॥ किरातार्जुनीयम् ॥

॥ श्रीभारविकृतम् ॥

साधारणविद्यारत्नार्थकसमासाभिप्रेतोपितम्

श्रीमत्तारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यादिविबुधवरैर्विशोधितम्

श्रीमद्दत्तवंशावतंसश्रीबाबूरमणचन्द्रमहाशयानामाज्ञया
कलिकातारामबागान्तःसारसुधानिधिमुद्रायन्त्रे
मुद्रितमभूत्

अलङ्काराद्भिरुदारभङ्गिनिलयं काव्यं कृतिर्भारवे
र्यन्त्रे सारसुधानिधौ सुललितं स्पष्टं यथालङ्कृतम् ।
तारानाथधरामरादिविबुधैः श्रीलैः समाशोधितं
श्रीमद्दत्तकुलावतंसरमणादेशादभून्मुद्रितम् ॥

१७६९

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अर्द्धाङ्गीकृतदाराद्वयमपि गाढानुरागि यत् ।
पितृभ्यां जगतस्तस्मै कस्मैचिन्महसे नमः ॥ १ ॥

आलम्बे जगदालम्बं हेरम्बचरणाम्बुजम् ।
शुष्यन्ति यद्रजःस्पर्शात्सद्यः प्रत्यूहवार्द्धयः ॥ २ ॥

तद्दिव्यमव्ययं धाम सारस्वतमुपास्महे ।
यत्प्रसादात्प्रलीयन्ते मोहान्धतमसच्छटाः ॥ ३ ॥

वाणीं काणभुजीमजीगणदवासासीच्च वैयासकी
मन्तस्तन्त्रमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत् ।
वाचामाचकलद्रहस्यमखिलं यश्चाक्षपादस्फुरां
लोकेऽभूद्यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥ ४ ॥

मल्लिनाथकविः सोऽयं मन्दात्मानुजिघृक्षया ।
तत्किरातार्जुनीयाख्यं काव्यं व्याख्यातुमिच्छति ॥ ५ ॥

नारिकेलफलसम्मितं वचो भारवेः सपदि तद्विभज्यते ।
स्वादयन्तु रसगर्भनिर्भरं सारमस्य रसिका यथेप्सितम् ॥ ६ ॥

नानानिबन्धप्रथमैकपदैर्नितान्तं
साहाय्यचञ्चुमपि विविधयामनन्तम् ।
कर्तुं मनेशमथ भारविकाव्यमस्मै
घण्टापथं कमपि नूतनमातनिष्ये ॥ ७ ॥

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।
नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥ ८ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ किरातार्ज्जुनीयम् ॥

॥ प्रथमः सर्ग्गः ॥

श्रियः कुरूणामधिपस्य पालनीं
प्रजासु वृत्तिं यमयुङ्क्त वेदितुम्।
स वर्णिलिङ्गी विदितः समाययौ
युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः ॥ १ ॥

अथ तत्रभवान् भारविनामा कविः काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये। सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे। इत्याद्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्यात्काव्यस्यानेकश्रेयःसाधनतां काव्यालापांश्च वर्ज्जयेदिति निषेधशास्त्रस्यासत्काव्यविषयतांश्च पश्यन् किरातार्ज्जुनीयाख्यं महाकाव्यं चिकीर्षुश्चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्तिसम्प्रदायाविच्छेदलक्षणफलसाधनत्वादाशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखमित्याद्याशीर्वादाद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वाच्च वनेचरस्य युधिष्ठिरप्राप्तिरूपं वस्तु निर्दिशन् कथामुपक्षिपति। श्रिय इति। आदितः श्रीशब्दप्रयोगाद्वर्णगणादिशुद्धिश्चोपयुज्यते। तदुक्तं। देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः। ते सर्व्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वेति॥ कुरूणां निवासाः कुरवो जनपदाः। तस्य निवास इत्यण् प्रत्ययः। जनपदे लुक्। तेषामधिपस्य दुर्य्योधनस्य सम्बन्धिनीं। शेषे षष्ठी।

श्रियोराज्यलक्ष्म्याः। कर्तृकर्म्मणोः कृतीति कर्म्मणि षष्ठी। पाल्यते अनयेति पालनी तां प्रतिष्ठापिकामित्यर्थः प्रजारागमूलत्वात्सम्पद इति भावः। करणाधिकरणयोश्चेति सूत्रेणात्र करणे ल्युट्। टिड्ढाणञित्यादिना ङीप्। प्रजासु जनेषु विषये। प्रजा स्यात् सन्ततौ जनइत्यमरः। वृत्तिं व्यवहारं वेदितुं ज्ञातुं यं वनेचरं अयुङ्क्त नियुक्तवान्। वर्णः प्रशस्तिरस्यास्तीति वर्णी ब्रह्मचारी। तदुक्तम्। स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्। सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च। एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः। विपरीतं ब्रह्मचर्य्यमेतदेवाष्टलक्षणम्। एतदष्टविधमैथुनाभावः प्रशस्तिः। वर्णाद्ब्रह्मचारिणीति णिनि प्रत्ययः। तस्य लिङ्गं चिह्नमस्यास्तीति वर्णिलिङ्गी ब्रह्मचारिवेषवान् इत्यर्थः स नियुक्तः वने चरतीति वनेचरः किरातः। भेदाः किरातशवरपुलिन्दाः म्लेच्छजातयइत्यमरः चरेष्टइति टप्रत्ययः तत्पुरुषे कृतिबहुलमित्यलुक्। विदितं वेदनमस्यास्तीति विदितः परवृत्तान्तज्ञानवान् इत्यर्थः। अर्शआदिभ्योऽजित्यच् प्रत्ययः। अथ वा कर्त्तरि कर्मधर्मोपचारात् विदितइत्यन्तोविदितइत्युच्यते उभयत्रापि पीतागावोभुक्ताब्राह्मणाविभक्ताभ्रातरइत्यादिवत्साधुत्वं न तु कर्त्तरि क्तः सकर्मकेभ्यस्तस्य विधानाभावात्। अतएव भाष्यकारः। अकारोमत्वर्थीयः विभक्तमेषामस्तीति विभक्ताः पीतमेषामस्तीति पीताभुक्तमेषामस्तीति भुक्ता इति सर्व्वत्र। अथवा उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। विभक्तधनाविभक्ताः पीतोदकाः पीताः भुक्तान्ना भुक्ता इति अत्र लोपशब्दार्थमाह कैयटः। गम्यार्थस्याप्रयोगएव लोपोऽभिमतः। विभक्ताभ्रातरइत्यत्र च धनस्य यद्विभक्तत्वं तत

कृतप्रणामस्य महीं महीभुजे
जितां सपत्नेन निवेदयिष्यतः ।
न विव्यथे तस्य मनो नहि प्रियं
प्रवक्तुमिच्छन्ति मृषा हितैषिणः ॥ २ ॥

श्वाहेषूपचर्य्यते पीतागावः इत्यत्राप्युदकस्य पीतत्वं गोष्वारोप्यते भुक्ता ब्राह्मणा इत्यत्र अन्नस्य भुक्तत्वं ब्राह्मणेषूपचर्य्यतइति । तद्वदत्रापि वृत्तिगतं विदितत्वं वेदितरि वनेचरे उपचर्य्यते। एतेन वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सामिति पातुन्न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेष्वेवमादयो व्याख्याताः । अथ वा विदितः विदितवान् सकर्म्मकादप्यविवक्षिते कर्म्मणि कर्त्तरि क्तः । आश्रितः कर्त्तेत्यादौ यथाहुः । धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रियेति । प्रतीहारादिना ज्ञापितइति वा । द्वैतवने द्वैताख्ये तपोवने यद्वा द्वे इते गते यस्मात्तत् द्वीतं द्वीतमेव द्वैतं तच्च तद्वनञ्च तस्मिन् शोकमोहादिरहिते इत्यर्थः युधि रणे स्थिरं युधिष्ठिरं धर्म्मराजम् । हलन्तात्सप्तम्याः संज्ञायामित्यलुक् । गवियुधिभ्यां स्थिरइति षत्वं । समाययौ सम्प्राप्तः । अत्र वने वने चरइति द्वयोः स्वरव्यञ्जनसमुदाययोरेकधैवावृत्त्या वृत्त्यनुप्रासोनामालङ्कारः । अस्मिन् सर्गे वंशस्थवृत्तम् तस्य लक्षणम् जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जराविति ॥ १ ॥

सम्प्रति तत्कालोचितत्वं आदेशयन् तस्य तद्गुणसम्पन्नत्वमादर्शयन्नाह । कृतप्रणामस्येति । कृतप्रणामस्य तत्कालोचितत्वात् कृतनमस्कारस्य सपत्नेन रिपुणा दुर्य्योधनेन । रिपुवैरिसपत्नारिद्विष

द्विषां विघाताय विधातुमिच्छतो
रहस्यनुज्ञामधिगम्य भूभृतः ।
स सौष्ठवौदार्य्यविशेषशालिनीं
विनिश्चितार्थामिति वाचमाददे ॥ ३ ॥

द्वेषणद्द्वंद इत्यमरः । जितां स्वायत्तीकृतां महीं महीभुजे युधिष्ठिराय क्रियाग्रहणात् सम्प्रदानत्वं निवेदयिष्यतोज्ञापयिष्यतः । लृटः सद्वेति शतृप्रत्ययः । तस्य वनेचरस्य मनोन विव्यथे । कथमीदृक् अप्रियं राज्ञे विज्ञापयामीति मनसि न चचालेत्यर्थः । व्यथभयचलनयोरिति धातोर्लिट् । उक्तमर्थमर्थान्तरोपन्यासेन समर्थयते । नहीति । हि यस्मात् हितमिच्छन्तीति हितैषिणः स्वामिहितार्थिनः पुरुषाः मृषा मिथ्याभूतं प्रियं वक्तुं नेच्छन्ति । अन्यथा कार्य्यविघातकतया स्वामिद्रोहिणः स्युरिति भावः । अमात्यममान्यम मृषाभाषित्वमभ्यूहकत्वञ्चेति चारगुणाइति नीतिवाक्यामृते ॥ २ ॥ तथापि प्रियार्हे राज्ञि कटुनिष्ठुरोक्तिर्न युक्तेत्याशङ्क्य स्वाम्यनुज्ञायां न दुष्यतीत्याशयेनाह द्विषामिति । रहस्येकान्ते स वनेचरो द्विषां शत्रूणां । कर्म्मणि षष्ठी । विघाताय द्विषो विहन्तुमित्यर्थः । तुमन्ताच्च भाववचनादिति चतुर्थी भाववचनाचेति तुमर्थे घञ् प्रत्ययः । अत्र तादर्थ्ये चतुर्थ्यामपि न दोषः तथापि प्रयोगवैचित्र्यविशेषस्याप्यलङ्कारत्वादेवं व्याचक्षते । विधातुं व्यापारङ्कर्त्तुमिच्छतः समानकर्त्तृकेषु तुमुन् । द्विषो विहन्तुमुद्युक्तज्ञानस्येत्यर्थः अतएव भूभृतो युधिष्ठिरस्यानुज्ञामधिगम्य प्राप्य । सुष्ठुभावः सौष्ठवं शब्दसामर्थ्यं सुष्ठुशब्दादव्ययादुद्गात्रादित्वादञ् प्रत्ययः । उदारस्य भावः औदार्य्यं

क्रियासु युक्तैर्नृप चारचक्षुषो
न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः ।
अतोऽर्हसि क्षन्तुमसाधु साधु वा
हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः॥ ४ ॥

अर्थसम्पत्तिः तयोर्द्वन्द्वः सौष्ठवौदार्य्ये । अत्रौदार्य्यशब्दस्याजाद्यदन्तत्वेऽपि लक्षणहेत्वोः क्रियाया इत्यत्राल्पस्वरस्यापि हेतुशब्दस्य पूर्व्वनिपातमकुर्व्वता सूत्रकृतैव पूर्व्वनिपातशास्त्रस्यानित्यत्वज्ञापनान्न पूर्व्वनिपातः । उक्तञ्च काशिकायाम् । अयमेव लक्षणहेत्वोरिति निर्द्देशः पूर्व्वनिपातव्यभिचारचिह्नमिति । ते एव विशेषः तयोर्वा विशेषः तेन शालते शोभते इति सौष्ठवौदार्य्यविशेषशालिनी तां ताच्छील्ये णिनिः । विनिश्चितार्थां विशेषतः प्रमाणतो निर्णीतार्थां इति वक्ष्यमाणरूपां वाचमाददे स्वीकृतवान् उवाचेत्यर्थः ॥ ३ ॥

प्रथमं तावदप्रियनिवेदकमात्मानम्प्रति अक्षोभं याचते क्रियास्विति । हे नृप क्रियासु कृत्यवस्तुषु युक्तैर्नियुक्तैरनुजीविभिर्भृत्यैश्चारादिभिरित्यर्थः चरन्तीति चराः पचाद्यच् तएव चाराः चरेः पचाद्यजन्तात्प्रज्ञादित्वादण् प्रत्ययः । तएव चक्षुर्येषां ते चारचक्षुषः । स्वपरमण्डलकार्य्याकार्य्यविलोकने चाराश्चक्षूंषि क्षितिपतीनामिति नीतिवाक्यात्स्मृते । तदुक्तं । गावोघ्राणेन पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति पण्डिताः । चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जना इति । प्रभवो निग्रहानुग्रहसमर्थाः स्वामिनो न वञ्चनीयाः न प्रतारणीयाः सत्यमेव वक्तव्या इत्यर्थः चारापचारे चक्षुरपचारवद्वाह्यां पदे पदे निपात इति भावः । अतोऽप्रतार्य्यत्वाद्धेतोः असाधुः

स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपं
हितान्न यः संशृणुते स किम्प्रभुः ।
सदानुकूलेषु हि कुर्व्वते रतिं
नृपेष्वमात्येषु च सर्व्वसम्पदः ॥ ५ ॥

अप्रियं साधु प्रियं वा मदुक्तमिति शेषः वाशब्दोऽप्यर्थे चन्तुं सोढु मर्हसि कुतः हितं पथ्यं मनोहारि प्रियञ्च वचोदुर्लभं अतोमद्वचो ऽपि हितत्वादप्रियमपि चन्तव्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

तर्हि तूष्णीम्भावएव वरमित्याशङ्क्याह । सइति । यः सखा अमात्यादिः अधिपं स्वामिनं साधु हितं न शास्ति नोपदिशति । ब्रुविशासीत्यादिना शासेर्दुहादिपाठाद्द्विकर्मकत्वम् । स हिता नुपदेष्टा कुत्सितः सखा किंसखा दुर्मन्त्रीत्यर्थः । किमः चेपइति समासान्तप्रतिषेधः । तथा यः प्रभुर्निग्रहानुग्रहसमर्थः स्वामी हितादाप्तजनाद्धितोपदेष्टुः सकाशात् । आख्यातोपयोगे अपा दानत्वात् पञ्चमी । न संशृणुते न शृणोति हितमिति शेषः । समोगम्टच्छीत्यादिना सम्पूर्व्वाच्छृणोतेरकर्मकत्वादात्मनेपदम् अकर्म्मकत्वं वैवक्षिकम् । स हितमश्रोता प्रभुः किम्प्रभुः कुत्सित स्वामी पूर्व्ववत्समासः । सर्व्वथा सचिवेन वक्तव्यं श्रोतव्यञ्च स्वामिना एवञ्च राजमन्त्रिणोरैकमत्यं स्यादित्यर्थः । ऐकमत्य स्य फलमाह सदेति हि यस्मान्नृपेषु स्वामिषु अमा सह भवा अमात्यास्तेषु च । अव्ययात् त्यप् अनुकूलेषु परस्परानुरक्तेषु सत्सु सर्व्वसम्पदः सदा रतिमनुरागं कुर्व्वते कुर्व्वन्ति न जातु जहती त्यर्थः । अतोमया वक्तव्यं त्वया च श्रोतव्यमिति भावः । अत्रैवं

निसर्गदुर्ब्बोधमबोधविक्लवाः
क्व भूपतीनाञ्चरितं क्व जन्तवः ।
तवानुभावोऽयमवेदि यन्मया
निगूढतत्त्वं नयवर्त्म विद्विषाम् ॥ ६ ॥

राजमन्त्रिणोर्हितानुपदेशतदश्रवणनिन्दासामर्थ्यसिद्धेरैकमत्य लक्षणकारणस्य निर्द्दिष्टस्य सर्व्वसम्पत्सिद्धिरूपकार्येण समर्थनात् कार्येण कारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । तदुक्तं सामान्य विशेषकार्य्यकारणभावाभ्यां निर्द्दिष्टकृतसमर्थनमर्थान्तरन्यास इति ॥ ५ ॥

सम्प्रति स्वाहङ्कारम्परिहरति । निसर्गेति । निसर्गदुर्ब्बोधं स्वभावदुर्ग्रहम् । ईषद्दुरित्यादिना खल् प्रत्ययः । भूपतीनाञ्चरितं अबोधविक्लवाः अज्ञानोपहताजन्तवोमादृशाः पामर जनाइत्यर्थः क्कापि नोभयं सङ्गटते इत्यर्थः । तथापि निगूढतत्त्वं संवृतयाथार्थ्यं विद्विषां नयवर्त्म षाड्गुण्यप्रयोगः । सन्धिविग्रह यानानि संस्थाप्यासनमेवच । द्वैधीभावश्च विज्ञेयाः षड्गुणानीति वेदिनामित्यादिरूपः यत् मया अवेदि ज्ञातमिति यावत् । विदेः कर्म्मणि लुङ् । अयमिदं वेदनमित्यर्थः । विधेयप्राधान्यात्पुंलिङ्ग निर्देशः । तवानुभावः सामर्थ्यं अनुगतोभावोऽनुभावः राज्ञा प्रकृष्टोभावइति घञन्तेन प्रादिसमासेनतूपदृष्टात् घञ्प्रत्ययः । श्रोणीभुवोऽनुपसर्गइत्यनुपसर्गाद्भवतेर्धातोर्घञ्विधानात् । अत एव काशिकायां कथं प्रभावोराज्ञाप्रकृष्टोभावइति प्रादिसमास इति । दोषपरिहारौ सम्यक् ज्ञात्वैव विज्ञापयामि न तु वृथा कर्णकठोरमलपामीत्याशयः ॥ ६ ॥

विशङ्कमानो भवतः पराभवं
नृपासनस्थोऽपि वनाधिवासिनः ।
दुरोदरच्छद्मजितां समीहते
नयेन जेतुञ्जगतीं सुयोधनः ॥ ७ ॥

सम्प्रति यद्वक्तव्यं तदाह । विशङ्कमान इति । सुखेन युध्यते स सुयोधनः । भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वाच्यः । नृपासनस्थः सिंहासनस्थोऽपि वनमधिवसतीति वनाधिवासिनो वनस्थात् राज्यभ्रष्टादपीत्यर्थः । भवतस्त्वत्तः पराभवम्पराजयं विशङ्कमान उत्प्रेक्षमाणः सन् । दुष्टमुदरमस्येति दुरोदरं द्यूतम् । पृषोदरादित्वात्साधु । दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरमित्यमरः । तस्य छद्मना मिषेण जितां लब्धां दुर्नयार्जितां जगतीं महीं । जगती विष्टपे मह्यां वाच्छन्दोविशेषयोरिति वैजयन्ती । नयेन नीत्या जेतुं वशीकर्त्तुं समीहते व्याप्रियते न तूदास्त इत्यर्थः । बलवत्स्वामिकमविशुद्धागमञ्च धनम्भुञ्जानस्य कुतो मनःसमाधिरिति भावः । अत्र दुरोदरच्छद्मजितामिति विशेषणद्वारेण पदार्थम्प्रति हेतुत्वेनोपन्यासात् द्वितीयकाव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तम् । हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतमिति ॥ ७ ॥

नयेन जेतुञ्जगतीं समीहत इत्युक्तं तत्प्रकारमाह । तथापीति । तथापि साशङ्कोऽपि जिह्मो वक्रोऽसूचक इति यावत् । स दुर्योधनो भवज्जिगीषया गुणैर्भवन्तमाक्रमितुमिच्छयेत्यर्थः । हेताविति तृतीया । गुणसम्पदा दानदाक्षिण्यादिगुणगरिम्णा

तथापि जिह्मः स भवज्जिगीषया
तनोति शुभ्रं गुणसम्पदा यशः ।
समुन्नयन् भूतिमनार्य्यसङ्गमा
द्वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः ॥ ८ ॥

करणेन शुभ्रं यशः तनोति स खलोगुणलोभनीयात्वत्सम्पदमात्म
सात्कर्त्तुं लत्तोऽपि गुणवत्तामात्मनः प्रकटयतीत्यर्थः । नन्वेवं
गुणिनः सतोऽपि सज्जनविरोधोमहान् दोषइत्याशङ्क्य सोऽपि
सत्संसर्गलाभे नीचसङ्गमाद्वरमुत्कर्षावहत्वादित्याह । समिति ।
तथा हि भूतिं समुन्नयन्नुत्कर्षमापादयन् । लटः शतृशानचा
वित्यादिना शतृप्रत्ययः । पुनर्लट् ग्रहणसामर्थ्यात्प्रथमासमाना
धिकरण्यम् । महात्मभिः समं सहेत्यर्थः । साकं सार्द्धं समं
सहेत्यमरः । अनार्य्यसङ्गमात् दुर्ज्जनसंसर्गात् पञ्चमीविभक्त इति
पञ्चमी । विरोधोऽपि वरं मनाक् प्रियः । देवाद्वृते वरः
श्रेष्ठे त्रिषु क्लीवे मनाक् प्रियइत्यमरः । अत्र मैत्र्यपेक्षया मनाक्
प्रियत्वं विरोधस्य । भूतिं समुन्नयन्नित्यस्य पूर्ववाक्यान्वये समाप्तस्य
वाक्यार्थस्य पुनरादानात्समाप्तपुनरात्ताख्यानदोषापत्तिः । तदुक्तम्
काव्यप्रकाशे । समाप्तपुनरादानात्समाप्तपुनरात्तकमिति । न
च वाक्यान्तरमेतत् येनोक्तदोषपरिहारः स्यात् । अर्थान्तरन्यासो
ऽलङ्कारः । स च भूतिमुन्नयनस्य पदार्थविशेषणद्वारा विरोधव
त्सम्मति हेतुत्वाभिधानरूपकाव्यलिङ्गानुप्राणितइति ॥ ८ ॥

कृतारिषड्वर्गजयेन मानवी
मगम्यरूपाम्पदवीम्प्रपित्सुना ।
विभज्य नक्तन्दिवमस्ततन्द्रिणा
वितन्यते तेन नयेन पौरुषम् ॥ ९

ननु कातर्य्यं केवला नीतिरित्याशङ्क्य नीतियुक्तम्पौरुषमस्येत्याह । कृतेति । षसां वर्गः षड्वर्गः अरीणां अन्तःशत्रूणां कामक्रोधादीनां षड्वर्गोऽरिषड्वर्गः शिवभागवत्समासः तस्य जयः कृतो येन तथोक्तेन विनीतेनेत्यर्थः । विनीताधिकारं प्रजापालनमिति भावः । अगम्यरूपाम्पुरुषमात्रदुःप्राप्यां मनोरिमां मानवीं मनूपदिष्टसदाचारयुक्तामित्यर्थः । पदवीं प्रजापालनपद्धतिं प्रपित्सुना प्रतिपत्तुमिच्छुना । प्रपद्यतेः सनन्तादुप्रत्ययः । सनि मीमेत्यादिना इसादेशः अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः । अस्ता तन्द्रिरालस्यं यस्य तेनास्ततन्द्रिणा अनलसेनेत्यर्थः । तदिः सौत्रोधातुः तस्मादङ्क्यादयश्चेत्यौणादिकः क्रिन्प्रत्ययः । कृदिकारादक्तिनइति वा ङीष् । धन्द्रो घटी तरी तन्द्रीति ङीषन्तोपीति क्षीरस्वामी । तथा रामायणप्रयोगः निस्तन्द्रिरप्रमत्तश्च सदोषे परदोषवदिति । तेन दुर्य्योधनेन पुरुषस्य कर्म्म पौरुषं पुरुषकारउद्योगइति यावत् । युवादित्वादण् प्रत्ययः । पौरुषं पुरुषस्योक्तं भावे कर्म्मणि तेजसीति विश्वः । नक्तञ्च दिवा च नक्तन्दिवं अहोरात्रमित्यर्थः । अचतुरित्यादिना सप्तम्यर्थवृत्त्योरव्ययोर्द्वन्द्वे निपातोऽच् समासान्तः । विभज्य अस्यां वेलायामिदं कार्य्यमकार्य्यमिति विभागं कृत्वा नयेन नीत्या वितन्यते विस्तार्य्यते ॥ ९ ॥

सखीनिव प्रीतियुजोऽनुजीविनः
समानमानान्सुहृदश्च बन्धुभिः।
स सन्ततं दर्शयते गतस्मयः
कृताधिपत्यामिव साधु बन्धुताम्॥ १० ॥

सम्प्रति भृत्याद्यनुरागमाह। सखीनिति। गतस्मयो निरहङ्कारः अतएव स दुर्य्योधनः सन्ततमनारतं साधु सम्यगकपटमित्यर्थः। अनुजीविनो भृत्यान् प्रीतियुजः स्निग्धान् सखीनिव मित्राणीव दर्शयते लोकस्येति शेषः। हेतुमति चेति णिच् णिचश्चेत्यात्मनेपदम्। शोभनं हृदयं येषां तान् सुहृदो मित्राणि च। सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोरिति निपातः। बन्धुभिर्भ्रात्रादिभिः समानमानांस्तुल्यसत्कारान् दर्शयते। बन्धूनां समूहो बन्धुता तां। ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्। कृतमाधिपत्यं स्वाम्यं यस्यास्तां कृताधिपत्यामिव दर्शयते बन्धूनधिपतीनिव दर्शयते इत्यर्थः। यथा भृत्यादिषु सख्यादिबुद्धिर्जायते लोकस्य तथा तान् सम्भावयतीत्यर्थः। अनुजीव्यादीनां कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म्मेति कर्म्मत्वम्। पूर्व्वं लक्षिन्नेव पदान्वये वाक्यार्थमित्थं वर्णयन्ति। स राजा अनुजीव्यादीन् सख्यादीनिव दर्शयते। सख्यादयइव ते तु तम्पश्यन्ति सख्यादिभावेन पश्यतस्तांस्तया दर्शयते स्वयमेव छन्दानुवर्त्तितया स्वदर्शनं तेभ्यः प्रयच्छतीत्यर्थः। अत्रापि स्वशेषितकर्म्मत्व अणिचि कर्त्तुरनुजीव्यादेरभिवादिदृशोरात्मनेपदमुपसङ्ख्यानमिति पाक्षिकं कर्म्मत्वम्। एवञ्चात्रात्मकर्म्मणोराज्ञोण्यन्ते कर्त्तृत्वेऽपि आरोहयते हस्ती स्वयमेवेत्यादिवत् अश्रूयमाणकर्म्मान्तराभावाच्चायं णेरणादिसूत्रस्य विषयइति

असक्तमाराधयतो यथायथं
विभज्य भक्त्या समपक्षपातया ।
गुणानुरागादिव सख्यमीयिवा
न बाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परम् ॥ ११ ॥

मत्वा णिचश्चेत्यात्मनेपदमतिपेदिरे । भाष्ये तु णेरणादिसूत्र विषयत्वमप्यस्योक्तम् । यथाह । पश्यन्ति भृत्या राजानं दर्शयते भृत्यान् राजा दर्शयते भृत्यैराजा अत्रात्मनेपदं सिद्धं भवतीति । अत्राह कैयटः । ननु कर्मान्तरसद्भावादत्रात्मनेपदेन न भाव्यम् । उच्यते । अस्मादेवोदाहरणाद्भाष्यकारस्यायमेवाभिप्राय ऊह्यते अण्यन्तावस्थायां ये कर्तृकर्मणी तद्व्यतिरिक्तकर्मान्तर सद्भावादात्मनेपदं न भवति । यथा स्थलमारोहयति मनुष्या निति इह त्वण्यन्तावस्थायां कर्तॄणां भृत्यानां णौ कर्मत्वमिति भवत्येवात्मनेपदमिति ॥ १० ॥

न चायं त्रिवर्गात्प्रमाद्यतीत्याह । असक्तमिति । यथायथं यथास्वं विभज्य असङ्कीर्णरूपं विविच्येत्यर्थः । यथास्वे तु यथायथमिति निपातनात् द्विर्भावो नपुंसकत्वञ्च ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति ह्रस्वत्वं पक्षे पातः पक्षपातः आसक्तिविशेषः समस्तुल्यो यस्यां सा तया तया समपक्षपातया भक्त्या अनुरागविशेषेण । पूज्येष्वनुरागो भक्तिरित्युपदेशः पूज्यश्चायं त्रिवर्ग इति भावः । असक्तमनासक्तमव्यसनितयेति यावत् । आराधयतः सेवमानस्यास्य दुर्य्योधनस्य त्रयाणां धर्मार्थ कामानां गणस्त्रिगणस्त्रिवर्गः । त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः स मोक्षकैरित्यमरः । गुणानुरागात्तदीयगुणेष्वनुरागाद्गुणवदाश्रय

निरत्ययं साम न दानवर्ज्जितं
न भूरि दानं विरहय्य सत्क्रियाम्।
प्रवर्त्तते तस्य विशेषशालिनी
गुणानुरोधेन विना न सत्क्रिया॥१२॥

लोभदित्यर्थः। सख्यं मैत्रीम्। सख्युर्य्यइति यप्रत्ययः। ईयिवान् उपगत वानिवेत्युत्प्रेचा। उपेयिवाननाश्वाननूचानश्चेति क्वसुप्रत्ययान्तो निपातः। नात्रोपसर्गस्तन्त्रमिति काशिकाकारश्चाह स्म। परस्परं न बाधते समवर्त्तित्वादस्य धर्मार्थकामाः परस्परानुपमर्द्देन वर्द्धन्त इत्यर्थः। उक्तञ्च धर्म्मार्थकामाः सममेव सेव्यायोह्येकसक्तः स जनोजघन्यइति॥११॥

अथ श्लोकत्रयेणोपायकौशल्यं दर्शयन्नादौ सामदाने दर्शयति। निरत्ययमिति। तस्य दुर्य्योधनस्य निरत्ययं निर्बाधममायिकमित्यर्थः। अन्यथा जनानान्दुर्ग्रहत्वादिति भावः। साम सान्त्वम्। साम सान्त्वमुभे समे इत्यमरः। दानवर्ज्जितं न प्रवर्त्तते। अन्यथा लुब्धप्रवर्त्तनस्य शुष्कप्रियैर्वाक्यैर्दुष्करत्वादिति भावः। उक्तञ्च। लुब्धमर्थेन गृह्णीयात्साधुमञ्जलिकर्म्मणा। मूर्खञ्छन्दानुरोधेन तत्त्वार्थेन च पण्डितमिति। तथा भूरि प्रभूतं न तु कदाचित्स्वल्पमित्यर्थः। दानं धनत्यागः। सदित्यादरार्थेऽव्ययम्। आदरानादरयोः सदसतीइति निपातसंज्ञास्मरणात्। तस्य क्रियां सत्क्रियां विरहय्य विहाय। ल्यपि लघुपूर्व्वादित्ययादेशः। न प्रवर्त्तते अनादरे दानवैफल्यादिति भावः। न चैवं सर्व्वत्र प्रेमाविवेकित्वं कोशहानिश्च स्यादित्याह। प्रेति। विशेषशालिनी

वसूनि वाञ्छन्न वशी न मन्युना
स्वधर्म्मइत्येव निवृत्तकारणः ।
गुरूपदिष्टेन रिपौ सुतेऽपि वा
निहन्ति दण्डेन स धर्म्मविप्लवम् ॥ १३ ॥

अतिशययोगिनी सत्क्रिया आदरक्रिया गुणानुरोधेन गुणानुरागेण विना न प्रवर्त्तते । पृथग्विनेत्यादिना तृतीया । गुणेष्वेवादरो भूरिदानञ्चेति नात्र दोषावकाशइत्यर्थः । अत्रोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्व्वविशेषणतया स्थापनादेकावल्यलङ्कारः । तदुक्तञ्च प्रकाशे । स्थाप्यतेऽपोह्यते वापि यथा पूर्व्वं परम्परम् । विशेषणतया वस्तु यत्र सैकावली द्विधेति ॥ १२ ॥

अथ दण्डप्रकारमाह । वसूनीति । वशी स दुर्य्योधनोवसूनि धनानि वाञ्छन्न लोभात्रेत्यर्थः । वसु तोये धने मणाविति वैजयन्ती । निहन्तीति शेषः । तथा मन्युना कोपेन नच । मन्युर्द्दैन्ये क्रतौ क्रुधीत्यमरः । धर्म्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्ज्जितइति स्मरणादित्यर्थः । किन्तु निवृत्तकारणोनिवृत्तलोभादिनिमित्तः सन् स्वधर्म्मइत्येव अयं राज्ञः सतामयं धर्म्मोमयेदं कर्त्तव्यमित्यस्मादेव हेतोरित्यर्थः । अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् । अयशोमहदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छतीति स्मरणादिति भावः । गुरूपदिष्टेन प्राड्विवेकोपदिष्टेन । धर्म्मशास्त्रम्पुरस्कृत्य प्राड्विवेकमते स्थितः । समाहितमतिः पश्येद्व्यवहारानुक्रमादिति नारदस्मरणात् । दण्डेन दमेन शिक्षयेत्यर्थः रिपौ सुतेऽपि वा स्थितमिति शेषः । एतेनास्य समदर्शित्व

विधाय रक्षान् परितः परेतरा
नशङ्किताकारमुपैति शङ्कितः ।
क्रियापवर्गेष्वनुजीविसात्कृताः
कृतज्ञतामस्य वदन्ति सम्पदः ॥ १४ ॥

मुक्तम् । धर्म्मविप्लवन्धर्म्मव्यतिक्रममधर्म्ममिति यावत् । निहन्ति निवारयति । दुष्ट एवास्य शत्रुः शिष्ट एव बन्धुर्नतु सम्बन्धनिबन्धनः पक्षपातोऽस्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

सम्प्रति भेदकौशलन्दर्शयति । विधायेति । शङ्का सञ्जातास्य शङ्कितोऽविश्वस्तः सन् परितः सर्व्वत्र स्वपरमण्डले परेतरान् आत्मीयान् अवञ्चकानितियावत् यद्वा परान् इतरयन्ति भेदेनात्मसात्कुर्व्वन्तीति परेतरान् । तत्करोतीति ण्यन्तात्कर्म्मण्यण् प्रत्ययः । रक्षन्तीति रक्षान् रक्षकान् मन्त्रगुप्तिसमर्थानित्यर्थः । नन्द्यिग्रहीत्यादिना पचाद्यच् । विधाय कृत्वा नियुज्येत्यर्थः अशङ्किताकारमुपैति स्वयमविश्वस्तोऽपि विश्वस्तवदेव व्यवहरन् परमुखेनैव परान् भिनत्तीत्यर्थः । न च तान् रक्षानुपेक्षते येन तेऽपि विकुर्व्वीरन्नित्याह । क्रियेति । क्रियापवर्गेषु कर्म्मसमाप्तिषु अनुजीविसात्कृता भृत्याधीनाः कृताः परावर्त्तितया दत्ता इत्यर्थः । देये चेति साति प्रत्ययः । सम्पदोऽस्य राज्ञः कृतज्ञतामुपकारित्वं वदन्ति प्रीतिदानैरेवास्य कृतज्ञत्वम्प्रकाश्यते न तु वाङ्मात्रेणेत्यर्थः । कृतज्ञे राजन्यनुजीविनोऽनुरज्यन्तेऽनुरक्ताश्च तं रक्षन्तीति भावः ॥ १४ ॥

अथोपायप्रयोगस्य फलवत्तां दर्शयति । अनारतमिति । तेन राज्ञा दुर्य्योधनेन षट्सूपायवस्तुषु । पदं व्यवसितत्राणस्थानक्ष्मा

अनारतन्तेन पदेषु लम्भिता
विभज्य सम्यग्विनियोगसत्क्रियाः ।
फलन्त्युपायाः परिबृंहितायती
रुपेत्य सङ्घर्षमिवार्थसम्पदः ॥ १५ ॥
अनेकराजन्यरथाश्वसङ्कुल
न्तदीयमास्थाननिकेतनाजिरम् ।
नयत्ययुग्मच्छदगन्धिरार्द्रता
म्भृशं नृपोपायनदन्तिनां मदः ॥ १६ ॥

ष्विवस्तुष्वित्यमरः । सम्यगसङ्कीर्णमव्यस्तञ्च विभज्य विविच्य विनि योगएव सत्क्रिया अनुग्रहः सत्कार इति यावत् यासान्ताः लम्भिताः स्थानेषु सम्यक् प्रयुक्ता इत्यर्थः । उपायविशेषणं वा उपायाः सामा दयःसङ्घर्षम्परस्परस्पर्द्धामुपेत्येवेत्युत्प्रेक्षा परिबृंहितायतीः प्रचितो त्तरकालाः स्थिरा इत्यर्थः अर्थसम्पदोऽनारतमजस्रम्फलन्ति प्रसुवत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अर्थसम्पदमेवाह । अनेकेति । अयुग्मच्छदस्य सप्तपर्णपुष्पस्य गन्धइव गन्धोयस्याऽसौ अयुग्मच्छदगन्धिः । सप्तम्युपमानेत्यादिना बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च । उपमानाच्चेति समासान्तइकारः । नृपाणामुपायनान्युपहारभूतायेदन्तिनस्तेषां मदः । उपायनमुप ग्राह्यमुपहारस्तथोपदेत्यमरः ।राज्ञामपत्यानि पुमांसोराजन्याः क्षत्रियाः राजश्वशुराद्यत् इति यत्प्रत्ययः राज्ञोऽपत्ये जाति ग्रहणादण् । रथाश्चाश्वाश्च रथाश्वम् । सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः । अनेकेषां राजन्यानां रथाश्वेन सङ्कुलं व्याप्तं तदीयमास्थान

सुखेन लभ्याद्दधतः कृषीवलै-
रकृष्टपच्याइव शस्यसम्पदः ।
वितन्वति क्षेममदेवमातृका
श्चिराय तस्मिन् कुरवश्चकासते ॥ १७ ॥

निकेतनाजिरं सभामण्डपाङ्गणम्। अङ्गणञ्चत्वराजिरे इत्यमरः। भृशमत्यर्थमार्द्रतामपक्षिलत्वं नयति। एतेन महासमृद्धिरुक्ता अतएवोदात्तालङ्कारः। तथाचालङ्कारसूत्रम्। समृद्धिमद्वस्तु वर्णनमुदात्तइति ॥ १६ ॥

सम्प्रति जनपदक्षेमकरत्वमाह। सुखेनेति। चिराय तस्मिन् दुर्य्योधने क्षेमं वितन्वति क्षेमङ्करे सति देवः पर्ज्जन्यएव माता येषान्ते देवमातृकाः वृष्ट्यम्बुजीविनो देशाः ते न भवन्तीत्यदेव मातृका नदीमातृकाइत्यर्थः। देशोनद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसम्पन्नत्रीहि पालितः। स्यान्नदीमातृकोदेवमातृकश्च यथाक्रममित्यमरः। एते नास्य कुल्यादिपूर्त्तप्रवर्त्तकत्वमुक्तम्। कुरूणां निवासाः कुरवोजन पदविशेषाः। कृष्टेन पच्यन्तइति कृष्टपच्याः। राजसूयेत्यादिना कर्म्मकर्त्तरि क्यप्प्रत्ययान्तोनिपातः। तद्विपरीता अकृष्टपच्या इव। कृषिरेषामस्तीति कृषीवलैः कर्षकैरित्यर्थः। रजः कृष्या दिना वलच् प्रत्ययः वलइति दीर्घः। सुखेन अक्लेशेन लभ्या लब्धुं शक्याः शस्यसम्पदः दधतोधारयन्तः। नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमा गमप्रतिषेधः। चकासते सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तन्ते इत्यर्थः। अदभ्यस्ता दिति झेरदादेशः जक्षित्यादयः षडित्यभ्यस्तसंज्ञा। सम्पन्नजनपद त्वादसन्तापकरत्वाच्च दुःसाध्योयमिति भावः ॥ १७ ॥

महीभृतां सच्चरितैश्चरैः क्रियाः
स वेद निःशेषमशेषितक्रियः ।
महोदयैस्तस्य हितानुबन्धिभिः
प्रतीयते धातुरिवेहितम्फलैः ॥ २० ॥

न तेन सज्यं क्वचिदुद्यतन्धनुः
कृतन्न वा कोपविजिह्ममाननं ।
गुणानुरागेण शिरोभिरुह्यते
नराधिपैर्म्माल्यमिवास्य शासनम् ॥ २१ ॥

निःशेषं वेद वेत्ति । विदोलटोवेति णलादेशः । स्वरहस्यन्तु न कश्चिद्वेदेत्याह । महोदयैरिति । धातुरिव तस्य दुर्य्योधनस्येहितमुद्योगोमहोदयैर्महावृद्धिभिर्हितमनुबध्नन्त्यनुरुन्धन्तीति हितानुबन्धिभिस्तैरित्यर्थः । फलैः कार्य्यसिद्धिभिः प्रतीयते ज्ञायते फलानुमेयास्तस्य प्रारम्भा इत्यर्थः ॥ २० ॥

मित्रबलमाह । नेति । तेन राज्ञा क्वचित् कुत्रापि सह ज्यया मौर्व्या सज्यं । मौर्व्वी ज्या शिञ्जिनी गुणइत्यमरः । तेन सहेति तुल्ययोगइति बहुव्रीहिः । धनुर्नोद्यतं नोर्द्ध्वीकृतं आननं वा कोपविजिह्मं कोपेन कुटिलं न कृतं यस्य कोपएव नोदेति कुतस्तस्य युद्धप्रसक्तिरिति भावः । कथन्तर्ह्याज्ञां कारयति राजेत्यत्राह गुणेति । गुणेषु दयादाक्षिण्यादिषु अनुरागेण प्रेम्णा माल्यपक्षे सूत्रानुषंगेण यद्वा सौरभ्यगुणलोभेन नराधिपैरन्यभूपालैरस्य शासनं आज्ञा मालेव माल्यं तदिव । चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे

स यौवराज्ये नवयौवनोद्धतं
निधाय दुःशासनमिद्धशासनः ।
मखेष्वखिन्नोऽनुमतः पुरोधसा
धिनोति हव्येन हिरण्यरेतसम् ॥ २२ ॥

ष्यञ् इति चीरस्वामी । शिरोभिरुह्यते धार्य्यते । वचिस्वपियजादीनां किताति यकि सम्प्रसारणं । अत्रोपमा स्फुटैव ॥ २१ ॥

सम्प्रत्यस्य धार्म्मिकत्वमाह । स इति । इद्धशासनः अप्रतिहताज्ञः स दुर्य्योधनो नवयौवनोद्धतं प्रगल्भं धुरन्धरमित्यर्थः । दुःखेन शिष्यत इति दुःशासनस्तं । भाषायां शासियुधीत्यादिना खलर्थे युच् प्रत्ययः । यौवराज्ये युवराजकर्म्मणि । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । निधाय नियुज्येत्यर्थः पुरोधसा पुरोहितेन अनुमतोऽनुज्ञातस्तस्मिन् याजके सतीत्यर्थः । तदुल्लङ्घने दोषस्मरणादिति भावः । निष्ठेति भूतार्थे क्तः न तु मतिबुद्धीत्यादिना वर्त्तमानार्थे । अन्यथा पुरोधसेत्यत्र क्तस्य च वर्त्तमान इति षष्ठी स्यात् । अखिन्नोऽनलसो मखेषु क्रतुषु हव्येन हविषा हिरण्यं रेतो यस्य तं हिरण्यरेतसं अनलं धिनोति प्रीणयति । धिवेः प्रीणनार्थात् धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः । अकारश्चान्तादेशः ॥ २२ ॥

स चेत्तादृशउद्योगी तर्हि अस्माभिर्न्न निरुद्योगैर्भाव्यमित्याशङ्क्योद्योगाशान्दर्शयति । प्रलीनेति । स दुर्य्योधनः प्रलीनभूपालं निःसपत्नमित्यर्थः स्थिरायति चिरस्थायीत्यर्थः भुवोमण्डलं आवारिधिभ्यः आवारिधि । आङ् मर्य्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावः । प्रशासदाशापयन्नपि । यथित्यादयः पड्भ्यिश्चस्तंज्ञा

प्रलीनभूपालमपि स्थिरायति
प्रशासदावारिधि मण्डलम्भुवः ।
सचिन्तयत्येव भियस्त्वदेष्यती
रहो दुरन्ता बलवद्विरोधिता ॥ २३ ॥

नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः । त्वत् त्वत्तः एष्यतोरागमि
ष्यतोरागामिनोरिति यावत् । धातूनामनेकार्थत्वादुक्तार्थसिद्धिः ।
अथवा आङ्पूर्व्वः पाठः एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिः ल्हटः सद्देति
शतृप्रत्ययः उगितश्चेति ङीप् आच्छीनद्योर्नुमिति विकल्पान्नुम
भावः । भियो भयहेतून्विपद इत्यर्थः चिन्तयति आलोचयत्येव ।
सएवाह । अहो बलवद्विरोधिता दुरन्ता दुष्टावसाना । सार्व्व
भौमस्यापि प्रबलैः सपत्नैः सह वैरमनर्थपर्य्यवसाय्येवेति तात्पर्य्यम् ।
सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ २३ ॥

ननु गूढाकारेङ्गितस्य तस्य भयं त्वया कथं निरधारीत्यत्राह ।
कथेति । कथाप्रसङ्गेन गोष्ठीवचनेन जनैः तत्रत्यैरित्यर्थः ।
अन्यत्र कथाप्रसङ्गेन विषवैद्येन । कथाप्रसङ्गो वार्त्तायां विषवैद्ये
ऽपि वाच्यवदिति विश्वः । एकवचनस्यानन्वयाज्जनविशेषणम् ।
यद्वा कथाप्रसङ्गे इना स्व ते जनाश्चेत्येकम्पदम् । उदाहृतादुच्चा
रितात् तवाभिधानान्नामधेयात् नामधेयस्मरणाद्धेतोः । हेता
विति पञ्चमी । आख्याह्वे अभिधानञ्च नामधेयञ्च नाम चेत्यमरः ।
अन्यत्र तवाभिधानात नामैकदेशग्रहणे नाममात्रग्रहणमिति
न्यायात् तश्च वश्च तवौ तार्क्ष्यवासुकी तयोरभिधानं यस्मिन्पदे
तस्मात् अनुस्मृताखण्डलसूनुविक्रमः स्मृतार्ज्जुनपराक्रमः सन्

कथाप्रसङ्गेन जनैरुदाहृता
दनुस्मृताखण्डलसूनुविक्रमः।
तवाभिधानाद्व्यथते नताननः
स दुस्सहान्मन्त्रपदादिवोरगः॥ २४ ॥
तदाशु कर्त्तुं त्वयि जिह्ममुद्यते
विधीयतान्तत्र विधेयमुत्तरम्।
परप्रणीतानि वचांसि चिन्वता
म्प्रवृत्तिसाराः खलु मादृशां गिरः॥ २५ ॥

दुःसहादतिदुःसहात् मन्त्रपदात् मन्त्रशब्दात् स्मारकाद्धेतोः आख ण्डलसूनुरिन्द्रानुज उपेन्द्रो विष्णुरिति यावत्। सूनुः पुत्रेऽनुजे रवा विति विश्वः। तस्य विःपक्षी गरुड इत्यर्थः। तस्य क्रमः पादविक्षेपः सोऽनुस्मृतो येन स तथोक्तः। स्मृतगरुडमहिमा उरगइव नता ननः सन्। उरगः पन्नगो भोगीत्यमरः। व्यथते दुःखायते। पीडा बाधा व्यथा दुःखमित्यमरः। अत्युत्कटभयदोषादिविकाराद्दुर्व्वा रा इति भावः। सर्व्वतो जयमन्विच्छेत्पुत्रादिच्छेत्पराजयमिति न्याया दर्ज्जुनोत्कर्षकथनं युधिष्ठिरस्य भूषणमेवेति सर्व्वमवदातम्॥२४॥

निगमयति। तदिति। तत्तस्मात्कारणात्त्वयि जिह्मं कपट ङ्कर्त्तुं उद्यते त्वाञ्जिघांसावित्यर्थः। तत्र तस्मिन्दुर्य्योधने विधेयं कर्त्तव्यमुत्तरम्प्रतिक्रिया आशु विधीयतां क्रियताम्। ननु कर्त्तव्य मपि त्वयैवोच्यतामिति चेत्तत्राह। परेति। परप्रणीतानि परो क्तानि वचांसि चिन्वतां गवेषयतां मादृशां वार्त्ताहारिणामित्यर्थः।

इतीरयित्वा गिरमात्तसत्क्रिये
गतेऽथ पत्यौ वनसन्निवासिनाम्।
प्रविश्य कृष्णासदनम्महीभुजा
तदाचचक्षेऽनुजसन्निधौ वचः ॥ २६ ॥
निशम्य सिद्धिं द्विषतामपाकृती
स्ततस्ततस्त्या विनियन्तुमक्षमा।
नृपस्य मन्युव्यवसायदीपिनी
रुदाजहार द्रुपदात्मजा गिरः ॥ २७ ॥

गिरः प्रवृत्तिसाराः वार्त्तामात्रसाराः। वार्त्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त इत्यमरः। वार्त्तामात्रवादिनो वयन्तु कर्त्तव्यार्थोपदेशसमर्थाः अतस्त्वयैव निर्द्धार्य्यं कार्य्यमिति भावः। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २५ ॥

इतीति। वनसन्निवासिनाम्पत्यौ वनेचराधिपे इति गिरमीरयित्वा उक्त्वा आत्तसत्क्रिये गृहीतपारितोषिके गते सति। तुष्टिदानमेव चाराणां हि वेतनं ते हि तल्लोभात्स्वामिकार्य्येष्वतीवत्वरयन्त इति नीतिवाक्यात्। अथ महीभुजा राज्ञा कृष्णासदनं द्रौपदीभवनम्प्रविश्यानुजसन्निधौ तद्वनेचरोक्तं वचो वाक्यं आचचक्षे आख्यातं अथवा कृष्णेति पदच्छेदः। सदनम्प्रविश्यानुजसन्निधौ तद्वचः कृष्णा आचचक्षे आख्याता। चक्षिङो दुहादेर्द्विकर्मकत्वादप्रधानकर्म्मणि लिट् ॥ २६ ॥

निशम्येति। अथ द्रुपदात्मजा द्रौपदी द्विषतां सिद्धिं वृद्धिरूपां निशम्य ततस्तदनन्तरं ततो द्विषद्भ्य आगतास्ततस्त्याः।

भवादृशेषु प्रमदाजनोदित
भवत्यधिक्षेपइवानुशासनम्।
तथापि वक्तुं व्यवसाययन्ति मा
निरस्तनारीसमया दुराधयः॥ २८॥

अव्ययात्त्यविति त्यप्। अपाकृतोर्व्विकारान्नियन्तुन्निरोद्धुं अक्षमा ष्वती नृपस्य युधिष्ठिरस्य मन्युव्यवसाययोः क्रोधोद्योगयोः दीपिनीः संवर्द्धिनीर्ग्गिरोत्राक्यान्युदाजहार जगादेत्यर्थः॥ २७॥

भवादृशेष्विति। भवादृशाभवद्विधाः पण्डिताइत्यर्थः। तेषु विषये। त्यदादिष्वित्यादिना कञ् आसर्व्वनाम्नइत्याकारादेशः। प्रमदाजनोदितं स्त्रीजनोक्तम्। वदेः क्तः वचिस्वपीत्यादिना सम्प्रसारणम्। अनुशासनं नियोगवचनमधिक्षेपः तिरस्कारइव भवति। अतोन युक्तं वक्तुमित्यर्थः। तथापि वक्तुमनुचितत्वेऽपि। निरस्तनारीसमयास्त्याजितशालीनतारूपस्त्रीसमाचाराः। समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदइत्यमरः। दुराधयः समयोल्लङ्घन हेतुत्वात् दुष्टामनोव्यथाः। पुंस्याधिर्म्मानसीव्यथेत्यमरः। मां वक्तुं व्यवसाययन्ति प्रेरयन्ति। न किञ्चिदयुक्तन्दुःखिनामिति भावः॥ २८॥

अखण्डमिति। आखण्डलतुल्यधामभिरिन्द्रतुल्यप्रभावैः। धाम रश्मौ गृहे देहे स्थाने जन्मप्रभावयोरिति हैमः। स्ववंश्यैः भूपतिभिर्भरतादिभिश्चिरमखण्डमविच्छिन्नन्धृता मही त्वया मदं श्च्योततीति मदच्युत् क्विप् तेन मदस्राविणा मतङ्गजेन स्रगि

अखण्डमाखण्डलतुल्यधामभि
श्चिरन्धृता भूपतिभिः स्ववंशजैः ।
त्वयात्महस्तेन मही मदच्युता
मतङ्गजेन स्रगिवापवर्ज्जिता ॥ २९ ॥

व्रजन्ति ते मूढधियः पराभव
म्भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः ।
प्रविश्य हि घ्नन्ति शठास्तथाविधा
नसंवृताङ्गान्निशिता इवेषवः ॥ ३० ॥

वात्महस्तेन स्वकरेण स्वापराधेनेत्यर्थः अपवर्ज्जिता परिहृता त्यक्ता । स्वदोषादेवायमनर्थागम इत्यर्थः ॥ २९ ॥

स्वदोषादेवायमनर्थागम इत्युक्तं स च दोषः कुटिलेष्वकौटिल्यमेवेत्याह । व्रजन्तीति । मूढधियो निर्व्विवेकबुद्धयस्ते पराभवं व्रजन्ति । ये मायाविषु मायावत्सु विषये । अस्मायामेधेत्यादिना विनिप्रत्ययः । मायिनो मायावन्तः । व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः । न भवन्ति । अत्रैवार्थान्तरं न्यस्यति । प्रविश्येति । शठाः अपकारिणो धूर्त्तास्तथाविधानकुटिलानसंवृताङ्गान् अवर्म्मितशरीरान्निशिता इषव इव प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा आत्मीया भूत्वा घ्नन्ति हि । आर्ज्जवं हि कुटिलेषु न नीतिरिति भावः ॥ ३० ॥

न च लज्जोचाञ्चल्यादयमनर्थागमः किन्तु स्वोपेक्षादोषमूलत्वादित्याशयेनाह । गुणेति । अनुरक्तसाधनोऽनुकूलसहायवान् । उक्तञ्च कामन्दकीये । उद्योगादनिवृत्तस्य सुसहायस्य धीमतः ।

गुणानुरक्तामनुरक्तसाधनः
कुलाभिमानी कुलजान्नराधिपः ।
परैस्त्वदन्यः क इवापहारये
न्मनोरमामात्मवधूमिव श्रियम् ॥ ३१ ॥
भवन्तमेतर्हि मनस्विगर्हिते
विवर्त्तमानन्नरदेव वर्त्मनि ।
कथन्न मन्युर्ज्वलयत्युदीरितः
शमीतरुं शुष्कमिवाग्निरुच्छिखः ॥ ३२ ॥

छायेवानुगता तस्य नित्यं श्रीः सहचारिणीति । कुलाभिमानी क्षत्रियत्वाभिमानी कुलीनत्वाभिमानी च त्वदन्यस्त्वत्तोऽन्यः । अन्यारादित्यादिना पञ्चमी । क इव नराधिपो गुणैः सन्ध्यादिभिः सौन्दर्य्यादिभिश्चानुरक्तामनुरागिणीं कुलजां कुलक्रमादागतां कुलीनाञ्च मनोरमां श्रियमात्मवधूमिव स्वभार्य्यामिव । वधूर्जाया स्नुषा चेत्यमरः । परैः शत्रुभिरन्यैश्चापहारयेत्स्वयमेवापहारं कारयेदित्यर्थः । कलत्रापहारवत्सम्पदपहारोऽपि राज्ञां मानहानिकरत्वादनुपेक्षणीय इति भावः ॥ ३१ ॥

अथ दशभिः कोपोद्दीपनङ्करोति । भवन्तमिति । हे नरदेव नरेन्द्र । एतर्हि इदानीमस्मिन्नापत्कालेऽपीत्यर्थः । एतर्हि सम्प्रतीदानीमधुना साम्प्रतन्तथेत्यमरः । इदमोर्हिलिति र्हिल्प्रत्ययः । एतेतौरथोरित्येतादेशः । आपदमेवाह । मनस्विगर्हिते शूरजुगुप्सिते वर्त्मनि मार्ग्गे वर्त्तमानं शत्रुकृतान्दुर्द्दशामनुभवन्त

अवन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदां
भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः ।
अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना
न जातहार्द्देन न विद्विषादरः ॥ ३३ ॥

मित्यर्थः । भवन्तन्त्वामुदीरित उद्दीपितो मन्युः क्रोधः शुष्कश्चासावीरणं। शुषेः क इति निष्ठातकारस्य ककारः । शमी चासौ तरुश्चेति विशेषणसमासः तं शमीगहणं शीघ्रज्वलनस्वभावात् कृतं उच्छिखउद्गतज्वालः । घृणिज्वाले अपि शिखे इत्यमरः । वह्निरिव कथन्न ज्वलयति ज्वलयितुमुचितमित्यर्थः । मितां ह्रस्वइति ह्रस्वः ॥ ३२ ॥

नन्वन्तःशत्रुत्वादयं क्रोधः त्याज्य एवेत्याशङ्क्याह । अवन्ध्येति । अवन्ध्यः कोपो यस्य तस्य अवन्ध्यकोपस्य अतएवापदां विहन्तुर्निग्रहानुग्रहसमर्थस्येत्यर्थः पुंसइति शेषः । देहिनो जन्तवः स्वयमेव वश्या वशङ्गता भवन्ति । वशङ्गतइति यत्प्रत्ययः । अतस्त्वया कोपिना भवितव्यमित्यर्थः । व्यतिरेके त्वनिष्टमाचष्टे अमर्षशून्येन निःकोपेन जन्तुना । कन्यया शोकइतिवत् हेताविति तृतीया । हृदयस्य कर्म्म हार्द्दं स्नेहः । प्रेमा ना प्रियता हार्द्दं प्रेम स्नेहइत्यमरः । युवादित्वादण् । हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेष्विति हृदादेशः । जातहार्द्देन जातस्नेहेन सता जनस्यादरो न विद्विषा द्विषता च सतादरो न । अमर्षहीनस्य रागद्वेषावकिंचित्करत्वादगण्यावित्यर्थः । अथ वा विद्विषा सतादरोभयन्न । दरोऽस्त्रियाम्भये श्वभ्रइत्यमरः । एतस्मिन्नेव प्रयोगे सन्धिवशात् द्विधा पदच्छेदः पुंवाक्येषु न दोषः । अतः स्थाने कोपः कार्य्यस्त्याज्यस्त्वस्थाने कोपइतिभावः ॥ ३३ ॥

परिभ्रमंल्लोहितचन्दनोचितः
पदातिरन्तर्गिरि रेणुरूषितः ।
महारथः सत्यधनस्य मानस
न्दुनोति नो कच्चिदयं वृकोदरः ॥ ३४ ॥

परिभ्रमन्निति । लोहितचन्दनोचितः उचितलोहितचन्दनः वाहिताग्न्यादिष्विति साधु । अभ्यस्तरक्तचन्दनइत्यर्थः । अभ्यस्ते त्युचितं न्याय्यमिति यादवः । महारथोरथचारी । उभयत्रापि प्रागिति शेषः । अद्य तु रेणुरूषितोधूलिच्छुरितः पद्भ्यामतति गच्छ तीति पदातिः पादचारी । अज्यतिभ्यां चेत्यनुवृत्तौ पादेचेत्यौ णादिकइन् प्रत्ययः । पादस्य पदाज्यातिगोपहतेष्विति पदादेशः । अन्तर्गिरि गिरीष्वन्तः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । गिरेश्चेत्येकस्येति विकल्पात्समासान्ताभावः । परिभ्रमन्नयं वृकोदरोभीमः सत्य धनस्येति सोल्लुण्ठवचने । अद्यापि त्वया सत्यमेव रक्ष्यते न तु भ्रातर इति भावः । तवेति शेषः । मानसं नो दुनोति । स्वान्तं हृन्मानसं मनइत्यमरः । कच्चिन्न परितापयति । कच्चित्कामप्रवेदनइत्यमरः । स्वाभिप्रायाविष्करणं कामप्रवेदनम् ॥ ३४ ॥

विजितेति । वासवइन्द्र उपमानं यस्य स वासवोपमइन्द्रतुल्योयो। धनञ्जयः उत्तरान्कुरून्मेरोरुत्तरान्मानुषान्देशविशेषान् विजित्य प्राज्यम्प्रभूतम् । प्रभूतम्प्रचुरं प्राज्यमित्यमरः । कुप्यादन्यदकुप्यं हेमरूप्यात्मकम् । स्यात्कोशश्च हिरण्यञ्च हेमरूप्ये कृताकृते । ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यमित्यमरः । वसु धनमयच्छद्दत्तवान् । पाघ्रे त्यादिना दाणोयच्छादेशः । स धनञ्जयतीति धनञ्जयोऽर्ज्जुनः ।

विजित्य यः प्राज्यमयच्छदुत्तरा
न्कुरूनकुप्यं वसु वासवोपमः ।
स वल्कवासांसि तवाधुना हरन्
करोति मन्युन्न कथन्धनञ्जयः ॥ ३५ ॥
वनान्तशय्याकठिनीकृताकृती
कचाचितौ विष्वगिवागजौ गजौ ।
कथन्त्वमेतौ धृतिसंयमौ यमौ
विलोकयन्नुत्सहसे न बाधितुम् ॥ ३६ ॥

संज्ञायां भृतृवृजीत्यादिना खच् प्रत्ययः । अरुर्द्विषदित्यादिना मुमागमः । अधुनास्मिन् काले । अधुनेति निपातनात्साधुः । तव वल्कवासांस्याहरन् कथन्तव मन्युं क्रोधन्दुःखं वा न करोति ॥ ३५ ॥

वनान्तेति । वनान्तोवनभूमिरेव शय्या तया कठिनीकृताकृती कठिनीकृतदेहौ । आकारोदेहआकृतिरिति वैजयन्ती । विष्वक् समन्तात् । समन्ततस्तु परितः सर्व्वतोविष्वगित्यपीत्यमरः । कचाचितौ कचव्याप्तौ विशीर्णकेशावित्यर्थः । अतएवागजौ गिरिसम्भवौ गजाविव स्थितौ । एतौ यमौ युग्मजातौ माद्रीपुत्रावित्यर्थः । यमो दण्डधरे ध्वांचे संयमे यमजेऽपि चेति विश्वः । विलोकयंस्त्वं कथं धृतिसंयमौ सन्तोषनियमौ । धृतिर्य्योगान्तरे धैर्य्ये धारणाध्वर तुष्टिष्विति विश्वः । बाधितुन्नोत्सहसे न प्रवर्तसे । शकधृषेत्यादिना तुमुन् । अहो ते महद्धैर्य्यमिति भावः ॥ ३६ ॥

इमामहं वेद न तावकीन्धियं
विचित्ररूपाः खलु चित्तवृत्तयः ।
विचिन्तयन्त्याभवदापदम्परां
रुजन्ति चेतः प्रसभम्ममाधयः ॥ ३७ ॥

अथ राज्ञोदुर्द्दशान्दर्शयितुमुपोद्घातमाह । प्रकृतार्थं वर्णयितुमर्थान्तरवर्णनमुपोद्घातः । इमामिति । इमां वर्त्तमानान्तवेमान्तावकीन्त्वदीयां । तस्येदमित्यण्प्रत्ययः । तवकममकावेकवचनइति तवकादेशः । धियन्त्वदापद्विषयां चित्तवृत्तिमहं न वेद न वेद्मि । परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वादिति भावः । विदोलटोवेति णलादेशः । नचात्मदृष्टान्तेनापन्नत्वात् दुःखित्वमनुमातुं शक्यते धीरादिष्वनैकान्तिकत्वादित्याशयेनाह । चित्तवृत्तयोविचित्ररूपाः धीराधीराद्यनेकप्रकाराः खलु किन्तु परामुत्कृष्टाम्भवदापदं विचिन्तयन्त्याभावयन्त्याममचेतश्चित्तं आधयोमनोव्यथाः । उपसर्गे घोः किरिति किप्रत्ययः । प्रसभम्प्रसह्य रुजन्ति भञ्जन्ति । रुजोभङ्ग इति धातोर्लट् पश्यतामपि दुःसहा दुःखजननो त्वद्विपत्तिरनुभवितारन्त्वान्नाविष्करोतीति महच्चित्रमित्यर्थः । चेतइति रुजार्थानाम्भाववचनानामज्वरइति षष्ठी न भवति तत्र शेषाधिकाराच्छेषत्वस्य विवक्षितत्वादिति ॥ ३७ ॥

तदापदमेव श्लोकत्रयेणाह । पुरेति । यस्त्वं महाधनम्महामूल्यं श्रेष्ठम् । महाधनं महामूल्यइति विश्वः । शयनं शय्यामधिरूढः सन् स्तुतयोगीतयश्च ताएव मङ्गलानि तैः कारणभूतैः पुरा विबोध्यसे वैतालिकैरिति शेषः पूर्वम्बोधितइत्यर्थः । पुरि

पुराधिरूढः शयनं महाधनं
विबोध्यसे यः स्तुतिगीतिमङ्गलैः।
अदभ्रदर्भामधिशय्य स स्थलीं
जहासि निद्रामशिवैः शिवारुतैः ॥ ३८ ॥
पुरोपनीतं नृप रामणीयकं ।
द्विजातिशेषेण यदेतदन्धसा।
तदद्य ते वन्यफलाशिनः परं
परैति कार्श्यं यशसा समं वपुः ॥ ३९ ॥

लुङ्यस्मे इति भूतार्थे लट्। स त्वमदभ्रदर्भां बहुकुशाम्। अस्त्री कुशं कुशो दर्भ इति अदभ्रं बहुलं बह्वित्युभयत्राप्यमरः। स्थलीं अकृत्रिमभूमिं। जनपदेत्यादिनाऽकृत्रिमार्थे ङीष्। एतेन दुःसहस्पर्शत्वमुक्तम्। अधिशीङ्स्थासां कर्मेति कर्मत्वं। अधिशय्य शयित्वा। अयङ्यि क्ङितीत्ययङादेशः। अशिवैरमङ्गलैः शिवारुतैः। क्रोष्टुवासितैः। शिवा हरीतकी क्रोष्टा शमी नद्यामलक्युभे इति वैजयन्ती। निद्राञ्जहासि अद्येति शेषः ॥ ३८ ॥

पुरेति। हे नृप यदेतत्पुरोवर्त्ति वपुः पुरा द्विजातिशेषेण द्विजभुक्तावशिष्टेनान्धसान्नेन। भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमित्यमरः। द्वे जाती येषान्ते द्विजातयः। तदुक्तम् जन्मना जायते शूद्रः संस्कारैर्द्विज उच्यत इति। दन्तविप्राण्डजा द्विजा इत्यमरः। रमणीयस्य भावो रामणीयकं मनोहरत्वमुपनीतम्प्रापितम्। नयतेर्द्विकर्म्मकत्वात्प्रधाने कर्म्मणि क्तः। प्रधानकर्म्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्वि

अनारतं यौ मणिपीठशायिना
वरञ्जयद्राजशिरःस्रजां रजः ।
निषीदतस्तौ चरणौ वनेषु ते
मृगद्विजालूनशिखेषु वर्हिषाम् ॥ ४० ॥
द्विषन्निमित्ता यदियन्दशा ततः
समूलमुन्मूलयतीव मे मनः ।
परैरपर्य्यासितवीर्य्यसम्पदां
पराभवोऽप्युत्सवएव मानिनाम् ॥ ४१ ॥

कर्म्मकानिति वचनात् । अद्य वन्यफलाशिनस्ते तव तद्वपुर्य्यशसा समम्परमतिमात्रं कार्श्यम्परैति प्राप्नोति उभयमपि चीयत इत्यर्थः । अत्र सहोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तङ्काव्यप्रकाशे । सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकमिति ॥ ३९ ॥

अनारतमिति । अनारतमजस्रं मणिपीठशायिनौ मणिमय पीठस्थितौ यौ चरणौ राजशिरःस्रजान्नम्रभूपालमौलिस्रजां रजः परागोऽरञ्जयत् तौ ते चरणौ मृगैर्द्विजैश्च तपस्विभिरालून शिखेषु छिन्नाग्रेषु वर्हिषां कुशानाम् । वर्हिः कुशहुताशयोरिति विश्वः । वनेषु निषीदतस्तिष्ठतः ॥ ४० ॥

ननु सर्व्वप्राणिसाधारणामापदिका परिवेदनेत्यत आह । द्विष दिति । यद्यतः कारणादियन्दशा अवस्था । दशा वर्त्तावस्थाया मिति विश्वः । द्विषन्तोनिमित्तं यस्याः सा । द्विषोनिमित्तादिति शतृप्रत्ययः । अतोमे मनः समूलन्निःशेषं उन्मूलयतीवोत्पाटय

विहाय शान्तिं नृप धाम तत्पुनः
प्रसीद सन्धेहि वधाय विद्विषाम्।
व्रजन्ति शत्रूनवधूय निःस्पृहाः
शमेन सिद्धिं मुनयो न भूभृतः ॥ ४२ ॥

तीव दैविकी लापन्न दुःखायेत्याह । परैरिति । परैः शत्रुभिरपर्य्यासितापर्यावर्त्तिता वीर्य्यसम्पद्येषान्तेषां मानिनाम्परा भवो विपदप्युत्सवएवेति। वैधर्म्येणार्थान्तरन्यासः मानहानिर्दुःसहा मृता पदिति भावः ॥ ४१ ॥

विहायेति। हे नृप शान्तिं शमं विहाय तत्प्रसिद्धन्धाम तेजो विद्विषां वधाय पुनः सन्धेहि अङ्गीकुरु प्रसीद । प्रार्थनायां लोट् । ननु शमेन कार्य्यसिद्धौ किं क्रोधेनेत्यत्राह । व्रजन्तीति । निःस्पृहाः मुनयः शत्रून्कामादीन्विधूय निर्ज्जित्य शमेन क्रोधवर्ज्जनेन सिद्धिं मोक्षाख्यां व्रजन्ति भूभृतस्तु न । कैवल्यकार्य्यवद्राजकार्य्यं न शान्तिसाध्यमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

पुरइति । किञ्च धामवतान्तेजस्विनाम्परापकारासहिष्णूना मित्यर्थः। पुरः सरन्तीति पुरःसराः अग्रेसराः। पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्त्तेरित्यप्रत्ययः । यशोधनाभवादृशाः सुदुःसहमतिदुःसह मीदृशमुक्तप्रकारम्पिकारम्पराभवम्प्राप्य रतिं सन्तोषमधिकुर्व्वते स्वीकुर्व्वते चेत्तर्हि हन्त इति खेदे मनस्विताऽभिमानिता निराश्रया सतो हता तेजस्विजनैकशरणत्वात् मनस्वितायाइत्यर्थः । अतः पराक्रमितव्यमिति भावः । यद्यप्यत्र प्रसहनस्यासक्तेरधि पूर्व्वात्करोतेरधेः प्रसहने इत्यात्मनेपदं न भवति प्रसहनम्पहि

पुरःसरा धामवतां यशोधनाः
सुदुःसहम्प्राप्य निकारमीदृशम् ।
भवादृशाश्चेदधिकुर्व्वते रति
न्निराश्रया हन्त हता मनस्विता ॥ ४३ ॥
अथ क्षमामेव निरस्तविक्रम
श्चिराय पर्य्येषि सुखस्य साधनम् ।
विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्म्मुक
ञ्जटाधरः सन् जुहुधीह पावकम् ॥ ४४ ॥

भवतीति काशिका तथाप्यस्याः कर्त्रभिप्रायविवक्षायामेव प्रयोजकत्वात्कर्त्रभिप्राये स्वरितञितइत्यात्मनेपदम्प्रसिद्धम् ॥ ४३ ॥

अथेति । अथ पक्षान्तरे निरस्तविक्रमः सन् चिराय चिरकालेनापि क्षमां क्षान्तिमेव । क्षितिक्षान्त्योः क्षमेत्यमरः । सुखस्य साधनम्पर्य्येषि अवगच्छसि तर्हि लक्ष्मीपतिलक्ष्म राजचिह्नङ्कार्म्मुकं विहाय । धरतीतिधरः पचाद्यच् जटानान्धरोजटाधरः सन्निह वने पावकञ्जुहुधि पावके होमं कुर्व्वित्यर्थः । अधिकरणे कर्म्मोपचारः । विरक्तस्य किन्धनुषेत्यर्थः । हुझलभ्योहेर्द्धिः ॥ ४४ ॥

अथ समयोल्लङ्घनादिभेषि तदपि न किञ्चिदित्याह । नेति । परेषु शत्रुषु निकृतिः शाठ्यं परं प्रधानं येषु तेषु तथोक्तेषु अपकारतत्परेषु सत्सु भूरिधाम्नोमहौजसः प्रतीकारक्षमस्य ते तव समयस्त्रयोदश संवत्सरान् वने वत्स्यामीत्येवंरूपा संवित् । समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदइत्यमरः । तस्य परिरक्षणम्प्रतीक्षणं न क्षमं न युक्तं । युक्ते क्षमं सलहिते त्रिष्वित्यमरः । कि

न समयपरिरक्षणं क्षमन्ते
निकृतिपरेषु परेषु भूरिधाम्नः ।
अरिषु हि विजयार्थिनः क्षितीशा
विदधति सोपधि सन्धिदूषणानि ॥ ४५ ॥

यस्माद्विजयार्थिनो विजिगीषवः क्षितीशा अरिषु विषये सोपधि सकपटं यथा तथा । कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयः छद्मकैतवे इत्यमरः । सन्धिदूषणानि विदधति । केनचिद्व्याजेन दोषमापाद्य सन्धिन्दूषयन्ति विघट्टयन्तीत्यर्थः । अतस्त्वं हि विजिगीषोः सर्व्वथा कार्य्यसाधनं प्रधानमन्यत्समयरक्षणादिकमप्रमाणमेति भावः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ४५ ॥

उक्तमर्थमाशीर्व्वादपूर्व्वकमुपसंहरति । विधीति । विधिर्दैवम् । विधिर्विधाने दैवे चेत्यमरः । समयः कालस्तयोर्नियोगान्नियमनाद्धेतोस्तयोर्दुरतिक्रमत्वादिति भावः । अगाधे दुस्तरे आपत्पयोधिरिवेत्युपमितसमासः । दिनकृतमिवेति वक्ष्यमाणानुसारात्तस्मिन्नापत्पयोधौ मग्नम् । सूर्य्योऽपि सायं सागरे मज्जति परेद्युरुन्मज्जतीत्यागमः । दीप्तिः प्रतापश्चातपश्च तस्याः संहारेण जिह्मम् अप्रसन्नं शिथिलवसुं शिथिलधनमन्यत्र शिथिलरश्मिं । वसुर्देवेऽग्नौ रश्मौ च वसु तोये धने मणाविति वैजयन्ती । शिथिलबलमिति पाठे तूभयत्रापि शिथिलशक्तिकमित्यर्थः । रिपुस्तिमिरमिवेति रिपुतिमिरमुदस्य निरस्योदीयमानमुद्यन्तं । इङ्गताविति धातोर्दैवादिकात्कर्त्तरि शानच् । त्वान्दिनादौ दिन

विधिसमयनियोगाद्दीप्तिसंहारजिह्मं
शिथिलवसुमगाधे मग्नमापत्पयोधौ।
रिपुतिमिरमुदस्योदीयमानन्दिनादौ
दिनकृतमिव लक्ष्मीस्त्वां समभ्येतु भूयः ॥४६॥

कृतमिव लक्ष्मीः भूयः समभ्येतु भजतु। आशिषि लिङ्लोटाविति लोट्। चमत्कारकारितया मङ्गलाचरणरूपतया च सर्गान्त्य श्लोके लक्ष्मीशब्दप्रयोगः। यथाह भगवान् भाष्यकारः। मङ्गला दीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते धीर पुरुषाण्यायुष्मत्पुरुषाणि च भवन्त्यध्येतारश्च प्रवक्तारोभवन्ति। पूर्णोपमेयम्। मालिनीवृत्तम्। सर्गान्तत्वाद्वृत्तभेदः। यथाह दण्डी। सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्राव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः। सर्व्वत्र भिन्नवृत्तान्तैरुपेतं लोकरञ्जनमिति ॥ ४६ ॥

अथ कविः काव्यवर्णनामाख्यानपूर्व्वकं सर्गपरिसमाप्तिं कथ यति। इतीति। इतिशब्दः सर्गसमाप्तौ भारविकृताविति कवि नामकथनम्। महाकाव्यइति महच्छब्देन लक्षणसम्पत्तिः सूचिता। किरातार्ज्जुनीयइति काव्यवर्णनीययोः कथनम्। प्रथमः सर्गः समाप्त इति शेषः। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्। किरातार्ज्जुनावधिकृत्य कृतोयं ग्रन्थः किरातार्ज्जुनीयम्। शिशुक्रन्दइति द्वंद्वाच्छप्रत्ययः। राघवपाण्डवीयशब्दवत्। तथाहि। अर्ज्जुनएवात्र नायकः किरातस्तु तदुत्कर्षाय प्रतिभटतया वर्णितः। यथाह दण्डी। वंशवीर्य्यप्रतापादि वर्णयित्वा रिपोरपि। तज्जयान्नायकोत्कर्ष कथनं च धिनोति नः॥ इति। अत एव सर्गान्ते लक्ष्म्यङ्कत्वं कृतेऽनुवर्णयन्ति हि। अथायं सङ्ग्रहश्लोकः। नेता मध्यमपाण्डवो

इति श्रीभारविकृतौ किरातार्ज्जुनीये
महाकाव्ये प्रथमस्सर्गः ॥ १ ॥

भगवतोनारायणस्यांशजस्तस्योत्कर्षकृतेनुवर्ण्यंचरितोदिव्यः किरातः पुमः। शृङ्गारादिरसोयमत्र विजयी वीरप्रधानोरसः शैलाद्यानि च वर्णितानि बहुशोदिव्यास्त्रलाभः फलमिति ॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्ज्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायाम्प्रथमः सर्गः समाप्तः ॥ १ ॥

विहितांप्रियया मनःप्रियां
मथ निश्चित्य गिरङ्गरीयसीम् ।
उपपत्तिमदूर्ज्जिताश्रयं
न्नृपमूचे वचनं वृकोदरः ॥ १ ॥
यदवोचत वीक्ष्य मानिनी
परितः स्नेहमयेन चक्षुषा ।
अपि वागधिपस्य दुर्व्वचं
वचनन्तद्विदधीत विस्मयम् ॥ २ ॥

विहितामिति । अथ वृकोदरो भीमः प्रियया द्रौपद्या । प्रिया ग्रहणं अस्या हितोपदेशसूचनार्थम् । विहितामभिहितामित्यर्थः । विपूर्व्वस्य दधातेः क्रियासामान्यवाचिनो योग्यविशेषपर्य्यवसानात् मनः प्रियामभिमतार्थयोगान्मनोहरां विशेषणद्वयेनापि गिरो ग्राह्यत्वमुक्तम् । गिरङ्गरीयसीं सारवत्तरां निश्चित्य नृपं धर्म्म राजम् उपपत्तिमत् युक्तियुक्तं ऊर्ज्जिताश्रयमुदारार्थं वचन मूचे उक्तवान् । कर्त्तरि लिट् । ब्रुवो वचिरादेशः । ब्रुविशासी त्यादिना द्विकर्म्मकत्वं अकथितञ्चेति नृपस्य कर्म्मत्वम् ॥ १ ॥

किन्तद्वचनन्तदाह । यदिति । मानिनी क्षत्रियकुलाभिमान वती द्रौपदी स्नेहमयेन स्नेहप्रचुरेण । तत्प्रकृतवचने मयट् । चक्षुषा ज्ञानचक्षुषा । एतेनाप्तत्वमुक्तम् । परितो वीक्ष्य । समन्ता द्विविच्य यद्वचनमवोचत् । ब्रुवो वचेर्व्वा लुङ् वचोऽमिति उमा गमः । वागधिपस्य वृहस्पतेरपि दुर्व्वचं वक्तुमशक्यं । शेषे षष्ठीयं व

विषमोऽपि विगाह्यते नयः
कृततीर्थः पयसामिवाशयः ।
स तु तत्र विशेषदुर्लभः
सदुपन्यस्यति कृत्यवर्त्म यः ॥ ३ ॥

कृद्योगलक्षणा । अतोन लोकेत्यादिना षष्ठीनिषेधोनास्ति । तद्वचनं विस्मयं विदधीत । सर्वस्यापीतिशेषः । अथवा वागधिपस्यापि विस्मयं विदधीतेति सम्बन्धः । दुर्व्वचं केनापीति शेषः । चरस्त्रीणामपि शास्त्रं अनुरुणद्धि हितं चानुबध्नाति अतो विस्मयकरं ग्राह्यञ्चैतद्वचनमिति तात्पर्य्यार्थः ॥ २ ॥

विस्मयकरत्वे हेतुमाह । विषमइति । विषमोऽपि दुर्ब्बोधोऽपि अन्यत्र दुःप्रवेशोऽपि नयोनीतिशास्त्रम्पयसामाशयोह्रदइव कृततीर्थः कृताभ्यासाद्युपायः सन् । तीर्थं शास्त्रेऽध्वरे चेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु । योनौ जलावतारेषु मन्त्राद्यष्टादशस्वपीतिविश्वः । अन्यत्र कृतजलावतारः सन् । तीर्थं योनौ जलावतारे चेति हलायुधः । विगाह्यते विगृह्यते प्रविश्यते च । किन्तु तत्र नये स तादृशः पुरुषो विशेषदुर्लभः यः कृत्यं सन्धिविग्रहादिकार्य्यं स्नानादिकञ्च तस्य वर्त्म सत्साधु देशकालाद्यविरुद्धं यथार्थमित्यर्थः अन्यत्र च गर्त्तग्राहपाषाणादिरहितम् उपन्यस्यति उदाहरति । उपन्यासस्तु वाङ्मुखम् । उपोद्घातउदाहारइत्यमरः । यथा केचित् कृततीर्थे पयसि गभीरेऽपि प्रवेष्टारः सन्ति तीर्थकरस्तु विरलः तद्वन्नीतावपि निगूढमपि तत्त्वं सति वक्तरि बोद्धारः सन्ति वक्ता तु न सुलभः । इयञ्च साधु वक्तीति युज्यते विस्मयइति तात्पर्य्यार्थः ॥ ३ ॥

परिणामसुखे गरीयसि
व्यथकेऽस्मिन्वचसि क्षतौजसाम्।
अतिवीर्य्यवतीव भेषजे
बहुरल्पीयसि दृश्यते गुणः ॥ ४ ॥

अथ ग्राह्यत्वे हेतुमाह। परिणामेति। परिणामः फलकालः परिपाकावस्था च तत्र सुखे हिते। अस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये पापम्पुण्यं सुखादि चेति सुखशब्दस्य विशेष्यलिङ्गत्वम्। गरीयसि गुर्व्वर्थ प्रतिपादकेऽर्थभूयिष्ठे श्रेष्ठे च क्षतौजसां उभयत्रापि क्षीणशक्तीनां व्यथके युद्धोपोद्बलकत्वाद्भयङ्करे अन्यत्रादौ सन्तापादिदुःख जनके अल्पीयस्यल्पाक्षरे अल्पमात्रे च। उक्तञ्च। स्वल्पा च मात्रा बहुतोगुणश्चेति। अस्मिन्वचसि द्रौपदीवाक्ये अतिवीर्य्यवत्यत्यन्त सामर्थ्यवति भेषजे औषधे इव। भेषजौषधभैषज्यं इत्यमरः। बहुरधिको गुणः मानत्राणराज्यलाभादिरारोग्यबलपोषादिश्च दृश्यते। अतो ग्राह्यमस्यावचनमिति भावः ॥ ४ ॥

सत्यमेवं तथापि मह्यं न रोचते किङ्करोमीत्यत्राह। इद मिति। रुचिरार्था हितार्थसम्पन्नेति रुचिहेतूक्तिः। इयम्भारती द्रौपदीवाक्यं इष्टगुणाय अभिमतगुणाय गुणग्राहिणे इत्यर्थः भवते तुभ्यम्। रुच्यर्थानाम्प्रीयमाण इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी। रोचतां स्वदताम्। विध्यर्थे लोट्। हितवचने बलादपि प्रीतिं कुर्य्यादौषधवदिति भावः। तथापि स्त्रैणे वचसि का श्रद्धा तत्राह। नन्विति। गुणानां गृह्या गुणगृह्याः गुणपक्षपातिन इत्यर्थः। पदा स्वैरिवाह्यपक्षेषु चेति ग्रहेः क्यप्। विपश्चितो

इयमिष्टगुणाय रोचतां
रुचिरार्था भवतेऽपि भारती।
ननु वक्तृविशेषनिस्पृहा
गुणगृह्या वचने विपश्चितः ॥ ५ ॥
चतसृष्वपि ते विवेकिनी
नृप विद्यासु निरूढिमागता।
कथमेत्य मतिर्व्विपर्य्ययं
करिणी पङ्कमिवावसीदति ॥ ६ ॥

विद्वांसः। विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञ इत्यमरः। वचने विषये वक्तृविशेषे स्त्रीपुंसादिलक्षणे निस्पृहाः ननु निरास्थाः खलु। बालादपि सुभाषितं ग्राह्यमिति न्यायादिति भावः ॥ ५ ॥

सम्प्रति स्वयमुपालभते। चतसृष्विति। हे नृप चतसृष्वपि विद्यासु आन्वीक्षिक्यादिषु। आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती। विद्या ह्येताश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहेतव इति कामन्दकः। निरूढिमागता प्रसिद्धिंगता अतएव विवेकिनी सदसद्विवेकवती। यथाह मनुः। आन्वीक्षिक्यान्तु विज्ञानन्धर्म्माधर्म्मौ त्रयीस्थितौ। अर्थानर्थौ च वार्त्तायान्दण्डनीत्यां नयानयाविति। ते मतिः करिणी पङ्कमिव विपर्य्ययं वैपरीत्यं अविवेकरूपमेत्य अवसीदति अवसन्ना। तन्न युक्तमिति भावः ॥ ६ ॥

किञ्चिन्नमिदानीं येनेत्थमुपालभ्यते तत्राह। विधुरमिति। अथि परैः शत्रुभिरिमामीदृशीं अवगीतां गर्हिताम्। अवगीतञ्च

विधुरं किमतः परम्परै-
रवगीताङ्गमिते दशामिमाम्।
अवसीदति यत्सुरैरपि
त्वयि सम्भावितवृत्ति पौरुषम् ॥ ७ ॥

निर्व्वादे मुऊर्दुष्टे च गर्हिते इति विश्वः। दशां गमिते प्रापिते सति। सुरैरपि सम्भावितवृत्ति बहुकृतप्रसारम् अथवा निश्चित सत्ता। वम्पौरुषम्पुरुषकारः। युवादित्वादण्प्रत्ययः। अवसीदति नश्यति इति यत् अतःपरं अतोऽन्यत् अधिकं किं विधुरं किं कष्टन्न किञ्चिदित्यर्थः। विधुरम्प्रत्यवाये स्यात्कष्टविश्लेषयोरपीति वैजयन्ती। अस्तीति शेष.। अस्ति भवतिपरः प्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानो प्यस्तीति भाष्यकारः। भवतीति लटः पूर्व्वाचार्य्याणां संज्ञा। यत् पुरुषाधिकारस्य दुर्द्दशा सा च अनुकूता तदुपरि महत्कष्टं तच्च त्वदुपेक्षयेत्युपालम्भ इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथापि वाक्पलत्वादियमुपेक्षेत्याशङ्क्य नायमुपेक्षाकाल इति व क्तुमादेव तावत् श्लोकद्वयेन विविनक्ति द्विषतामिति। भूतिमुदय मिच्छता शोभना मेधा यस्य तेन सुमेधसा सुधिया। नित्य मसिच् प्रजामेधयोरित्यसिच्प्रत्ययः। गुरुर्महानपि अखन्ततरः अत्यन्तदुरन्तः क्षयोन्मुख इत्यर्थः द्विषतामुदयः सुखेन मृष्यत इति सुमर्षणः सुसहः उपेक्ष्य इत्यर्थः। खतश्च दुर्मर्षण इति भावः। भाषायां शासीत्यादिना खलर्थे युच्। महानपि फल सम्पत्प्रवणः फलसिद्ध्युन्मुखः। प्रनिरन्तरित्यादिना णत्वं। परिक्षयोन्न सुमर्षणः सोपेक्ष्य इत्यर्थः। अन्यथा तूपेक्ष्य इति भावः। ननु

द्विषतामुदयः सुमेधसा
गुरुरस्वन्ततरः सुमर्षणः ।
न महानपि भूतिमिच्छता
फलसम्पत्प्रवणः परिक्षयः ॥ ८ ॥

अचिरेण परस्य भूयसीं
विपरीतां विगणय्य चात्मनः ।
क्षययुक्तिमुपेक्षते कृती
कुरुते तत्प्रतिकारमन्यथा ॥ ९ ॥

दय एव प्रतीकार्य्यः न च क्षय एवोपेक्ष्यः किन्तु स्वन्तत्वास्वन्तत्वाभ्यां उभावपि प्रतीकार्य्यौ उपेक्ष्यौ च भवत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथोभयोरपि मध्ये एकतरस्योदयक्षययोर्गतिमुक्त्वा इदानीं युगपत् परिक्षयागमे गतिमाह । अचिरेणेति । कृतमनेनेति कृती कुशल इत्यर्थः । इष्टादिभ्यश्चेति इनिप्रत्ययः । परस्य शत्रोः क्षययुक्तिं क्षययोगं अचिरेणाशुभाविनीं भूयसीं दुरन्ताञ्च तथा आत्मनः क्षययुक्तिं विपरीतांचिरभाविनीम् अल्पीयसीं स्वल्पाञ्च विगणय्य विचार्य्य । ल्यपि लघुपूर्व्वादित्ययादेशः । उपेक्षते अन्यथा उक्तवैपरीत्ये परस्य क्षययुक्तौ अल्पीयस्यां स्वस्य च भूयस्यामित्यर्थः तत्प्रतिकारन्तस्याः क्षययुक्तेः प्रतीकारं अचिरेणाशु कुरुते । एवं सति यदा शत्रोरभ्युदयः स्वस्य चातिपरिक्षयो यथास्माकन्तदा किं वक्तव्यमित्यर्थः । सद्यः प्रतिकारं कुरुते इत्यर्थात्सिद्धमनुसन्धेयम् ॥ ९ ॥

अनुपालयतामुदेष्यतीं
प्रभुशक्तिं द्विषतामनीहया ।
अपयान्त्यचिरान्महीभुजां
जननिर्वादभयादिव श्रियः ॥ १० ॥
क्षययुक्तमपि स्वभावजं
दधतं धाम शिवं समृद्धये ।
प्रणमन्त्यनपायमुत्थितं
प्रतिपच्चन्द्रमिव प्रजा नृपम् ॥ ११ ॥

तथाप्युपेक्षायामनिष्टमाचष्टे । अनुपालयतामिति । उदेष्यतीं वर्द्धिष्यमाणां । आच्छीनद्योर्नुमिति विकल्पान्नुमभावः । द्विषतां प्रभुशक्तिं कोषदण्डजन्तेजः । स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोषदण्डजमित्यमरः । अनीहया अनुत्साहेन अनुपालयतां उपेक्षमाणानां महीभुजां श्रियः सम्पदो जननिर्वादभयात् निकृष्टपुरुषानुरागात् लोकापवादभयादिवेति हेतूत्प्रेक्षा । अचिरादपयान्ति अपसरन्ति । यथाह कामन्दकः । स्त्रीभिः षण्ढइव श्रीभिरलसः परिभूयतइति । अतः पराक्रमितव्यमिति भावः ॥ १० ॥

ननु परिक्षीणः कथमन्यैर्नाभियुज्यत इत्यत्राह । क्षयेति । क्षययुक्तमपि तथा क्षीणमपि सन्तं स्वभावजं सहजं शिवं सर्वलोकाह्लादकम् धाम चान्तेजः प्रकाशञ्च दधतं समृद्धये वृद्ध्यर्थं उत्थितमुद्युक्तं उत्सहमानमिति यावत् । अन्यत्र उत्थितमुदितं अतएव अनपायमविनाशिनं वर्द्धिष्यमाणमित्यर्थः । नृपम्प्रजाः प्रतिपच्चन्द्र

प्रभवः खलु कोशदण्डयोः
कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयो नयः ।
स विधेयपदेषु दक्षतां
नियतिं लोक इवानुरुध्यते ॥ १२ ॥

द्वितीयाचन्द्रमिवेत्यर्थः । प्रतिपच्छब्देन द्वितीयाग्रहणम् प्रतिपदि तस्यादृश्यत्वादिति । प्रणमन्ति भक्तिभावेन वर्त्तन्त इति भावः । चन्द्रन्तु नमस्कुर्व्वन्ति । क्षीणस्याप्युत्साहः कार्य्यसिद्धेर्निदानमित्यर्थः । श्रियं हि सततोत्साही दुर्ब्बलोऽपि समश्नुते इति कामन्दकः ॥ ११ ॥

ननु प्रभुशक्तिशून्यस्योत्साहः कुत्रोपयुज्यत इत्यत्राह । प्रभव इति । कर्म्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसम्पत् देशकालविभागः विनिपातप्रतीकारः कार्य्यसिद्धिश्चेति पञ्चाङ्गानि । यथाह कामन्दकः । सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः । विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्ग इष्यते इति पञ्चानामङ्गानां विनिर्णयः । तद्धितार्थेत्यादिना उत्तरपदसमासः । कृतः पञ्चाङ्गविनिर्णयो यस्य येन वा स तथोक्तः नयो नीतिशास्त्रमिति यावत् । कोषोऽर्थराशिः । कोषोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोरित्यमरः । दण्डश्चतुरङ्गसैन्यम् । दण्डोऽस्त्री शासने राज्ञां हिंसायां लगुडे यमे । यात्रायां सैन्यभेदे इति वैजयन्ती । तयोः कोषदण्डयोः प्रभुशक्तेरित्यर्थः । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । ऋदोरप् । स नयः नीतिशास्त्रं विधेयपदेषु कार्य्यवस्तुषु । पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु इत्यमरः । दक्षतां क्षिप्रकारित्वमुत्साहमित्यर्थः । लोकः कृष्यादिप्रवृत्तो जनः नियतिन्दैवमिव । नियति

अभिमानवतोमनस्विनः
प्रियमुच्चैः पदमारुरुक्षतः ।
विनिपातनिवर्त्तनक्षम
स्तममालम्बनमात्मपौरुषम् ॥ १३ ॥

नियमे दैवे इति विश्वः । अनुरुध्यते अनुसरति । रुधेर्दैवादिकात् कर्त्तरि लट् । मन्त्रस्यापि मूलमुत्साहस्तन्मूलाया: प्रभुशक्तेः मूलमिति किमु वक्तव्यम् । अतः स एवाश्रयणीयः यतोनक्तन्दिवं मन्त्रयतः तस्यापि प्रभोर्निरुत्साहस्य न किञ्चित् सिद्ध्यतीति ॥ १२ ॥

ननु सोत्साहस्यासहायस्य कथमर्थसिद्धिरित्यत्राह । अभिमानवत इति । अभिमानवतः मानधनस्य प्रियमिष्टमुच्चैरुन्नतम्पदं स्थानं राज्यादिकमारुरुक्षतः आरोढुमिच्छतः प्राप्तुकामस्य मनस्विनो धीरस्यात्मपौरुषं स्वपुरुषकार एव विनिपातनिवर्त्तनक्षमम् अनर्थप्रतीकारसमर्थं आलम्बनं सहकारि तमं दृष्टतमम् । यथा कस्यचित्तुरङ्गमारोहतः किञ्चित्पतनप्रतिबन्धकानुचरहस्तादिकमालम्बनं तद्वदिति ध्वनिः । किम्पौरुषादन्यैः सहायैः पूरणामितिभावः ॥ १३ ॥

पौरुषानङ्गीकारे दोषमाह । विपद इति । अविक्रमम्पौरुषहीनं विपदोऽभिभवन्ति तिरस्कुर्व्वन्ति । आपदुपेतं विपन्नं आयतिः उत्तरकालः । उत्तरङ्काल आयतिरित्यमरः । रहयति त्यजति । निरायतेरासन्नक्षयस्येत्यर्थः लघुताऽगौरवं नियता अवश्यम्भाविनी न कश्चिदेनमाद्रियत इत्यर्थः । अगरीयान् लघीयान् नृपश्रियः पदं राजलक्ष्म्याः आस्पदं न भवति । यद्वा नयेति पद...

विपदोऽभिभवन्त्यविक्रमं
रहयत्यापदुपेतमायतिः ।
नियता लघुता निरायते
रगरीयान्न पदं नृपश्रियः ॥ १४ ॥

तदलम्प्रतिपक्षमुन्नते
रवलम्ब्य व्यवसायबन्ध्यताम् ।
निवसन्ति पराक्रमाश्रया
न विषादेन समं समृद्धयः ॥ १५ ॥

तस्मात् पौरुषङ्कर्त्तव्यमेवेत्यर्थः । अत्र पूर्व्वपूर्व्वस्याविक्रमत्वादुत्तरोत्तरं विपदादिकम्प्रतिकारणत्वात्कारणमालाख्योऽलङ्कारः । यथा सूत्रम् । पूर्व्वपूर्व्वस्योत्तरोत्तरहेतुत्वेकारणमालेति ॥ १४ ॥

फलितमाह । तदिति । तत्तस्मादुपेक्षायान्दोषसम्भवादित्यर्थः । उन्नतेरभ्युदयस्य प्रतिपक्षमन्तरायं व्यवसायबन्ध्यतां उद्योगशून्यतामवलम्ब्य अलं उद्योगशून्यतावलम्बनेनालमित्यर्थः । अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वेति क्त्वाप्रत्ययः तस्य ल्यबादेशः । तथाहि पराक्रमः आश्रयः कारणं यासान्तास्तथोक्ताः समृद्धयः सम्पदः विषादेन समं अनुत्साहेन सह न निवसन्ति पौरुषसाध्याः सम्पदोऽनुत्साहसाध्याः उभयोः सहावस्थानविरोधादित्यर्थः । वैधर्म्येण कार्य्यकारणरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १५ ॥

ननु समयः प्रतीक्ष्यते किं वेगेनेत्यत्राह । अथेति । अथावधिःकालः प्रतीक्ष्यते चेत् । अवधिस्त्ववधाने स्यात् सीम्नि काले बलेऽपि

अथ चेदवधिः प्रतीक्ष्यते
कथमाविष्कृतजिह्मवृत्तिना।
धृतराष्ट्रसुतेन सुत्यजा
श्चिरमास्वाद्य नरेन्द्रसम्पदः ॥ १६ ॥
द्विषता विहितं त्वयाथवा
यदि लब्धा पुनरात्मनः पदम्।
जननाथ तवानुजन्मनां
कृतमाविष्कृतपौरुषैर्भुजैः ॥ १७ ॥

चेति विश्वः। आविष्कृतजिह्मवृत्तिना प्रकटितकपटव्यवहारेण धृतराष्ट्रसुतेन दुर्य्योधनेन नरेन्द्रसम्पदो राज्यसम्पदः नरेन्द्रेति वा पदच्छेदः चिरञ्चतुर्द्दशवर्षाण्यास्वाद्यानुभूय कथं सुत्यजाः ज्ञातास्वादेन तेन पश्चादपि सुखेन युद्धक्लेशं विना न त्यज्यन्त एवेत्यवधिप्रतीक्षणं व्यर्थमित्यर्थः ॥ १६ ॥

अथ यदि दैवात्स्वयमेव दुर्य्योधनः सम्पदो दास्यति तथापि तत्कथं रोचयेमहीत्याह। द्विषतेति। अथवा द्विषता दुर्य्योधनेन विहितं समर्प्पितमित्यर्थः आत्मनः पदं राज्यं पुनरपि त्वया लब्धा लप्स्यते यदि। लभेः कर्म्मणि लुट्। हे जननाथ तवानुजन्मनां अनुजानां आविष्कृतपौरुषैः प्रकटितपराक्रमैः भुजैः कृतमलं व्यर्थमिति यावत्। अस्मद्भुजैर्न किञ्चित्साध्यमित्यर्थः। राज्यदाना दानयोः द्विषतामेव स्वातन्त्र्ये अस्मद्भुजवैफल्यात्। क्षत्रियस्य विजितमिति आम्नानात् शौर्य्येणैव राज्यं प्राप्यमिति भावः। कृत

मदसिक्तमुखैर्मृगाधिपः
करिभिर्वर्त्तयते स्वयं हतैः ।
लघयन् खलु तेजसा जगन्न
महानिच्छति भूतिमन्यतः ॥ १८ ॥

मिति प्रतिषेधार्थमव्ययस्वादिषु पठ्यते । हतमिति निवारणनिषेधयोरिति गणव्याख्याने । भुजैरिति गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया करणत्वात्तृतीया । उक्तञ्च न्यासोद्योतेन । केवलं श्रूयमाणैव क्रिया निमित्तङ्कारकभावस्यापि तु गम्यमानस्यापीति ॥ १७ ॥

ननु साम्नैव कार्य्यसिद्धौ किं चात्रेण । यथाह मनुः । साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक् । विजेतुम्प्रयतेतारीन्न युद्धेन कदाचनेति तत्किमाग्रहेणेत्याशङ्क्याह । मदेति । मृगाधिपः सिंहोमदसिक्तमुखैः मदवर्षिभिरित्यर्थः । स्वयं स्वेनैव हतैः करिभिर्व्वर्त्तयते वृत्तिङ्करोति तैरेव जीवतीत्यर्थः । चौरादिकात् वृत्तेर्लट् । भौवादिकस्य तु अणावकर्म्मकाच्चित्तवत्कर्त्तृकादिति परस्मैपदनियमादिति । तथाहि तेजसा प्रभावेण । तेजोबले प्रभावे च ज्योतिष्यर्चिषि रेतसीति वैजयन्ती । जगत् लघयन् लघू कुर्व्वन् महान् तेजस्वीअन्यतोऽन्यस्मात्पुरुषात् भूतिं वृद्धिं नेच्छति खलु । नहि तेजस्विनः परायत्तवृत्तित्वं युक्तं । मनुवचनन्तु अशूरविषयमिति भावः । विशेषेण वक्ष्यमाणसामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १८ ॥

ननु युद्धात् पाक्षिकोलक्ष्मीलाभः उपायान्तरैस्तु न तथेत्याशङ्क्याह । अभिमानेति । अभिमानधनस्य वैरिनिर्य्यातमात्रनिहस्य

अभिमानधनस्य गत्वरै
रसुभिः स्थास्नु यशश्चिचीषतः।
अचिरांशुविलासचञ्चला
ननु लक्ष्मीः फलमानुषङ्गिकम् ॥ १९ ॥
ज्वलितन्न हिरण्यरेतस
ञ्चयमास्कन्दति भस्मनाञ्जनः।
अभिभूतिभयादसूनतः
सुखमुज्झन्ति न धाम मानिनः ॥ २० ॥

अत एव गत्वरैः गमनशीलैः अस्थिरैः। गत्वरश्चेति कबन्तो निपातः असुभिः प्राणैः करणैः। पुंसि भूम्न्यसवः प्राणा इत्यमरः। स्थास्नु स्थिरं। ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुरिति ग्स्नुप्रत्ययः। यशश्चिचीषतः चेतुं सङ्गृहीतुमिच्छतः। चिनोतेः सनन्तात् शतृप्रत्ययः। अचिरं अंशवोयस्याः सा अचिरांशुर्विद्युत् तस्या विलासः स्फुरणन्तद्वच्चञ्चला क्षणिका इत्यर्थः। लक्ष्मीः सम्पत् अनुषङ्गादागतं आनुषङ्गिकं अन्वाचयशिष्टमल्पम्फलं मानत्राणाय यश एव मुख्यम्फलं अभ्युदयस्तु लक्ष्मीरिति मानिनामिदमेव श्लाघ्य मित्यर्थः। अत्रास्थिरप्राणत्यागेन स्थिरयशः स्वीकाराभिधानात् न्यूनाधिकविनिमयाख्यः परिवृत्त्यलङ्कारः। उक्तञ्च काव्यप्रकाशे। परिवृत्तिर्व्विनिमयोयोर्थानां स्यात्समासमैरिति ॥ १९ ॥

नन्वल्पस्य मानस्य हेतोः कथम्प्राणत्यागः शक्यते कर्त्तुं सतोजीव न्नरोभद्रशतानि पश्येदित्याशङ्क्याह। ज्वलितमिति। जवोभस्मनाञ्जनः

किमपेक्ष्य फलम्पयोधरान्
ध्वनतः प्रार्थयते मृगाधिपः ।
प्रकृतिःखलु सा महीयसः
सहते नान्यसमुन्नतिं यया ॥ २१ ॥

पुञ्जमास्कन्दति पादादिना आक्रमति । अदाहकत्वादिति भावः । ज्वलितं ज्वलन्तं । कर्त्तरि क्तः मतिबुद्धीत्यादिसूत्रे चकाराद्वर्त्तमानार्थत्वं । हिरण्यं रेतोयस्य तं हिरण्यरेतसं अग्निं न आस्कन्दति दाहकत्वादिति भावः । अतोहेतोर्मानिनः अभिभूतिभयात्प्राणलोभेन तेजस्त्यागे परिभवोभविष्यतीति भयादसूनेव सुखमक्लिष्टं उज्झन्ति त्यजन्ति धाम तेजस्तु नोज्झन्ति मानहानिकराज्जीवनात् स्वतेजसा मरणमेव वरमित्यर्थः । पूर्व्वतरश्लोकवत् अर्थान्तरन्यासः ॥ २० ॥

अथवा किमत्र प्रयोजनश्चिन्तया किन्तु तेजस्विनामेवायं स्वभावोयज्जिगीषुत्वमित्याशयेनाह । किमिति । मृगाधिपः सिंहः किम्फलम्प्रयोजनमपेक्ष्य ध्वनतोगर्ज्जतः। धरन्तीति धराः पचाद्यच् । पयसां धरास्तान् पयोधरान् मेघान्प्रार्थयते अभियाति । याञ्चायामभियाने च प्रार्थना कथ्यते बुधैरिति केशवः। अथवा प्रार्थयते अवरुणद्धीत्यर्थः अभियाञ्चावरोधयोरित्यभिधानात् तथाहि। महीयसोमहत्तरस्य सा प्रकृतिः खलु स्वभावः यया प्रकृत्या अन्यसमुन्नतिम्परवृद्धिन्न सहते । महतः परभञ्जनमेव पुरुषार्थइत्यर्थः। पूर्व्ववदलङ्कारः ॥ २१ ॥

कुरु तन्मतिमेव विक्रमे
नृप निर्धूय तमः प्रमादजम् ।
ध्रुवमेतदवेहि विद्विषा
त्वदनुत्साहहताविपत्तयः ॥ २२ ॥
द्विरदानिव दिग्विभावितां
श्चतुरस्तोयनिधीनिवायतः ।
प्रसहेत रणे तवानुजान्
द्विषताङ्कः शतमन्युतेजसः ॥ २३ ॥

उक्तप्रयोजनं निगमयति । कुरु तदिति । हे नृप तत्तस्मात् उक्तरीत्या पराक्रमावसरत्वाद्धेतोः । यस्माद्यतस्ततो हेताविव्य मरः । प्रमादजन्तमोमोहं निर्धूय निरस्य विक्रमे पौरुषे एव मतिं कुरु विक्रममेवाङ्गीकुरु नतूपायान्तरमित्यर्थः । न च विक्रम वैफल्यमित्याह । ध्रुवमिति । विद्विषां विपत्तयस्त्वदनुत्साहहताः तवानुत्साहेनाव्यवसायेन हताः प्रतिबद्धाः अन्यथा प्रागेव विपद्ये रन्निति भावः । इत्येतद्ध्रुवं निश्चितं अवेहि विद्धि । ध्रुवं नित्ये निश्चिते चेति शाश्वतः ॥ २२ ॥

न च नः पराजयशङ्का कार्य्येत्याह । द्विरदानिति । दिग्विभावि तान् दिक्षु प्रसिद्धांस्तान् आयतः आगच्छतः । आङ्पूर्व्वादिण् धातोः शतृप्रत्ययः । चतुरो द्विरदान्दिग्गजानिव तथाकविशे षणांश्चतुरस्तोयनिधीनिव रणे दिग्विभावितान् शतमन्युतेजस इन्द्रविक्रमान् चतुरस्तवानुजान् द्विषतां मध्ये कः प्रसहेत कोऽनु

ज्वलतस्तव जातवेदसः
सततं वैरिकृतस्य चेतसि ।
विदधातु शमं शिवेतरा
रिपुनारीनयनाम्बुसन्ततिः ॥ २४ ॥

अकुर्य्यादित्यर्थः । अकिंलिङ् चेति शक्यर्थे लिङ् । अतो निःशङ्कः प्रवर्त्तस्वेति भावः ॥ २३ ॥

आशीर्व्वादव्याजेन फलितमाह । ज्वलतइति । तव चेतसि सततं ज्वलतो वैरिकृतस्य जातवेदसः क्रोधाग्नेः शिवेतरा अशिवा अमङ्गला वैधव्यदुःखजनकत्वादिति भावः । रिपुनारीनयनाम्बुसन्ततिः वैरिवनिताश्रुप्रवाहः शमं विदधातु । वैरिकृतस्य क्रोधस्य वैरिवधमन्तरेण शान्त्यसम्भवादवश्यन्तद्वधस्त्वया कर्त्तव्यइत्यर्थः । क्रोधस्य विषयनिगरणेन विषयिणो जातवेदसएवोपनिबन्धनादतिशयोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तम् । विषयस्यानुपादानात् विषय्युपनिबध्यते । यत्र सातिशयोक्तिः स्यात् कवेः प्रौढोक्तिजीवितेति । तत्रापि क्रोधस्य जातवेदसोभेदेऽप्यभेदाध्यवसायात् भेदेऽभेदरूपा तत एवाम्बुनिर्व्वाप्यत्वोक्तिश्च घटते । तथाच यथाम्बुसेकेनाग्निः सम्यक् शाम्यति तथा शत्रुवधेन क्रोधइत्यौपम्यं गम्यते ॥ २४ ॥

इतीति । इत्युक्तरीत्या दर्शिता त्रिक्रिया त्रिकारोवागारम्भात्मकोयेन तं कोपपरीतमानसं कोपाक्रान्तचित्तं । इदं विशेषणद्वयं द्विरदेऽपि योज्यम् । मरुतः सुतम्भीमं महीपतिर्युधिष्ठिरोदुष्टं द्विरदमिव । एतेनास्य शौर्य्यमेव न बुद्धिरस्तीति गम्यते । उपसान्त्वयितुं अनुनेतुमुपचक्रमे प्रवृत्तः प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यामित्यात्मने

इति दर्शितविक्रियं सुतं
मरुतः कोपपरीतमानसम् ।
उपसान्त्वयितुम्महीपति
र्द्विरदन्दुष्टमिवोपचक्रमे ॥ २५ ॥
अपवर्ज्जितविप्लवे शुचौ
हृदयग्राहिणि मङ्गलास्पदे ।
विमला तव विस्तरे गिरा
म्मतिरादर्श इवाभिदृश्यते ॥ २६ ॥

पदम् । राज्ञाभाव्युपकारविशेषापेक्षया कथं चिदवश्योजनः शनैः शनैः द्विरदवद्वशीकरणीयो नतु त्याज्यइति भावः ॥ २५ ॥

प्रथमन्तावत् स्तुत्यादिभिः प्रसादयति । अपवर्ज्जितेति । विप्लवः प्रमाणबाधः अन्यत्र वाह्यमलसङ्क्रमः सोऽपवर्ज्जितोयस्य तस्मिन्नप वर्ज्जितविप्लवे । शुचौ शुचिः शब्दसौष्ठ्यं लौहशुद्धिश्च तद्वति । अतएव हृदयग्राहिणि मनोरमे मङ्गलास्पदे एकत्र हितार्थप्रति पादकत्वादन्यत्र मङ्गलवस्तुत्वाच्च श्रेयस्करे । रोचनञ्चन्दनं हेम मृदङ्गन्दर्पणं मणिम् । गुरुमग्निं तथासूर्य्यम्प्रातः पश्येत्सदा बुध इति पुराणवचनात् । तव गिरां विस्तरे वाक्यप्रपञ्चे । प्रथने वा शब्दइति घञ्प्रतिषेधात् ऋदोरबित्यप् । अतएव विस्तारो विग्रहोव्यासः स तु शब्दस्य विस्तरइत्यमरः । मतिर्बुद्धिरादर्शे दर्प्पणे इव । दर्प्पणे मुकुरादर्शावित्यमरः । अमला विशदा अभि दृश्यते वाग्वैशद्यादेव मतिवैशद्यमनुमीयते । तत्पूर्व्वकत्वात्तस्येत्यर्थः ॥ २६ ॥

स्फुटता न पदैरपाकृता
नच न स्वीकृतमर्थगौरवम् ।
रचिता पृथगर्थता गिरा
न्नच सामर्थ्यमपोहितं क्वचित् ॥ २७ ॥

अथ युग्मेनाह । स्फुटतेति । उपपत्तिरिति च । पदैः सुप्तिङन्तशब्दैः स्फुटता विशदार्थता नअपाकृता न त्यक्ता अर्थगौरवं अर्थभूयस्त्वं वा नच न स्वीकृतं स्वीकृतमेवेत्यर्थः । वैषम्यप्रसक्तार्थगौरवाभावनिवर्त्तनार्थं नञ्द्वयं सम्भाव्यनिषेधनिवर्त्तने द्वौ प्रतिषेधाविति वामनः । गिराम्पदानां अवान्तरवाक्यानाञ्च पृथगर्थता भिन्नार्थता अपुनरुक्तार्थतेति यावत् । रचिता कृता । तथा क्वचिदपि सामर्थ्यं गिरां अन्योन्यसामर्थ्यं साकाङ्क्षत्वान्नापोहितन्न वर्ज्जितम् । अन्यथा दशदाडिमादिशब्दवदेकवाक्यता न स्यात् । यथाहुः अर्थैकत्वादेकवाक्यं सापेक्षा चेद्विभागे स्यात् इति । ननु अर्थगौरवमित्यत्र कथं षष्ठीसमासः पूरणगुणेत्यादिना प्रतिषेधान्नैषदोषः । ये शुक्लादयः शब्दाः गुणे गुणिनि च वर्त्तन्ते यथा पटस्य शुक्लं शुक्लः पटः इति च तेषामेवात्र निषेधात् ये च सदा गुणमात्रवचनाः यथा गौरवम्प्राधान्यं रसोगन्धः स्पर्श इत्येवमादयस्तेषामनिषेधात् । तथा तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यतइति वचनात् । सङ्गतमभियुक्तप्रयोगदर्शनाच्च बलाकायां शौक्ल्यमित्यादौ तु भाष्यकारवचनादसमासः । अतएवाह वामनः । अत्र पोतिमादिषु गुणवचन समासोबली स्यादिति ॥ २७ ॥

उपपत्तिरुदाहृता बला
दनुमानेन न चागमः क्षतः ।
इदमीदृगनीदृगाशयः
प्रसभं वक्तुमुपक्रमेत कः ॥ २८ ॥

उपपत्तिरिति । किञ्च बलात् स्वबलमाश्रित्य कर्म्मणि ल्यब्लोपे पञ्चमी वक्तव्या । उपपत्तिर्युक्तिरुदाहृता पराक्रमपक्ष एव श्रेयानिति युक्तिरुक्तेत्यर्थः । उचितञ्चैतन्महावीरस्येति भावः । तथा अनुमानेन युक्त्या आगमः शास्त्रं न क्षतोन हतः किन्त्वागमा विरुद्धमेवोक्तं । अन्यथा तद्विरोधादनुमानस्यैव प्रामाण्यभङ्गप्रसङ्गा दिति भावः । ईदृगित्यं वाच्ययुक्तमिदं वचनं अविद्यमानः ईदृगा शयइत्यंवाच्ययुक्ताभिप्रायोयस्य सः अनीदृगाशयः । अभिप्राय श्छन्दआशयइत्यमरः । कः प्रसभं हठात् वक्तुं उपक्रमेत न कोऽपीत्यर्थः । इत्यं वक्तुमुपक्रमितैव नास्ति वक्ता तु दूरापास्त एवेति भावः । केचिदेतत् श्लोकत्रयं निन्दापरत्वेनापि योजयन्ति । तदसत् हितोपदेशमात्रतत्परस्यातिवत्सलस्य राज्ञोमत्सरिणइव महावीरे भ्रातरि विधेये सर्व्वानर्थमूलभूतनिन्दातात्पर्य्यकल्पना नौचित्यादिति ॥ २८ ॥

यदि साधूक्तन्तर्हि तथैव क्रियतामित्याशङ्क्याह । अविदृप्त तयेति । तथापि त्वया सम्यक् निर्णीतेऽपि मे हृदयमविदृप्ततया असन्तुष्टतया अद्यापि संशयगतत्वेनेत्यर्थः । निर्णयमेव धावत्यनु सरति अपेक्षतइति यावत् । अद्यापि निर्णयस्य अनुदयादिति भावः । निर्णयानुदये हेतुमाह । अवेति । विधेयेषु सन्धिवि

अविदग्धतया यथापि मे
हृदयन्निर्णयमेव धावति ।
अवसाययितुं क्षमाः सुखं
न विधेयेषु विशेषसम्पदः ॥ २८ ॥

हृदिकर्त्तव्यार्थेषु या विशेषसम्पदः अवान्तरभेदानां सम्भूयोत्थाः सम्पत्त्यानि ताः सुखमक्लेशेनावसाययितुमुत्सुकषान् प्रत्यानुकूल्येन स्वस्वरूपं स्वयमेव शीघ्रमत्याययितुमित्यर्थः । स्यतेर्ण्यन्तादणिकर्म कर्त्तृकात्तुमुन् णेरनादिष्टस्यायं विषयः । क्षमन्तइति क्षमाः पचाद्यच् । शक्ता भवन्ति । क्षमं शक्ते हिते त्रिष्वित्यमरः । विधेयमात्रस्य सुगमत्वेऽपि तद्विशेषाणां सौक्ष्म्यात् बाहुल्याच्च दुर्ज्ञेयत्वा दद्यापि निर्णयाकाङ्क्षेति तात्पर्य्यार्थः । अत्र निर्णयधावनस्योत्तरवाक्यार्थस्य हेतुत्वाभिधानात् वाक्यार्थहेतुकङ्काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तम् । हेतोर्व्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतमिति ॥ २८ ॥

वस्तुविशेषावधारणमन्तरेणैव प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह । सहसेति । क्रियतइति क्रिया कार्य्यं तां सहसा अविमृश्येत्यर्थः । सहसेत्याकस्मिकाविमर्षयोरिति गणव्याख्याने स्वरादिपाठादव्ययम् । न विदधीत न कुर्व्वीत । कुतः अविवेकः अविमृश्यकारित्वं परमत्यन्तमापदाम्पदं स्थानं विपत्तिकारणमित्यर्थः । व्यतिरेकेणोक्तमर्थमन्वयेनाह । वृणतइति । गुणलुब्धा गुणगृध्नागुणगृध्नवइति स्वयंवरणहेतूक्तिः सम्पदः श्रियः विमृश्य करोतीति विमृश्यकारी उपपदमतिङिति समासः । तं स्वयमेव वृणते

सहसा विदधीत न क्रिया
मविवेकः परमापदाम्पदम् ।
वृणते हि विमृश्यकारिणं
गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥ ३० ॥
अभिवर्षति योऽनुपालयन्
विधिबीजानि विवेकवारिणा ।
स सदा फलशालिनीं क्रियां
शरदं लोकइवाधितिष्ठति ॥ ३१ ॥

भजन्ते । वृङ् सम्भक्ताविति धातुः । तस्माद्विमृश्यैव प्रवर्त्तितव्य मित्यर्थः । अत्र सहसा विधाननिषेधलब्धविमृश्यकारित्वरूप कारणस्यापद्रूपव्यतिरेककार्य्येण समर्थनाद्वैधर्म्येणार्थान्तरन्यासः । द्वितीयार्द्धेन च स एव साधर्म्येणेति ज्ञेयम् ॥ ३० ॥

ननु साहसिकस्यापि फलसिद्धिर्दृश्यत एव तत्किं विवेकेनेत्य त आह । अभीति । यः पुमान् विधीयन्त इति विधयः कृत्यवस्तूनि बीजानीवेत्युपमितसमासः । शरदं लोकइवेति वाक्यगतोपमानु सारात् । तानि विधिबीजानि विवेकोवारीव विवेकवारि तेन विवेकवारिणा पूर्ववत्समासः । अनुपालयन् प्रतीक्षमाणः संरक्षन् यः अभिवर्षति सिञ्चति स पुमान् फलं साधननिष्पाद्योऽर्थः सस्यञ्च । सस्ये हेतुकृते फलमित्युभयत्राप्यमरः । तच्छालिनीं क्रियां कर्म्म लोकोजनः । लोकस्तु भुवने जनइत्यमरः । शरदमिव सदा नित्यमधितिष्ठति सदा क्रियाफलम्प्राप्नोत्येव न कदाचिन्निपर तीत्यर्थः । साहसिकस्य काकतालीयन्यायेन फलसिद्धिर्विवेकिनस्तु

शुचि भूषयति श्रुतं वपुः
प्रशमस्तस्य भवत्यलङ्क्रिया ।
प्रशमाभरणम्पराक्रमः
स नयापादितसिद्धिभूषणः ॥ ३२ ॥

नियतेति भावः । अत्र फलशब्देन शस्यहेतुकृतयोरर्थयोरभेदाध्यवसायात् श्लेषमूलातिशयोक्तिस्तदनुगृहीता चोपमेत्यनुसन्धेयम् ॥ ३१ ॥

नियता विवेकिनः फलसिद्धिरित्युक्तं सम्प्रति तामेव स्पष्टयन् स्तौति । शुचीति । शुचि सम्प्रदायशुद्धं श्रुतं शास्त्रश्रवणं कर्तृ वपुर्भूषयति अन्यथा अविद्वान् पुरुषः शोच्यइति भावः । तस्य श्रुतस्य प्रशमः क्रोधोपशान्तिः अलङ्क्रिया भूषणम्भवति अन्यथा श्रुतवैफल्यादिति भावः । पराक्रमः सत्यवसरे शौर्य्यं प्रशमस्याभरणम्भवति । अन्यथा सर्व्वः परिभूयतइति भावः । स पराक्रमः नयापादिता नीतिसम्पादिता विवेकपूर्व्विकेति यावत् सा चासौ सिद्धिश्च सैव भूषणं यस्य स तथोक्तः अन्यथा साहसिकस्य सिद्धेः काकतालीयत्वेन पक्षे पराक्रमवैयर्थ्यादिति भावः । वपुषोभूष्यतैवात्र सिद्धेर्भूषणतैव तु । उभयं मध्यमानां तु तत् पूर्व्वोत्तरपक्षयोरिति विवेकः । एवं विशिष्टसिद्धेरनन्यभूषितायाएव भूषणत्वोक्त्या सर्व्वाभरणतया स्तुतिर्गम्यते । अत्रोत्तरोत्तरस्य पूर्व्वपूर्व्वविशेषणत्वात् एकावल्यलङ्कारः । तदुक्तं । यत्र विशेषणभावम्पूर्व्वम्पूर्व्वम्प्रति क्रमेणैव भजति परम्परमेषालङ्कृतिरेकावली कथितेति ॥ ३२ ॥

मतिभेदतमस्तिरोहिते
गहने कृत्यविधौ विवेकिनाम् ।
सुकृतः परिशुद्ध आगमः
कुरुते दीप इवार्थदर्शनम् ॥ ३३ ॥
स्पृहणीयगुणैर्महात्मभि
श्चरिते वर्त्मनि यच्छतां मनः ।
विधिहेतुरहेतुरागसां
विनिपातोऽपि समः समुन्नतेः ॥ ३४ ॥

विमृश्य कुर्य्यादिति स्थितन्तत्र विमर्शोपायः क इत्युक्ते शास्त्रमेवेत्याह । मतीति । मतिभेदः कार्य्यविप्रतिपत्तिः । मतिभेदस्तम इवेत्युपमितिसमासः दीप इवेत्युपमानुसारात् तेन तिरोहिते आच्छन्ने अतएव गहने दुरवगाहे कृत्यविधौ कार्य्यानुष्ठाने विवेकिनां सुकृतः स्वभ्यस्तः अतएव परिशुद्धो निश्चितः अन्यत्र सुविहितः प्रवातादिदोषरहितः आगमः शास्त्रम् । आगमः शास्त्रमाम्नात इति विश्वः । दीप इवार्थदर्शनं कार्य्यज्ञानं वस्तुप्रतिभासनञ्च कुरुते ॥ ३३ ॥

एवं विमृश्य कुर्व्वतो दैवादर्थनाशेऽपि न कश्चिदपराध इत्याह । स्पृहणीयेति । स्पृहणीयगुणैर्लोकश्लाघ्यगुणैर्महात्मभिः सज्जनैश्चरिते अनुष्ठिते वर्त्मनि आचारे मनो यच्छतान्निदधतां सन्मार्गेण व्यवहरतामित्यर्थः । विधिहेतुर्दैवनिमित्तकः । विधिर्विधाने दैवे चेत्यमरः । अतएव आगसामपराधानामहेतुर्विनिपातो

शिवमौपयिकङ्गरीयसीं
फलनिष्पत्तिमदूषितायतीम्।
विगणय्य नयन्ति पौरुषं
विजितक्रोधरया जिगीषवः ॥ ३५ ॥

ऽपि दैविकानर्थोऽपि । विनिपातोऽवपाते स्याद्दैवादिव्यसनेऽपि चेति विश्वः । समुन्नतेरतिवृद्धेः समस्तुल्यः । दैविके पुरुषस्यानुपालभ्यत्वादिति भावः । यथाह कामन्दकः । यत्तु सम्यगुपक्रान्तं कार्य्यमेति विपर्य्ययम् । पुमांस्तत्रानुपालभ्यो दैवान्तरितपौरुष इति ॥ ३४ ॥

सम्प्रति यद्दिष्टव्यन्तदाह । शिवमिति । जिगीषवो जयेच्छवो नृपाः विजितक्रोधरया विजितक्रोधवेगाः सन्तो गरीयसीं प्रभूतां अदूषितायतीं अनतोत्तरकालां स्वन्तामित्यर्थः । फलनिष्पत्तिम्फलसिद्धिं विगणय्य फलवत्त्वं निश्चित्येत्यर्थः । पौरुषं पुरुषकारं शिवमनुकूलं औपयिकं उपायं । विनयादित्वात्स्वार्थे ठक् उपाय इत्यमरः । नयन्ति प्रापयन्ति पौरुषमुपायेन योजयन्तीत्यर्थः । नानिश्चितफलं कर्म्म कुर्व्वीतेति भावः । यथाह कामन्दकः । निष्फलं क्लेशबहुलं सन्दिग्धफलमेव च । न कर्म्म कुर्य्यान्मतिमान्सदा वैरानुबन्धि चेति । नयतिः प्रापणार्थे द्विकर्म्मकः । अत्र पौरुषस्य कर्त्तृस्थकर्म्मत्वेऽप्युपायस्यातथात्वात् क्रोधं विनयतेत्यादिवत् । कर्त्तृस्थे चाशरीरे कर्म्मणीत्यात्मनेपदं न भवति ॥ २५ ॥

यदुक्तं विजितक्रोधरया इति तदाव एकमाह । अपनेयमिति । उदेतुं अभ्युदेतुं इच्छता पुरुषेण पुरः प्रथमं रोषमयं रोषादागतं

अपनेयमुदेतुमिच्छता
तिमिरं रोषमयन्धिया पुरः ।
अविभिद्य निशाकृतन्तमः
प्रभया नांशुमताप्युदीयते ॥ ३६ ॥
बलवानपि कोपजन्मन
स्तमसो नाभिभवं रुणद्धि यः ।
क्षयपक्ष इवैन्दवीः कलाः
सकला हन्ति स शक्तिसम्पदः ॥ ३७ ॥

मयडिति मयट् । तिमिरमज्ञानं धिया विवेकबुद्धा करणेनापनेयं अपनोद्यम् तथाहि अंशुमतापि कर्त्रा प्रभया तेजसा करणेन निशाकृतन्तमोध्वान्तमविभिद्य नोदीयते किन्तु विभिद्यैवेत्यर्थः । सूर्य्यस्याप्येवङ्किमुतान्येषामित्यपिशब्दार्थः । इणोभावे लट् ॥ ३६ ॥

ननु दुर्ब्बलस्यैवमस्तु बलीयसस्तु क्रोधादेव कार्य्यसिद्धिरित्य तआह । बलवानिति । बलवान् शूरोऽपि यः कोपाज्जन्म यस्य तस्य कोपजन्मनः । अवर्ज्योवहुव्रीहिर्व्यधिकरणोजन्माद्युत्तरपद इति वामनः। तमसोमोहस्य । कृद्योगात्कर्त्तरि षष्ठी । अभिभवमाक्रान्तिं न रुणद्धि न निवारयति स नृपः क्षयस्य पक्षः क्षयपक्षः कृष्णपक्षः ऐन्दवीः इन्दुसम्बन्धिनीः कलाइव । कला तु षोडशो भागइत्यमरः । सकलाः समग्राः शक्तिसम्पदः प्रभुमन्त्रोत्साह शक्तीः तिस्रोऽपि हन्ति नाशयति । अन्धस्य अङ्गावलमिव क्रोधान्धस्य लोकोत्तरमपि सामर्थ्यं व्यर्थमेवेत्यर्थः अत्र कालस्य

समवृत्तिरुपैति मार्द्दवं
समये यस्य तनोति तिग्मताम् ।
अधितिष्ठति लोकमोजसा
स विवस्वानिव मेदिनीपतिः ॥ ३८ ॥
क्व चिरायपरिग्रहः श्रियां
क्व च दुष्टेन्द्रियवाजिवश्यता ।
शरदभ्रचलाश्चलेन्द्रियै
रसुरक्षा हि बहुच्छलाः श्रियः ॥ ३९ ॥

सर्व्वकारणत्वात् चयपक्षस्य कलाक्षयकारित्वमस्त्येव तमसस्तु तत्काल विजृम्भणात्तथा व्यपदेशः ॥ ३७ ॥

विमृश्य कुर्व्वतः क्रियाप्रकारमाह । समेति । यः समा नाति मृदुर्नवातितिग्मा वृत्तिर्यस्य स समवृत्तिः सन् समये सत्यवसरे मार्द्दवं मृदुवृत्तित्वमुपैति तिग्मतान्तीक्ष्णवृत्तित्वञ्च तनोति स मेदिनीपतिर्व्विवस्वानिव ओजसा तेजसा लोकमधितिष्ठति आक्रा मति । सूर्य्योऽपि ऋतुभेदेन समवृत्तिरित्यादि योज्यम् ॥ ३८ ॥

उक्तान्यथाकरणे अनिष्टमाह । क्वेति । श्रियां सम्पदाञ्चिराय बहुकालम्परिग्रहः स्वायत्तीकरणं क्व । इन्द्रियाणि वाजिनइवेत्युप मितसमासः । दुष्टानां अमार्गधाविनां इन्द्रियवाजिनां वश्यो वशङ्गतस्तस्य भावस्तत्ता क्व । नोभयमेकत्र तिष्ठतीत्यर्थः । कुतः हि यस्मात् शरदभ्रवच्चलाश्चञ्चलाः किञ्च बहुच्छलाः बहुव्याजावञ्च कन्त्य इति यावत् । छलन्तु स्खलिते व्याजइति विश्वः । श्रियोलक्ष्म्यः

किमसामयिकं वितन्वता
मनसः क्षोभमुपात्तरंहसः ।
क्रियते पतिरुच्चकैरपां
भवता धीरतयाऽधरीकृतः ॥ ४० ॥
श्रुतमप्यधिगम्य ये रिपून्
विनयन्ते न शरीरजन्मनः ।
जनयन्त्यचिराय सम्पदा
मयशस्ते खलु चापलाश्रयम् ॥ ४१ ॥

चलेन्द्रियैरजितेन्द्रियैः असुरचारयितुमशक्याः कथञ्चित्प्राप्ता अपि श्रियो नाविनीतेषु तिष्ठन्तीत्यर्थः । वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ३९ ॥

क्रोधस्य दुष्टतामुक्त्वा तस्य त्यागमुपदिशति । किमिति । उपात्तरंहसः प्राप्तवेगस्य मनसः । समयोऽस्य प्राप्तः सामयिकः । समयस्तदस्य प्राप्तमिति ठक् । स न भवतीत्यसामयिकस्तमप्राप्तकालं क्षोभं वितन्वता भवता धीरतया धैर्य्यगुणेन । मनसो निर्व्विकारत्वं धैर्य्यं सत्स्वपि हेतुष्विति रसिकाः । अधरीकृतः तिरस्कृतः प्रागिति शेषः । अपाम्पतिः समुद्रः किमित्यर्थं उच्चकैरधिकः क्रियते । न पराजितं पुनरुच्चकैः कुर्य्यादिति भावः । अत्र वितन्वतेति भीमविशेषणत्वेन पदार्थस्योच्चैःकरणे हेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४० ॥

श्रुतमिति । किञ्च । ये श्रुतं शास्त्रमधिगम्यापि शरीरजन्मनः शरीरप्रभवान् रिपून् कामक्रोधलोभमोहमात्सर्य्यादीन् विनयन्ते

अतिपातितकालसाधना
स्वशरीरेन्द्रियवर्गतापनी ।
जनवन्न भवन्तमक्षमा
नयसिद्धेरपनेतुमर्हति ॥ ४२ ॥

न नियच्छन्ति। कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणीत्यात्मनेपदम् । ते खल्व चिराय झटिति सम्पदां श्रिया श्चापलाश्रयमस्थैर्य्यनिबन्धनमयशो दुष्कीर्त्तिं जनयन्ति । आश्रयदोषादस्थैर्य्यं सम्पदां न स्वदोषा दित्यर्थः। अजितारिषड्वर्गस्य कुतः सम्पद इति भावः ॥ ४१ ॥

तथा क्रोधात्कार्य्यहानिरित्याशयेनाह। अतिपातितेति अतिपातितान्यतिक्रान्तानि कालः समयोऽनन्तरूपः साधनानि सहायादीनि च यया सा तथोक्ता तापयतीति तापनी। कर्त्तरि ल्युट् टित्वात् ङीप्। स्वस्य यच्छरीरमिन्द्रियवर्गस्य तयोस्तापनी. अक्षमा क्रोधो भवन्तञ्जनवत् पृथग्जनमिव। तेन तुल्यमिति वतिप्रत्ययः तेनैवार्थो लभ्यते। तद्धितश्चाऽसर्व्वविभक्तिरित्यव्ययम् । नयसिद्धेर्नयसाध्यफलादपनेतुम्पृथक्कर्त्तुं नार्हति । त्वमक्रोधस्त्वमसन्तापातिरिक्तफलवानसीत्यर्थः॥ ४२ ॥

दृष्टः क्रोधदत्युक्तं अथ क्षमायागुणानाह । उपकारकमिति। आयतेरुत्तरकालस्य भृशमत्यन्तमुपकारकं स्थिरफलहेतुरित्यर्थः। भूरिणः प्रभूतस्य कर्मफलस्य प्रसूयतेऽनेनेति प्रसवः कारणम्। अपायि न भवतीत्यनपायि स्वयमविनश्वदेव द्विषां निवर्हणं विनाशकं एवङ्गुणकं साधनं तितिक्षासमं क्षमातुल्यं नास्ति। क्षान्ति स्तितिक्षेत्यमरः । तिजनिशानदति धातोर्गुप्तिज्किद्भ्यः

उपकारकमायतेर्भृशं
प्रसवः कर्म्मफलस्य भूरिणः ।
अनपायिनिबर्हणं द्विषां
न तितिक्षासममस्ति साधनम् ॥ ४३ ॥

प्रणतिप्रवणान्विहाय नः
सहजस्नेहनिबद्धचेतसः ।
प्रणमन्ति सदा सुयोधनं
प्रथमे मानभृतां न वृष्णयः ॥ ४४ ॥

क्षमिति क्षमार्थे सन्प्रत्ययः । तितिक्षासममित्यनुक्तोपमेया समासे आर्थी लुप्तोपमा भृशमायत्यनपायिशब्दैः साधनान्तरवैलक्षण्यात् व्यतिरेकस्य व्यज्यते । भेदप्राधान्ये उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्य्यये च व्यतिरेकः ॥ ४३ ॥

ननु तितिक्षया कालक्षेपे दुर्य्योधनः सर्व्वान् राज्ञोवशी कुर्य्यादित्यत्राह । प्रणतीति । सहजस्नेहेनाकृत्रिमप्रेम्णा निबद्धचेतसोऽस्मासु गाढं लग्नचित्ताः सुयोधने तु न तथेति भावः । किञ्च मानभृतामहङ्कारिणाम्प्रथमे अग्रेसराः सुयोधनस्यापीति भावः वृष्णयः यादवाः प्रणतिप्रवणान्प्रणामपरान् सुयोधनस्तु न तथेति भावः । नोऽस्मान् विहाय सुयोधनं सदा न प्रणमन्ति न नमन्तिनानुसरन्ति किन्तु कार्य्यकाले त्यक्ष्यन्त्येवेत्यर्थः । सति यादवविग्रहे न किञ्चिदस्माकमसाध्यम्भवेदिति भावः । अनेकपदार्थहेतुककाव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४४ ॥

सुहृदः सहजास्तथेतरे
मतमेषां न विलङ्घयन्ति ये।
विनयादिव यापयन्ति ते
धृतराष्ट्रात्मजमात्मसिद्धये ॥ ४५ ॥
अभियोगइमान्महीभुजो
भवता तस्य कृतः कृतावधेः।
प्रविघाटयिता समुत्पतन्
हरिदश्वः कमलाकरानिव ॥ ४६ ॥

किञ्च कारणान्तरमाह। सुहृदइति। किञ्चैषां वृष्णीनां ये सहजाः सहजाताः सहजाः मातृपितृपक्षाइत्यर्थः। अन्येष्वपि दृश्यतइति डप्रत्ययः। सुहृदोमित्राणि तथा इतरे कृत्रिम सुहृदश्च मतं वृष्णिपक्षं न विलङ्घयन्ति नातिक्रामन्ति। ते इयेऽपि नृपाः दुर्य्योधनोपजीविनोऽपीति भावः। आत्मसिद्धये आत्मजीवनार्थम्धृतराष्ट्रात्मजं दुर्य्योधनं विनयादानुकूल्यादिव यापयन्ति कालङ्गमयन्ति। कार्य्यकाले तु वृष्णिपक्षप्रवेशिन एवेत्यर्थः। यातेर्ण्यन्तात्लट् अर्त्तिह्रीत्यादिना पुगागमः ॥ ४५ ॥

किञ्च नायमभियोगकालइत्याशयेनाह। अभियोगइति। कृतावधेः परिभाषितकालस्य। अवधिस्त्ववधाने स्यात्सीम्नि काले बिलेऽपि चेति विश्वः। तस्य सुयोधनस्य कर्म्मणि षष्ठी। भवता कृतः अवधिमनपेक्ष्येति शेषः। अभियोगः आक्राभिभवइति यावत्। अभियोगस्तु शपथे स्यादार्ईच पराभवइति विश्वः। इमान्पूर्व्वो

उपजापसहान्विलङ्घयन्
स विधाता नृपतीन्मदोद्धतः ।
सहते न जनोऽप्यधःक्रियां
किमु लोकाधिकधाम राजकम् ॥ ४७ ॥

असमापितकृत्यसम्पदां
हतवेगं विनयेन तावता ।
प्रभवन्त्यभिमानशालिनां
मदमुत्तम्भयितुं विभूतयः ॥ ४८ ॥

कान् महीभृतो राज्ञः हरिदश्वः उष्णरश्मिः कमलाकरानिव समुत्पतन्नुद्यन्नेव प्रविघाटयिता भेत्स्यति । घाटयतेर्भौवादिकाल्लुट् । चैरादिकस्य तु मितां ह्रस्वइति ह्रस्वत्वं स्यात् ॥ ४६ ॥

अथ न ये दृष्णिपक्षास्तानित्याह । उपजापेति । मदोद्धतः स दुर्य्योधनोनृपतीनन्यान् नृपान्विलङ्घयन्मदादवमानयन् सहन्त इतिसहाः पचाद्यच् । उपजापस्य सहान्भेदयोग्यान् । समौ भेदोपजापावित्यमरः । विधाता विधास्यति । विपूर्व्वस्य दधाते र्लुट् अवमानितोजनः सुभेद्यइति भावः । नच ते सहिष्णवइत्याह । जनः प्राकृतोऽपि अधःक्रियामपमानं न सहते लोकाधिकधाम लोकोत्तरप्रतापं राजकं राजसमूहः । गोत्रोक्षेत्यादिना वुञ् प्रत्ययः । किमुत सहते इति किं वक्तव्यमित्यर्थः । तथा सति कृत्स्नमेव राजमण्डलमस्मानेवावलम्बिष्यते इति भावः ॥ ४७ ॥

ननु सखीनिवेत्यादिवनेचरोक्त्या तस्य मदसम्भावनापि कथमित्यत्राह । असमापितेति । असमापितकृत्यसम्पदामकृतकृत्यानां

मदमानसमुद्धतं नृपं
न वियुङ्क्ते नियमेन मूढता ।
अतिमूढ उदस्यते नया-
न्नयहीनादपरज्यते जनः ॥ ४९ ॥
अपरागसमीरणेरितः
क्रमशीर्णाकुलमूलसन्ततिः ।
सुकरस्तरुवत्सहिष्णुना
रिपुरुन्मूलयितुम्महानपि ॥ ५० ॥

अभिमानशालिनामहंकारिणां विभूतयः सम्पद एव तावत्स्वल्पेन विनयेन कार्य्यवशादारोपितेनेति शेषः । हतवेगप्रतिबद्धवेगास्तु स्वरूपतो हतं मदमुत्तम्भयितुं वर्द्धयितुम्प्रभवन्ति सर्व्वथा दुर्ज्जनसम्पदो विकारयन्तीति भावः ॥ ४८ ॥

अथ मदस्यानर्थहेतुतां युग्मेनाह । मदेति । अपरागेति च । मदमानाभ्यां दर्पाहङ्काराभ्यां समुद्धतं नृपं मूढता कार्य्यापरिज्ञानं नियमेनावश्यन्न वियुङ्क्ते न विमुञ्चति । अतिमूढो नयान्नीतिमार्गादुदस्यते उत्क्षिप्यते । कर्म्मकर्त्तरि लट् । नयहीनाज्जनो लोकोऽपरज्यतेऽपरक्तो भवति । स्वरितञितेत्यादिना आत्मनेपदम् ॥ ४९ ॥

अपरागोऽप्रीतिर्द्वेष इति यावत् । समीरण इव तेनेरितश्चोदितः अतएव क्रमेण शीर्णा शीर्णीभूता आकुला चला च मूलसन्ततिः प्रकृत्यादिस्वजनवर्गः शिफासङ्घातश्च यस्य स तथोक्तः ।

अणुरप्युपहन्ति विग्रहः
प्रभुमन्तःप्रकृतिप्रकोपजः ।
अखिलं हि हिनस्ति भूधरं
तरुशाखान्तनिघर्षजोऽनलः ॥ ५१ ॥

मूलं वशीकृते स्वीये शिफातारान्तिकादिष्विति वैजयन्ती । रिपु महानपि तरुवद्दृढ इव सहिष्णुना क्षमावता उन्मूलयितुमुद्धर्तुं सुकरः सुसाध्यः सुकरोन्मूलन इत्यर्थः । अत्र मदादेः पूर्व्वपूर्व्वस्योत्तरोत्तरप्रति कारणत्वात् कारणमाला तरुवदित्युपमा चेति द्वयोः संसृष्टिः ॥ ५० ॥

नन्वन्तर्भेदमात्रेण कथं सुसाध्यस्तत्राह । अणुरिति । अणुरल्पो ऽप्यन्तः प्रकृतिप्रकोपजोऽन्तरङ्गामात्याद्यपरागसमुत्थः । प्रकृतिः पञ्च भूतेषु स्वभावे मूलकारणे । छन्दःकारणगुह्येषु अन्त्यमात्यादिकेष्वपीति वैजयन्ती । विग्रहो वैरम्प्रभुमुपहन्ति नाशयति । अत्र दृष्टान्तमाह । तरुशाखान्तानां निघर्षो धर्षणन्तज्जोऽनलोऽग्निः । भूधरङ्गिरिमखिलं साकल्येन हिनस्ति हि दहतीत्यर्थः । अत्रोपमानोपमेयसमानधर्म्माणां प्रतिबिम्बतया निर्द्देशेन दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ५१ ॥

तथापि कथं वर्द्धमानं शत्रुमुपेक्षेत इत्याशङ्क्य दुर्व्विनीतत्वादित्याह । मतिमानिति । अतिमान्या ह्नीविनयम्प्रमथ्नाति त्यजतीति विनयप्रमाथिनो दुर्व्विनीतस्य द्विषः समुन्नतिं वृद्धिमुपेक्षेत । उपेक्षायाः फलमाह । तादृगविनीतोऽन्तरे क्वचिदन्तरे सुखदं सुखेन

मतिमान् विनयप्रमाथिनः
समुपेक्षेत समुन्नतिं द्विषः ।
सुजयः खलु तादृगन्तरे
विपदन्ता ह्यविनीतसम्पदः ॥ ५२ ॥
लघुवृत्तितया भिदाङ्गतं
वहिरन्तश्च नृपस्य मण्डलम् ।
अभिभूय हरत्यनन्तरः
शिथिलं कूलमिवापगारयः ॥ ५३ ॥
अनुशासतमित्यनाकुलं
नयवर्त्माकुलमर्ज्जुनाग्रजम् ।
स्वयमर्थं इवाभिवाञ्छितं
स्तमभीयाय पराशरात्मजः ॥ ५४ ॥

जेतुं शक्यः । खलु हि यस्मादविनीतसम्पदः विपदन्ताः अनर्थो दर्काः ॥ ५२ ॥

कथन्दुर्व्विनीतस्य शत्रोः सुजयत्वमित्याशङ्क्य भेदजर्ज्जरितत्वा दित्याह । लघ्विति । लघुवृत्तितया खस्य दुर्व्वृत्तरूपतया वहिर्भि चारिजनपदेषु अन्तरमात्यादिषु च भिदाम्भेदङ्गतं । षिद्भिदादिभ्यो ऽङित्यङ् प्रत्ययः । नृपस्य मण्डलं राष्ट्रमनन्तरः सन्निहितोजिगीषु रापगारयोनदीवेगः । शिथिलमन्तर्भेदजर्ज्जरं कूलमिवाभिभूया क्रम्य हरति ॥ ५३ ॥

अन्विति । इतीत्थं व्याकुलं अरिनिकारस्मरणात् चुभितमर्ज्जु नाग्रजं भीमसेनन्नयवर्त्म नीतिमार्गमनाकुलमसङ्कीर्णं यथा तथा

मधुरैरवशानि लम्भय
न्नपि तिर्य्यञ्चि शमन्निरीक्षितैः ।
परितः पटु बिभ्रदेनसा
न्दहनन्धाम विलोकनक्षमम् ॥ ५५ ॥
सहसोपगतः सविस्मयं
स्तपसां सूतिरसूतिरापदाम् ।
ददृशे जगतीभुजा मुनिः
स वपुष्मानिव पुण्यसञ्चयः ॥ ५६ ॥

अनुशासतं उपदिशन्तं । जक्षित्यादयः षडित्यभ्यस्तान्नुमभावः । तं युधिष्ठिरम्पराशरात्मजो वेदव्यासः । स्वयमभिवाञ्छितोऽर्थ इव साक्षान्मनोरथ इवेत्युत्प्रेक्षा । अभीयाय प्राप्तः ॥ ५४ ॥

अथ युग्मेनाह । मधुरैरिति । मधुरैः शान्तैर्निरीक्षितैरवलोकनैः । नपुंसके भावे क्तः । न विद्यते वशं आयत्तत्वं येषान्तानि अवशानि प्रतिकूलानि । वश आयत्ततायाञ्चेति विश्वः । तिर्य्यञ्चि मृगपक्ष्यादीनि शमं शान्तिं लम्भयन् प्रापयन् । लभेश्चेति नुमागमः । गत्यर्थेत्यादिना द्विकर्म्मकत्वं परितः पटूज्ज्वलं एनसाम् । दह्यतेऽनेनेति दहनं निवर्त्तकन्तथापि विलोकनक्षमन्दर्शनीयं वह्न्यादिविलक्षणमिति भावः । धाम तेजो बिभ्रत् ॥ ५५ ॥

सहसेति । पुनः सहसोपगतः अकस्मादागतः तपसां सूतिः प्रसवः आपदां असूतिः अप्रभवः निवर्त्तक इति यावत् । स मुनिर्व्यासः वपुष्मान् देहधारी पुण्यसञ्चयः पुण्यराशिरिवेत्युत्प्रेक्षा जगतीभुजा राज्ञा सविस्मयन्ददृशे दृष्टः ॥ ५६ ॥

अथोच्चकैरासनतः परार्द्ध्या-
दुद्यन्स धूतारुणवल्कलाग्रः।
रराज कीर्णाकपिशांशुजालः
शृङ्गात्सुमेरोरिव तिग्मरश्मिः ॥ ५७ ॥
अवहितहृदयोविधाय सोऽर्हा-
मृषिवदृषिप्रवरे गुरूपदिष्टाम्।
तदनुमतमलञ्चकार पश्चा-
त्प्रशमइव श्रुतमासनन्नरेन्द्रः ॥ ५८ ॥

अथेति। अथ दर्शनानन्तरम्। उच्चकैरुन्नतात्परार्द्ध्याच्छ्रेष्ठात्। अर्द्धाच्च परावराधमोत्तमपूर्व्वाच्चेति यत्प्रत्ययः। आसनतः सिंहासनादुद्यन्नुत्तिष्ठन् अतएव धूतानि कम्पितान्यरुणानि वल्कलाग्राणि यस्य स तथोक्तः। स नृपः कीर्णं विसृतमाकपिशमंशुजालं यस्य स तथोक्तः सुमेरोः शृङ्गादुद्यन्तिग्मरश्मिरिव रराज ॥ ५७ ॥

अवहितेति। स नरेन्द्रोऽवहितहृदयोऽप्रमत्तचित्तः सन्। चित्तन्तु चेतोहृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनइत्यमरः। ऋषिप्रवरे मुनिश्रेष्ठे। ऋषिवदृष्यर्हाम्। अर्हत्यर्थे वतिप्रत्ययः। गुरूपदिष्टां शास्त्रीयमित्यर्थः। अर्हाम्पूजां। गुरोश्च हलइत्यकारप्रत्ययः। विधाय पश्चादनन्तरं तदनुमतन्तेनानुज्ञातमासनं। प्रशमः शान्तिः श्रुतं शास्त्रश्रवणमिवालञ्चकार। उक्तञ्च पूर्व्वम्। प्रशमस्तस्य भवत्यलङ्क्रियेति। मुन्याज्ञयोपविष्टवानित्यर्थः॥ ५८ ॥

व्यक्तेति। व्यक्तोदितैः स्फुटोद्गतैः स्मितमयूखैर्विभासितौष्ठो यस्य स तथोक्तः। विकीर्णधाम्नो विसृततेजसो मुनेरभिमुखं

व्यक्तोदितस्मितमयूखविभासितोष्ठ
स्तिष्ठन्मुनेरभिमुखं स विकीर्णधाम्नः ।
तन्वन्तमिद्धमभितोगुरुमंशुजालं
लक्ष्मीमुवाह सकलस्य शशाङ्कमूर्त्तेः ॥ ५९ ॥
इति श्रीभारविकृतौ किरातार्ज्जुनीये
महाकाव्ये द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तिष्ठन्स नृपः इद्धं सम्इद्धन्दोप्तमिति यावत् । अंशुजालं तन्वन्तं गुरुं गीष्पतिम् । गुरुर्गीष्पतिपित्राद्याविच्यमरः । अभितः परित इत्यादिना द्वितीया । अभितोऽभिमुखं तिष्ठतः इति शेषः । सकलस्य सम्पूर्णस्य शशाङ्का मूर्त्तिर्यस्य तस्येन्दोर्लक्ष्मीमुवाह वहतिस्म । अत्रोप मेयस्य राज्ञः उपमानेन्दुधर्म्मेण लक्ष्म्याः साक्षात्सम्बन्धासम्भवात्स दृशीं लक्ष्मीमिवेति प्रतिबिम्बकरणक्षेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धात् पदार्थ वृत्तिर्निदर्शनालङ्कारः । तदुक्तं प्रतिबिम्बस्य करणं सम्भवति यत्र वस्तुयोगेनागम्यमसम्भविता निदर्शना द्विधाभिमतेति ॥ ५९ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्ज्जु नीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

ततः शरच्चन्द्रकराभिरामै
रुत्सर्प्पिभिः प्रांशुमिवांशुजालैः ।
बिभ्राणमानीलरुचम्पिशङ्गी
र्जटास्तडित्वन्तमिवाम्बुवाहम् ॥ १ ॥

प्रसादलक्ष्मीन्दधतं समग्रां
वपुः प्रकर्षेण जनातिगेन ।
प्रसह्य चेतस्सु समासजन्त
मसंस्तुतानामपि भावमार्द्रम् ॥ २ ॥

अथ त्रिभिर्मुनिं विशिनष्टि । चतुर्भिः कलापकमाह । तदुक्तम् । द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तन्त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकम् । कलापकञ्चतुर्भिः स्यात्तदूर्द्ध्वं कुलकं स्मृतमिति । तत इति । तत उपवेशनानन्तरं शरच्चन्द्रकराभिरामैराह्लादकैरित्यर्थः । उत्सर्प्पिभिरूर्द्ध्वं प्रसारिभिः अंशुजालैः प्रभापटलैः प्रांशुमुन्नतमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । पुनः आनीलरुचं कृष्णवर्णं पिशङ्गीः पिङ्गलवर्णाः । गौरादित्वात् ङीष् । जटाः बिभ्राणन्धारयन्तमत एव तडित्वन्तं विद्युद्युक्तमम्बुवाहमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । धर्म्मात्मजो युधिष्ठिरः एतादृशं मुनिमावभाषे इति चतुर्थश्लोकेनान्वयः ॥ १ ॥

प्रसादेति । पुनः समग्रां सम्पूर्णां प्रसादः सौम्यता तस्य लक्ष्मीं सम्पदन्दधतम् । अतएव जनमतिगच्छतीति जनातिगेन लोकातिशायिना । अन्यत्रापि दृश्यतइति डप्रत्ययः । वपुःप्रकर्षेण आकारसम्पदा असंस्तुतानामपरिचितानामपि व्यासोयमित्यजानतामित्यर्थः । संस्तवः स्यात्परिचयइत्यमरः । चेतस्सु चित्तेष्वार्द्रभावं

अनुद्धताकारतया विविक्तां
तन्वन्तमन्तःकरणस्य वृत्तिम् ।
माधुर्य्यविस्रम्भविशेषभाजा
कृतोपसम्भाषमिवेक्षितेन ॥ ३ ॥
धर्म्मात्मजो धर्म्मनिबन्धिनीना
मसूतिमेनः प्रणुदां श्रुतीनाम् ।
हेतुं तदभ्यागमने परीप्सुः
सुखोपविष्टं मुनिमाबभाषे ॥ ४ ॥
॥ चतुर्भिः कलापकम् ॥

स्नेहार्द्रभावमभिप्रायमसह्य बलात् समासजन्तं जगयन्तमिति यावत् । दंशसञ्जस्वञ्जां शपीत्युपधालोपः । प्रसन्नाकारेषु सर्व्वोऽपि स्निह्यतीति भावः ॥ २ ॥

अनुद्धतेति । पुनरनुद्धताकारतया शान्ताकारत्वेन लिङ्गेनान्तःकरणस्य वृत्तिं विविक्तां पूतां शान्तामिति यावत् । विविक्तौ पूतवि जनावित्यमरः । तन्वन्तं प्रकटयन्तमाकृतिरेवास्य चित्तशुद्धिं कथयतीत्यर्थः । पुनः माधुर्य्यं निसर्गसौम्यतां विस्रम्भो विश्वासः । समौ विस्रम्भविश्वासावित्यमरः । तयोर्विशेषमतिशयं भजतीति तथोक्तेनेक्षितेन दर्शनेनैव कृता उपसम्भाषा सम्भाषणं येन तमि त्युत्प्रेक्षा दृष्टिविशेषेणैवोपसम्भाषणमिव स्थितमित्यर्थः । कामि कायां तूपसम्भाषा उपसान्त्वनमिति भासनादिसूत्रे ॥ ३ ॥

धर्म्मेति । पुनः धर्म्मं निबध्नन्तीति धर्म्मनिबन्धिनीनामग्नि होत्रादिधर्म्मप्रतिपादिकानां एनःप्रणुदामघच्छिदां क्विप् ।

अनाप्तपुण्योपचयैर्दुरापा
फलस्य निर्द्धूतरजाः सवित्री ।
तुल्या भवद्दर्शनसम्पदेषा
वृष्टेर्दिवो वीतबलाहकायाः ॥ ५ ॥

श्रुतीनां वेदानां । श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायइत्यमरः । प्रसृतिप्रभवं सुखेनोपविष्टं मुनिन्तदभ्यागमने तस्य मुनेरागमने हेतुङ्कारणमरीप्सुर्जिज्ञासुः । आप्नोतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । आपज्ञप्यधामीदितीकारः अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः । आवभाषे उवाच ॥ ४ ॥

अनाप्तेति । अनाप्तपुण्योपचयैरकृतपुण्यसङ्ग्रहैर्दुरापा दुर्लभा फलस्य सवित्री श्रेयस्करीत्यर्थः । निर्द्धूतरजाः हृतरजोगुणा । एकत्र रजोधूलिरन्यत्र गुणः । रजोरजोगुणे धूलौ परागार्त्तवयोरपीति विश्वः । एषा भवद्दर्शनसम्पत्सम्पत्तिर्लाभइति यावत् । सम्पदादिभ्यः क्विपो भावार्थत्वात् । वीतबलाहकायागतमेघाया दिवः आकाशस्य सम्बन्धिन्याः वृष्टेस्तुल्येत्युपमालङ्कारः । अनभ्रवृष्टिवदतर्कितोपपन्नभवद्दर्शनं सर्व्वथा कस्यचिच्छ्रेयसोनिदानमित्यर्थः । वारिवहतीति बलाहकः । पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ ५ ॥

अद्येति । अद्य क्रतूनां क्रियाः अनुष्ठानानि कामान् दुहन्तीति कामदुघाः फलदाइत्यर्थः । दुहेः कप्घश्चेति कप् प्रत्ययः घादेशश्च । सम्प्रत्यद्य भूमिदेवा ब्राह्मणाः । द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः विप्रश्च ब्राह्मणइत्यमरः । सत्याशिषो जाताः ब्राह्मणाशिषोऽद्य फलिताइत्यर्थः । यद्यतः कारणात् त्वय्यागते सति त्वदागमनेन

अद्य क्रियाः कामदुघाः क्रतूनां
सत्याशिषः सम्प्रति भूमिदेवाः ।
आसंसृतेरस्मि जगत्सु जात
स्त्वय्यागते यद्बहुमानपात्रम् ॥ ६ ॥
श्रियं विकर्षत्यपहन्त्यघानि
श्रेयः परिस्नौति तनोति कीर्त्तिम् ।
सन्दर्शनं लोकगुरोरमोघ
न्तवात्मयोनेरिव किन्न धत्ते ॥ ७ ॥

निमित्तेनेत्यर्थः । अस्मि अहमित्यर्थेऽव्ययम् । अस्मीत्यस्मदर्थानुवादि ऽहमर्थेऽपीति गणव्याख्याने । दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणा म्पादप्रहारइति सुन्दरि नास्मि दूये इति प्रयोगात् । आसंसृतेरा संसारात् यावत्संसारमित्यर्थः । अभिविधावाङ् विकल्पादसमासः । जगत्सु बहुमानपात्रम्बहुयोग्यताभाजनञ्जातः । सकलसत्कर्मफल भूतन्त्वदागमनं येन मे जगन्मान्यतेति भावः ॥ ६ ॥

श्रियमिति । आत्मयोनेर्ब्रह्मणइव लोकगुरोस्तव अमोघ मविफलं सन्दर्शनं श्रियं विकर्षति आकृष्य ददाति । अघानि दुःखा न्यपहन्ति । अंहोदुःखव्यसनेष्वघमित्यमरः । श्रेयः पुरुषार्थम्परि स्नौति स्रवति धातूनामनेकार्थत्वात् परिस्नौतीति पाठेऽपि सएव वार्थः । कीर्त्तिन्तनोति । किं बहुना किन्न धत्ते किञ्चिं न करोति सर्व्वङ्करोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

श्च्योतन्मयूखेऽपि हिमद्युतौ मे
न निर्वृतं निर्वृतिमेति चक्षुः ।
समुज्झितज्ञातिवियोगखेदं
त्वत्सन्निधावुच्छ्वसतीव चेतः ॥ ८ ॥
निरास्पदम्प्रश्नकुतूहलित्व
मस्मास्वधीनं किमु निःस्पृहाणाम् ।
तथापि कल्याणकरीं गिरन्ते
मां श्रोतुमिच्छा मुखरीकरोति ॥ ९ ॥

श्च्योतदिति । हे भगवन् श्च्योतन्मयूखे सुधास्राविकरे हिमद्युताविन्दावपि विषये न निर्वृतम् । नञर्थस्य नञ्शब्दस्य सुप्सुपेति समासः मे चक्षुस्त्वत्सन्निधौ निर्वृतिं सुखमेति । तथा चेतश्च समुज्झितज्ञातिवियोगखेदं त्यक्तबन्धुविरहदुःखं समुच्छ्वसतीव अनुरोधेन प्राणितीवेत्युत्प्रेक्षा । पूर्व्वार्द्धे तु निर्वृतिकारणे सत्यपि इन्दावनिर्वृतिकथनाद्विशेषोक्तिः । तदुक्तम् । तत्सामग्र्यामनिर्वृत्तिर्विशेषोक्तिर्निगद्यतइति ॥ ८ ॥

निरास्पदमिति । प्रश्नकुतूहलित्वं निरास्पदं आगमनप्रयोजनप्रश्नो निरास्पद इत्यर्थः । आस्पदं प्रतिष्ठायामिति निपातः । प्रश्नानवकाशे हेतुमाह । निस्पृहाणां युष्मत्सदृशामित्यर्थः । अस्मास्वधीनमायत्तं किमु न किञ्चिदस्मत्तो लभ्यमित्यर्थः । आधारत्वविवक्षायां सप्तमी । तथापि कल्याणकरीमस्मद्धितैकहेतुमित्यर्थः । निस्पृहवृत्तेः पारार्थ्यादिति भावः । कृञो हेत्विति टप्रत्यये ङीप् ।

इत्युक्तवाननुक्तिविशेषरम्यं
मनःसमाधाय जयोपपत्तौ।
उदारचेतागिरमित्युदारां
द्वैपायनेनाभिदधे नरेन्द्रः ॥ १० ॥

अतस्ते गिरं श्रोतुमिच्छामि मुखं वागस्यास्तीति मुखरोनिरन्तरभाषी। मुखकुञ्जेभ्योरोवक्तव्यइति रः। दुर्मुखे मुखरावद्धमुखावित्यमरः। ततः च्विप्रत्ययः मुखरीकरोति व्यापारयतीत्यर्थः। निःस्पृहस्यापि ते वाक्यमसङ्घितकरत्वाच्छ्रोतव्यमिति भावः ॥ ९ ॥

इतीति। इतीत्यमुक्तिविशेषरम्यमुक्तिवैचित्र्यचारु यथा तथोक्तवान्। उदारचेतामहामनानरेन्द्रोद्वैपायनेन व्यासेन द्वीपमयनं स्थानञ्जन्मभूमिर्यस्य स द्वीपायनः सएव द्वैपायनः। प्रज्ञादिभ्यइति स्वार्थेऽण्प्रत्ययः नापत्यार्थे नडादिभ्यः फक् तेष्वेव पाठात् बाधितार्थत्वाच्च। जयोपपत्तौ मनः समाधाय जयसिद्धिमपेक्ष्येत्यर्थः। इति वक्ष्यमाणप्रकारामुदारामर्थवतीं गिरमभिदधे उक्तः। दुहादित्वादप्रधाने कर्म्मणि लिट्। प्रधानकर्म्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्म्मणाम्। अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्म्मणइति वचनात् ॥ १० ॥

आदौ तावत्तस्य माध्यस्थताभङ्गदोषं युग्मेन परिहरति। चिचीषतामिति। अलघ्वीं गुर्वीं। वोतोगुणवचनादिति ङीष्। यशोवतंसाङ्कीर्त्तिभूषणां उभयत्र इहचामुत्र च भूतिं श्रेयश्चिचीषतां सञ्चेतुं सङ्गृहीतुमिच्छतां चिनोतेस्सन्नन्तात्च्छत्प्रत्ययः। जन्मवतां शरीरिणामन्मुषु विषये तुल्यरूपा एकविधा वृत्तिर्व्यवहारो

चिचीषतां जन्मवतामलघ्वीं
यशोवतंसामुभयत्र भूतिम् ।
अभ्यर्हिता बन्धुषु तुल्यरूपा
वृत्तिर्विशेषेण तपोधनानाम् ॥ ११ ॥
तथापि निघ्नं नृप तावकीनैः
प्रह्वीकृतं मे हृदयं गुणौघैः ।
वीतस्पृहाणामपि मुक्तिभाजां
भवन्ति भव्येषु हि पक्षपाताः ॥ १२ ॥
॥ युग्मम् ॥

ऽभ्यर्हिता उचिता तपोधनानान्वस्मादृशां विशेषेण नियमेनाभ्यर्हिता ॥ ११ ॥

तथापीति । तथापि तुल्यवृत्तौ चित्तेऽपि हे नृप तावकीनैस्त्वदीयैः । युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् चेति खञ् प्रत्ययः तवकममकावेकवचनइति तवकादेशः । गुणौघैः प्रह्वीकृतमावर्ज्जितं मे हृदयन्निघ्नं त्वदायत्तम् । अधीनोनिघ्नआयत्तइत्यमरः । ननु निस्पृहस्य कोऽयम्पक्षपातइत्यचाह । वीतेति । वीतस्पृहाणां विरक्तानां मुक्तिभाजां मुमुक्षूणामपीत्यर्थः । भवन्तीति भव्याः साधवः । भव्यगेयेत्यादिना कर्त्तरि निपातः । तेषु पक्षपाताः स्नेहाभवन्ति ननु साध्वनुग्रहोमहतां माध्यस्थभञ्जकइति भावः ॥ १२ ॥

अथ नृपस्य गुणवत्तां प्रकटयितुन्धृतराष्ट्रस्य दुश्चेष्टामुद्घाटयति । सुताइति । यूयन्तस्य राज्ञोधृतराष्ट्रस्य सुताः न किम् अपि तु सुताएवेत्यर्थः । गुणैः शान्तिदानदाक्षिण्यादिभिः सुयोधन

असुमान यूयं किमु तस्य राज्ञः
सुयोधनं वा न गुणैरतीताः ।
यस्त्यक्तवान्वः स वृथा बलाद्वा
मोहं विधत्ते विषयाभिलाषः ॥ १३ ॥
जहातु नैनं कथमर्थसिद्धिः
संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः ।
असाधुयोगा हि जयान्तरायाः
प्रमाथिनीनां विपदाम्पदानि ॥ १४ ॥

अतीता नातिक्रान्ता वा अतीता एवेत्यर्थः । कर्त्तरि क्तः । असुमत्व मगुणत्वञ्च त्यागे हेतुः युष्माक्नत्यास्तीत्यर्थः । उपालम्भे कारण माह । य इति । यः धृतराष्ट्रो वो युष्मान्वृथा निष्कारणमेव त्यक्तवान् यदि वयं सुताः गुणाधिकाश्च तर्हि कथमत्याक्षीत्तत्राह । बलादिति । स विषयाभिलाषो भोगतृष्णा बलाद्बलात्कारादिव । वा स्यादिकल्पोपमयोरेवार्थेऽपि समुच्चये इति विश्वः । मोह मविवेकं विधत्ते विषयाभिलाषातिरिक्तोन कश्चिद्युष्मत्त्यागहेतु रस्तीत्यर्थः । अत्र कार्य्यकारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १३ ॥

अथ राज्ञ उत्साहवर्द्धनाय शत्रोर्हानिं सूचयति । जहा त्विति । एनं धृतराष्ट्रमर्थसिद्धिः कथं न जहातु जह्यादेवेत्यर्थः । प्रैषातिसर्ग्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्चेति प्राप्तकाले लोट् । तस्य हानि कालः प्राप्त इत्यर्थः । कुतः यो धृतराष्ट्रः संशय्य सन्दिह्य कर्णादिषु तिष्ठते कर्णादीन्मुर्मन्त्रिणः सन्दिग्धार्थे निर्णेतृत्वेनावलम्बत इत्यर्थः ।

त्रिःसप्तकृत्वो जगतीपतीनां
हन्ता गुरुर्यस्य स जामदग्न्यः।
वीर्य्यावधूतः स्म तदा विवेद
प्रकर्षमाधारवशं गुणानाम ॥ १८ ॥

प्रकर्षप्रधाना उत्कर्षायत्तेत्यर्थः। तन्त्रप्रधाने सिद्धान्तइत्यमरः। बलिनएव जयो नतु दुर्बलस्येति भावः ॥ १७ ॥

अथ त्रिरित्यादिना श्लोकचतुष्टयेन विपक्षप्रायत्वं वर्णयति। त्रिःसप्तेति। त्रिरावृत्ताःसप्त वारान् त्रिःसप्तकृत्वः एकविंशतिकृत्व इत्यर्थः। त्रिसप्तशब्दयोः सुप्सुपेति समासः सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजिति कृत्वसुच् प्रत्ययः। जगतीपतीनां मही पतीनां हन्ता नाशकः गुरुरस्त्रवेदोपदेष्टा स प्रसिद्धइत्यर्थः। अतएव यच्छब्दानपेक्षत्वं तदुक्तं काव्यप्रकाशे। अप्रसिद्धानुभूतार्थ विषयस्तच्छब्दोयच्छब्दोपादानं नापेक्षतइति। जमदग्नेरपत्यं पुमान् जामदग्न्यः। गर्गादिभ्योयञिति यञ्प्रत्ययः। यस्य भीष्मस्य वीर्य्यावधूतो विक्रमाभिभूतः अम्बिकास्वयम्बरे इत्यर्थः। तदा भङ्गप्राप्तिसमये गुणानां शौर्य्यादीनाम्प्रकर्षमतिशयं वीर्य्यातिशयम्। आधारवशमाश्रयाधीनं विवेद जज्ञे स्वविद्यायाः स्वशिष्ये भीष्मे स्वस्मादपि प्रकर्षाधानदर्शनादिति भावः। स्म पादपूरणे भूतेऽर्थेचेति विश्वः ॥ १८ ॥

यस्मिन्निति। यस्मिन्भीष्मे विषये अनीश्वरस्य भावोऽनैश्वर्य्यम सामर्थ्यं नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानामिति विकल्पान्नञः पूर्वपदस्याभावः। तेन कृतयत्नो कोऽजनितवैलक्ष्यः। दुःखे वैलक्ष्ये

यस्मिन्ननैश्वर्य्यकृतव्यलीकः
पराभवम्प्राप्तइवान्तकोऽपि।
धुन्वन्धनुः कस्य रणे न कुर्य्या
न्मनोभयैकप्रवणं स भीष्मः ॥ १९ ॥
सृजन्तमाजाविषुसंहतीर्वः
सहेत कोपज्वलितं गुरुङ्कः।
परिस्फुरल्लोलशिखाग्रजिह्वं
जगज्जिघत्सन्तमिवान्तवह्निं ॥ २० ॥

व्यलीकमिति यादवः। अन्तकोऽपि यमोऽपि पराभवम्प्राप्तइव भीष्म स्येच्छामरणत्वादन्तकोऽपि पराजितइवास्ते किमुतान्यइति भावः। स भीष्मो रणे धनुर्धुन्वन् कस्य मनोभयैकप्रवणम्भये एकप्रवणमेको न्मुखं शिवभागवतवत्समासः। न कुर्य्यात्सर्व्वस्यापि मनसि भयं कुर्य्यादेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

सृजन्तमिति। आजौ रणे इषुसंहतीर्बाणसङ्घान् सृजन्तं वर्षन्तं कोपज्वलितमतएव परिस्फुरन्त्योलोलास्त्र शिखाग्राण्येव जिह्वा यस्य तन्तथोक्तञ्जगत् लोकञ्जिघत्सन्तमत्तुमिच्छन्तम्। अदेः सन्नन्ता च्छतृप्रत्ययः लुङ्सनोर्घस्लृइति घस्लृआदेशः। अन्तवह्निं कालाग्नि मिव स्थितं गुरुं द्रोणं वोयुष्माकं मध्ये कः सहेत सोढुं शक्नुयात्। न कोपीत्यर्थः। शकि लिङ् चेति शक्यर्थे लिङ् ॥ २० ॥

निरीक्ष्येति। संरम्भेण कोपेन निरस्तन्त्याजितन्धैर्य्यं निर्वि कारचित्तत्वं येन तन्तथोक्तम्। आकारेणैव परधैर्य्यापहारित्व

निरीक्ष्य संरम्भनिरस्तधैर्य्यं
राधेयमाराधितजामदग्न्यम् ।
असंस्तुतेषु प्रसभम्भयेषु
जायेत मृत्योरपि पक्षपातः ॥ २१ ॥
यस्त्वं समासादितसाधनेन
सुदुश्चरामाचरता तपस्याम् ।
एते दुरापं समवाप्य वीर्य्य
मुन्मूलितारः कपिकेतनेन ॥ २२ ॥

मित्यर्थः । आराधितजामदग्न्यं शुश्रूषितभार्गवं जामदग्न्यादधि गतास्त्ररहस्यमित्यर्थः । राधेयं राधासुतं कर्णम् । स्त्रीभ्योढक् । निरीक्ष्य मृत्योरप्यसंस्तुतेषु अपरिचितेषु । संस्तवः स्यात्परिचय इत्यमरः । भयेषु प्रसभम्पक्षपातः परिचयोजायेत । मृत्युरप्यस्मा द्भियात्किमुतान्यइति भावः । सम्भावनायां लिङ् । अत्रजनि क्रियापेक्षया समानकर्तृकत्वाभावेऽपि पक्षपातक्रियापेक्षया तत्सम्भ वान्निरीक्ष्येति ल्यप्निर्द्देशः समर्थनीयप्रधानोपसर्ज्जनभावस्त्वप्रयो जकइति व्यक्तिविवेककारः । अत्र भयसम्बन्धरहितस्य मृत्योर्भय सम्बन्धाभिधानादसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ २१ ॥

अथानन्तरङ्करणीयमागमनप्रयोजनञ्च युग्मेनाह । यस्त्वे त्यादि । यया विद्यया करणेन सुदुश्चरामतिदुष्करान्तपस्यां तपस्यां कर्म्मणोरोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोरिति क्यङ् । अप्रत्यया दिति स्त्रियामप्रत्ययः । आचरता पशुपतिं प्रति तपः कुर्व्वते

महत्त्वयोगाय महामहिम्ना
माराधनीन्तां नृप देवतानाम्।
दातुम्प्रदानोचित भूरिधाम्नी
मुपागतः सिद्धिमिवास्मि विद्याम्॥ २३॥
॥ युग्मम्॥

त्यर्थः। अतएव समासादितं साधनम्प्राप्तुपतास्वरूपं येन तेन कपिर्हनुमान् केतनञ्चिह्नं यस्य तेनार्ज्जुनेनेत्यर्थः। दुरापमन्यस्य दुर्लभं वीर्य्यन्तेजः समवाप्य एते पूर्व्वोक्ताभीष्मादयः उन्मूलिताारः उन्मूलयिष्यन्ते। उन्मूलयतेर्ण्यन्तात्कर्म्मणि लुट्। अत्र चिण्वदि डागमेऽपि तस्यासिद्धवद्त्राभादिति असिद्धत्वात् णेरनिटि इति णिलोपः तन्निमित्तस्यैवानिटीति निषेधात्। उक्तञ्च वृद्धिश्चिण्वदुक्च हन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चोक्तोयोमितां वा चिण्णीति। इट्चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चाऽयं वल्निमित्तोविघातीति॥ २२॥

महत्त्वेति। हे नृप महत्त्वयोगाय प्रकर्षलाभाय महामहिम्नां महानुभावानान्देवतानामिन्द्रादीनां आराध्यतेऽनयेत्याराधनीं तां प्रसादयित्रीमित्यर्थः। करणे ल्युट् ङीप्। भूरिधाम्नीं महाप्रभावां। धाम देहे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोरिति विश्वः। अनउपधालोपिनोऽन्यतरस्यामिति वा ङीप्। विद्यामैन्द्रमन्त्ररूपां सिद्धिं साक्षात्कार्य्यसिद्धिमिवेति विद्यायाः अमोघत्वोक्तिः हे प्रदानोचित दानपात्र प्रभूतफलभोक्तृत्वादस्य पात्रत्वोक्तिः। दातुमुपागतोऽस्मि॥ २३॥

इत्युक्तवन्तं व्रज साधयेति
प्रमाणयन्वाक्यमजातशत्रोः ।
प्रसेदिवांसन्तमुपाससाद
वसन्निवान्ते विनयेन जिष्णुः ॥ २४ ॥

निर्य्याय विद्याथ दिनादिरम्या
द्बिम्बादिवार्कस्य मुखान्महर्षेः ।
पार्थाननं वह्निकणावदाता
दीप्तिः स्फुरत्पद्ममिवाभिपेदे ॥ २५ ॥

इतीति । इत्युक्तवन्तम्प्रसेदिवांसम्प्रसन्नं । भाषायां सदवसश्रुव इति क्वसुः । तं मुनिञ्जिष्णुर्जयनशीलोऽर्ज्जुनः । ग्लाजिस्थश्चेति ग्स्नुप्रत्ययः । व्रज साधयानुतिष्ठेत्येवं रूपं अजातशत्रोर्धर्म्मराजस्य समविद्वेषणशीलत्वादियं संज्ञा । वाक्यं प्रमाणयन् तदादिष्टः सन्नित्यर्थः । अन्ते वसन् छात्र इव । छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये इत्यमरः । विनयेनानौद्धत्येनोपाससाद समीपमाप ॥ २४ ॥

निर्य्यायेति । अथ वह्निकणावदाता स्फुलिङ्गवदुज्ज्वला देवतासान्निध्यादिति भावः । विद्या ऐन्द्रमन्त्ररूपा दिनादिरम्यात् प्रभातभास्करस्य बिम्बादिव महर्षेर्व्यासस्य मुखान्निर्य्याय निर्गत्य समासेऽनञ्पूर्व्वे क्त्वो ल्यप् । दीप्तिरर्कदीप्तिरर्कदीधितिः स्फुरद्विकसत्पद्ममिव पार्थाननमर्ज्जुनस्य मुखमभिपेदे प्रविष्टा ॥ २५ ॥

योगञ्चेति । स योग्यतमाय अर्हतमाय तस्मै पार्थाय तं वक्ष्यमाणमभिमानं योगं ध्यानं विधिवत् । योगः संनहनोपायध्यानसङ्गति

योगञ्च तं योग्यतमाय तस्मै
तपःप्रभावाद्वितचार सद्यः ।
येनास्य तत्त्वेषु कृतेऽवभासे
समुन्मिमीलेव चिराय चक्षुः ॥ २६ ॥

आकारमाशंसितभूरिलाभ
मन्धानमन्तःकरणानुरूपम् ।
नियोजयिष्यन्विजयोदये त
न्तपःसमाधौ मुनिरित्युवाच ॥ २७ ॥

वृत्तिष्वित्यमरः । तपःप्रभावात्सद्योवितता र ददौ चिरकालप्राप्य मपीति भावः । येन योगेन तत्त्वेषु प्रकृतिमहदादिषु । तथाच । मूलप्रकृतिर्महानहंकारो मनश्च पञ्च तन्मात्राणि पञ्च बुद्धीन्द्रि याणि पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानीति चतुर्विंशति तत्त्वानि । तत्रावभासे साक्षात्कारे कृते सति अस्यार्ज्जुनस्य चक्षुरपि चिराय समुन्मिमीलेवोन्मिषितमिवेत्युत्प्रेक्षा । तदा तस्य कोऽपि महानखिलाज्ञानभञ्जनस्तत्त्वावभासश्चिरादभवत् दृष्टिलाभइवाभव दिति भावः ॥ २६ ॥

आकारमिति । आशंसित आख्यातोभूरिलाभोऽनेकश्रेयःप्राप्ति र्येन तन्तथोक्तं महाभाग्यसूचकमित्यर्थः । अन्तःकरणशब्देन तद्वृत्ति र्लक्ष्यते । तदनुरूपन्तदनुकूलमुत्साहानुगुणव्यापारवन्त मित्यर्थः । आकारमूर्त्तिन्दधानन्तमर्ज्जुनं मुनिर्विजयोदये विजय फलके तपःसमाधौ तपोनियमे । समाधिर्नियमे ध्याने नीते चैव

अनेन योगेन विवृद्धतेजा
निजाम्परस्मै पदवीमयच्छन् ।
समाचराचारमुपात्तशस्त्रो
जपोपवासाभिषवैर्मुनीनाम् ॥ २८ ॥
करिष्यसे यत्र सुदुश्चराणि
प्रसत्तये गोत्रभिदस्तपांसि ।
शिलोच्चयं चारुशिलोच्चयन्त
मेषच्चणान्नेष्यति गुह्यकस्त्वां ॥ २९ ॥

समर्थनइतिविग्रहः । नियोजयिष्यन् नियोजयितुमिच्छन्नित्यर्थः । लृट् शेषे चेति लृट् लृटः सद्वेति शतृप्रत्ययः । इति वक्ष्यमाणमुवाच ॥ २७ ॥

अनेनेति । अनेन स्वोपदिष्टेन योगेन विवृद्धतेजाः निजाम्पदवीम्परस्मै अयच्छन् परस्य प्रवेशमायच्छन्नित्यर्थः । उपात्तशस्त्रोनिगृहीतायुधः सन् हे अर्ज्जुन जपोपवासाभिषवैः स्वाध्यायानशनस्नानैर्मुनीनामाचारं समाचराऽनुतिष्ठ ॥ २८ ॥

क्षेत्रविशेषे तपःसिद्धिरित्याशयेन तन्निदर्शयन्नाह । करिष्यसइति । यत्र शिलोच्चये गोत्रभिदइन्द्रस्य प्रसत्तये प्रसादाय सुदुश्चराणि तपांसि करिष्यसे चारुशिलोच्चयं रम्यशिखरन्तं शिलोच्चयं गिरिं इन्द्रकीलम् । अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाइत्यमरः । त्वामेषगुह्यकोयक्षः अनन्तरमेवास्य पुरः प्रादुर्भावादेषइति निर्देशः चणान्नेष्यति प्रापयिष्यति ॥ २९ ॥

इति ब्रुवाणेन महेन्द्रसूनु
महर्षिणा तेन तिरोबभूवे।
तं राजराजाऽनुचरोऽस्य साक्षात्
प्रदेशमादेशमिवाधितस्थौ ॥ ३० ॥
कृतानतिर्व्याहृतसान्त्ववादे
जातस्पृहः पुण्यजनः स जिष्णौ ।
इयाय सख्याविव सम्प्रसादं
विश्वासयत्याशु सतां हि योगः ॥ ३१ ॥

इतीति । इतीत्थं महेन्द्रसूनुमर्ज्जुनं ब्रुवाणेनोक्तवता वर्त्तमानसामीप्येइति भूते वर्त्तमानवत्प्रत्ययस्तिरोधानाद्यविलम्बसूचनार्थः । तेन महर्षिणा व्यासेन तिरोबभूवेऽन्तर्दधे। भावे लिट् । राजराजो यक्षराजः । राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयोरिति विश्वः । तस्यानुचरः पूर्व्वोक्तयक्षोऽस्य मुनेरादेशं साक्षादिव प्रदेशमर्ज्जुनाधिष्ठितस्थानमधितस्थौ प्राप्त इत्यर्थः । स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्येति षत्वम् ॥ ३० ॥

कृतेति । स पुण्यजनो यक्षः कृतानतिः कृतप्रणामः जातस्पृहो जाता स्पृहा आकाङ्क्षा यस्य स तथा सन् व्याहृत उक्तः सान्त्ववादः प्रियवचनं येन तस्मिन् । व्याहार उक्तिर्लपितमित्यमरः । जिष्णावर्ज्जुने सख्यौ सुहृदीव । अथ मित्रं सखा सुहृदित्यमरः । सम्प्रसादं विस्रम्भमियाय प्राप । तथाहि सतां साधूनां योगः सङ्गतिराशु विश्वासयति विश्वासञ्जनयति । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३१ ॥

अथोष्णभासेव सुमेरुकुञ्जा-
न्विहीयमानानुदयाय तेन ।
बृहद्द्युतीन् दुःखकृतात्मलाभ-
न्तमः शनैः पाण्डुसुतान्प्रपेदे ॥ ३२ ॥

अथेति । अथ उष्णभासा सूर्य्येणोदयाय पुनरुद्गमाय विहीय-
मानान् त्यज्यमानानिति तमःप्राप्तिकारणोक्तिः । बृहद्द्युतीन्दीर्घवर्च-
साद्दीप्यमानानित्यर्थः । इति तमसः सङ्कोचकारणोक्तिः । सुमेरु-
कुञ्जानिव अत्र सुमेरुग्रहणं कुञ्जानां सौवर्ण्यद्योतनार्थन्ते-
नार्ज्जुनेनोदयाय श्रेयसे विहीयमानान् बृहद्द्युतीन् अनेकविधप्रका-
शान् पूर्ववद्विशेषणद्वयस्य प्रयोजनमनुसन्धेयम् । पाण्डुसुतान्
चतुर इतिशेषः दुःखेन कृच्छ्रेण कृत उपादितः आत्मलाभ उत्पत्ति-
र्यस्य तत्तथोक्तम् । तेषां विवेकित्वात् कथञ्चित् विलम्बादय-
मित्यर्थः । तमः शोकोऽन्धकारश्च । तमोऽन्धकारे स्वर्भानौ तमः
शोके गुणान्तरे इत्युभयत्रापि विश्वः । शनैर्मन्दम्प्रपेदे तेषां विवे-
कित्वाद्भीतमिवेति भावः । अत्र तमःशब्दस्य श्लिष्टत्वात् श्लेषानु-
प्राणितेयमुपमा ॥ ३२ ॥

असंशयेति । असंशयमसन्दिग्धं यथा तथा आलोचितं विवे-
चितं यत् कार्य्यन्तेन गुरुणा निरस्तः इति लघुत्वहेतूक्तिः । गुरुविदो
हि बाधाभ्योऽन्यतरस्यामिति निष्ठानत्वम् । कार्य्यगौरवमालोच्य निरस्त
इत्यर्थः । तथापि प्रेम्णा भ्रातृवात्सल्येन कर्त्रा समागीय पुनरा-
दाय विभज्यमानः । समशोकभागीक्रियमाणः तुल्येन प्रेम्णा तुल्य-
दुःखत्वमवंतीति भावः । स पूर्व्वोक्तोदुःखमेवातिभारोऽप्यतिभार

असंशयालोचितकार्य्यनुन्नः
प्रेम्णा समानीय विभज्यमानः।
तुल्याद्विभागादिव तन्मनोभि
र्दुःखातिभारोऽपि लघुः स मेने ॥ २३ ॥
धैर्य्येण विश्वास्यतया महर्षे
स्तीव्रादरातिप्रभवाच्च मन्योः।
वीर्य्यञ्च विद्वत्सु सुते मघोनः
स तेषु न स्थानमवाप शोकः २४ ॥

भूतमपि दुःखमित्यर्थः । तन्मनोभिस्तेषाञ्चतुर्णाम्पार्थानाम्मनोभि स्तुल्या द्विभागादिव पूर्व्वोक्तात्प्रेमकृतात्समविभागादिवेत्यर्थ. । वस्तु तस्तु विवेकादेवेति भावः पुनर्विभागग्रहणन्तस्य हेतुत्वोत्प्रेक्षार्थमनु वादाद्दोष. । लघुर्मेनेऽमानि । यथा एकोऽनेकधा विभज्य बहुभि रुह्यमानो महानपि भारो लघुर्मन्यते तद्वदित्यर्थः ॥ २३ ॥

अथैवम्प्रेम्णा आक्रम्यमाणमपि शोकं विवेको निर्ज्जगायेत्याह । धैर्य्येणेति । धैर्य्येण तेषां निसर्गतो निर्विकारचित्तत्वेन तथा महर्षे र्व्यासस्य प्रवर्त्तकस्येति शेषः विश्वास्यतया अश्रद्धेयवचनत्वेनेत्यर्थः । अरातिप्रभवादरातिहेतुकात् तीव्राद्दुःसहान्मन्योः क्रोधाद्धेतोस्तथा अर्ज्जनप्रभावपरिज्ञानाच्चेति हेत्वन्तरं विशेषणमुखेनाह । मघोनः सुतेऽर्ज्जुने वीर्य्यम् । न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः विद्वत्सु ज्ञात वत्स्विति यावत् विदेः शतुर्वसुरिति वैकल्पिकोवस्वादेशः । तेषु पार्थेषु स शोकः स्थानं स्थितिं नावाप न प्राप ॥ २४ ॥

तान् भूरिधाम्नश्चतुरोऽपि दूरं
विहाय यामानिव वासरस्य ।
एकौघभूतन्तदशर्म्म कृष्णां
विभावरीं ध्वान्तमिव प्रपेदे ॥ ३५ ॥
तुषारलेखाकुलितोत्पलाभे
पर्य्यश्रुणी मङ्गलभङ्गभीरुः ।
अगूढभावाऽपि विलोकने सा
न लोचने मीलयितुं विषेहे ॥ ३६ ॥

तानिति । तत् पार्थस्यागवत् शर्म्म सुखं । शर्म्मशातसुखानि चेत्य मरः । तद्विरुद्धमशर्म्म दुःखं । न ञिति नञ्समासः । भूरिधाम्न स्तेजस्विन इति हानिहेतुत्वोक्तिः चतुरस्तान्पार्थान्वासरस्य भूरि धाम्नश्चतुरो यामानप्रहरानिव विहाय त्यक्त्वा एकौघभूतमेकराशि भूतं सत् । श्रेण्यादयः कृतादिभिरित्यर्थे कर्म्मधारयः श्रेण्यादिरा कृतिगण इति शाकटायनः । कृष्णां विभावरीं कृष्णपक्षरात्रिं ध्वान्त मिव कृष्णान्द्रौपदीं प्रपेदे प्राप ॥ ३५ ॥

तुषारेति । सा द्रौपदी विलोकनेऽर्ज्जुनावलोकनेऽगूढभावा अगूढाभिप्रायापि स्फुटाभिलाषिणीति यावत् । भावोऽलौकिक्रिया चेष्टाभूत्यभिप्रायजन्तुष्विति वैजयन्ती । मङ्गलभङ्गभीरुर्मङ्गलहानौ भीता सती पर्य्यश्रुणी परिगताश्रुके वाष्पावृते इत्यर्थः । अतएव तुषारलेखाकुलितोत्पलाभे हिमबिन्दुसहितेन्दीवरसन्निभे इत्युप मालङ्कारः । लोचने निमीलयितुन्न विषेहे न शशाक अश्रुपातभया

अकृत्रिमप्रेमरसाभिरामं
रामार्प्पितं दृष्टिविलोभि दृष्टम् ।
मनःप्रसादाञ्जलिना निकाम
मुग्राह पाथेयमिवेन्द्रसूनुः ॥ ३७ ॥
धैर्य्यावसादेन हृतप्रसादा
वन्यद्विपेनेव निदाघसिन्धुः ।
निरुद्धबाष्पोदयसन्नकण्ठ
मुवाच कृच्छ्रादिति राजपुत्री ॥ ३८ ॥

सरकत्वेऽपि तन्निपातस्यामङ्गलत्वात्तन्निवर्त्तकं निमीलनं सा न चकारेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अकृत्रिमेति । इन्द्रसूनुरर्ज्जुनः क्रियया निर्वृत्तः कृत्रिमः । ड्वितः क्त्रिरिति क्त्रिः त्रेर्मम् नित्यमिति मम्प्रत्ययः तद्विरुद्धं । प्रेमैव रसः अकृत्रिमेण प्रेमरसेनाभिरामम् अन्यत्र प्रेमरसेन मधुरादिना चाभिरामम् । रामया रमण्यार्प्पितं दृष्टिं विलोभयतीति दृष्टिविलोभि दृष्टिप्रियमित्यर्थः दृष्टं दर्शनम् । नपुंसके भावे क्तः । मनःप्रसादः प्रसन्नमनइत्यर्थः । सोऽञ्जलिरिवेत्युपमितसमासः । तेन मनःप्रसादाञ्जलिना पथि साधु पाथेयं शम्बलमिव । पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् । निकाममतिशयेन जग्राह रामार्प्पितमर्थे यम्पथि क्षेमाय भवतीत्यागमः ॥ ३७ ॥

धैर्य्येति । वन्यद्विपेन वन्यग्रहणमुच्छृङ्खलत्वद्योतनार्थं निदाघसिन्धुर्ग्रीष्मनदीव निदाघग्रहणन्दौर्बल्यद्योतनार्थं । धैर्य्यावसादेन धैर्य्य

मग्नां द्विषच्छद्मनि पङ्कभूते
सम्भावनाम्भूतिमिवोद्धरिष्यन्।
आधिद्विषामातपसाम्प्रसिद्धे
रस्मद्विना मा भृशमुन्मनोभूः ॥ ३९ ॥

भ्रंशेन कर्त्रा स्रतप्रसादा सौभङ्गमितेत्यर्थः। राजपुत्री क्षत्रिय सुता द्रौपदी अतः न्यायमुक्तमेव वक्ष्यतीति भावः। निरुद्धवाष्पो दयं संरुद्धरोदनं सन्नकण्ठं हीनकण्ठस्वरं अथ तयोरुभयोः सन्नकण्ठवाष्पोः क्रियाविशेषणयोर्विशेषणसमासः कथञ्चित्कथञ्चि दिति वक्ष्यमाणमुवाच ॥ ३८ ॥

मग्नामिति। पङ्कभूते पङ्कोपमिते। भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ न्याय्ये सत्योपमानयोरिति विश्वः। द्विषच्छद्मनि शत्रुकपटे मग्नां दुरुद्धरामित्यर्थः। सम्भावनां योग्यतां गौरवमिति यावत्। भूतिं सम्पदमिव। भूतिर्भस्मनि सम्पदीत्यमरः। उद्धरिष्यन् उद्धारकस्त्वमेवेति शेषः। आधिद्विषां दुःखच्छिदान्तपसामा प्रसिद्धेः सम्यक् सिद्धिपर्य्यन्तमस्मद्विना अस्माभिर्विनेत्यर्थः। पृथग्विनेत्यादिना विकल्पात्पञ्चमी। भृशं माऽउन्मनोभूः अस्मद्विर हात् दुर्म्मना माभूरित्यर्थः। दौर्मनस्यस्य तपःपरिपन्थित्वादिति भावः। माङीत्याशीरर्थे लुङ् न माङ्योगे इत्यडागमप्रतिषेधः। अनुन्मना उन्मनाः सम्पद्यमानउन्मनो अभूततद्भावेच्विः अरुर्मन सचक्षुहेतोरहोरजसां सलोपश्चेति सकारलोपः अस्य च्वाविती्कारः ॥ ३९ ॥

यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा
मनुष्यसङ्ख्यामतिवर्त्तितुं वा ।
निरुत्सुकानामभियोगभाजां
समुत्सुकेवाङ्कमुपैति सिद्धिः ॥ ४० ॥
लोकं विधात्रा विहितस्य गोप्तुं
क्षत्त्रस्य मुष्णन् वसु जैत्रमोजः ।
तेजस्विताया विजयैकवृत्ते
र्निघ्नन्प्रियम्प्राणमिवाभिमानम् ॥ ४१ ॥

अथानौत्सुक्यदार्ढ्यार्थमस्य सर्व्वार्थसिद्धिनिदानमाह । यश इति । यशोऽधिगन्तुं कीर्त्तिं लब्धुमित्यर्थः । सुखस्य लिप्सया लब्धुमिच्छया वा मनुष्यसङ्ख्यां मनुष्यगणनामतिवर्त्तितुमतिक्रमितुं अमानुषकर्म्म कर्त्तुं वेत्यर्थः । अभियोगभाजामभिनिवेशवतां निरुत्सुकानामदुर्म्मनायमानानमित्यर्थः । सिद्धिः पूर्व्वोक्तयशः सुखाद्यर्थसिद्धिः समुत्सुकेवानुरक्तकान्तेवाङ्कमन्तिकमुपैति । तस्मा दस्मादिरहदुःखमातपःसिद्धेः सोढव्यमिति भावः ॥ ४० ॥

अथास्य मन्यूद्दीपनद्वारा तपःप्रवृत्तिमस्थयितुमरिनिकारमा वश्चतुर्भिरुद्घाटयति । लोकमिति । विधात्रा ब्रह्मणा लोकं गोप्तुं विहितस्य सृष्टस्य क्षत्त्रस्य क्षत्त्रियजातेः सम्बन्धि जयनशीलं जैत्र तदेव जैत्रम् । जेतृशब्दात्तृजन्तात्प्रज्ञादिभ्यश्चेति स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । ओजोबलं दीप्तिर्वा । ओजोबले च दीप्तौ चेति विश्वः । तदेव वसु धनं इति रूपकालङ्कारः । मुष्णत्ऩपहरन् । अरिर्निघ्नत्त्प्च हन्तः

व्रीडानतैराप्तजनोपनीतः
संशय्य कृच्छ्रेण नृपैः प्रपन्नः ।
वितानभूतं विततं पृथिव्यां
यशः समूहन्निव दिग्विकीर्णम् ॥ ४२ ॥

त्यजन्तीत्यर्थः भावः । किञ्च विजयैकवृत्तेर्विजयैकजीविनायाः क्षत्रियस्य विजितमिति स्मरणादिति भावः । वृत्तिर्वर्त्तनजीवने इत्यमरः । तेजस्वितायास्तेजस्विनामित्यर्थः । तेजः प्राधान्यद्योतनार्थं भावप्रधानोनिर्देशः प्रियप्राणमिव प्राणसममित्यर्थः । अभिमानमहंकारं निघ्नन् खण्डयन् । तेजस्विनां प्राणहानिप्राया मानहानिरिति भावः ॥ ४१ ॥

अधिक्षेपाय सहनन्नेजः प्राणात्ययेष्वपि न त्याज्यमित्याह । व्रीडेति । पुनश्च आप्तजनोपनीतः आनितः प्रापितइत्यर्थः । तथापि संशय्य संदिह्यासम्भावितबुद्धेति भावः । व्रीडानतैर्ज्जुगुप्सितवृत्तान्तश्रवणादिति भावः नृपैर्द्दाम्भरस्यैः कृच्छ्रेण प्रपन्नः प्राप्तः आप्तेनात्कथञ्चिदिश्वस्तइत्यर्थः । यः प्रद्युत्नतामपि दुःसहः किमुतानुभवतामितिभावः । इत्येषा पूर्व्वेषां व्याख्या । अन्यथापि व्याख्यायते । आप्तजनोपनीतः ज्ञातिकृतः संशय्य कथमिदमन्याय्यमुपेक्ष्यमिति विचार्य्य व्रीडानतैर्ज्जुगुप्सितकर्म्मदर्शनादिति भावः । नृपैः धार्म्मैः कृच्छ्रेण प्रपन्नोऽङ्गीकृतः गोचकलहेषु मध्यस्थैरुदासितव्यमिति बुद्धा उपेक्षितइत्यर्थः । पक्षद्वयेऽपि प्रपन्नइत्यत्राप्तजनोपनीतत्वस्य महार्थभूतस्य विशेषणतया हेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गमलङ्कारः । पृथिव्यां विताणभूतमनुप्रोक्तत्वम् । अस्मी वितानमुल्लोच

वीर्य्यावदानेषु कृतावमर्षं
स्तन्वन्नभूतामिव सम्प्रतीतिम्।
कुर्व्वन्प्रयामक्षयमायतीना
मर्कत्विषामह्न इवावशेषः ॥ ४३ ॥
प्रसह्य योऽस्मासु परैः प्रयुक्तः
स्मर्त्तुं न शक्यः किमुताधिकर्त्तुम्।
नवीकरिष्यत्युपशुष्यदार्द्रः
स त्वद्विना मे हृदयन्निकारः ॥ ४४ ॥
॥ कलापकम् ॥

इत्यमरः। दिग्विकीर्णं दिगन्तलग्नं वितानमपि दिगन्तलग्नमिति भावः। विततम्प्रथितं यशः समूहन्निव सङ्कोचयन्निवेत्युत्प्रेक्षा अरातिपरिभूतस्य कुतः कीर्त्तिरिति भावः ॥ ४२ ॥

वीर्य्येति। पुनश्च वीर्य्याण्येवावदानानि तेषु कृतावमर्षः कृतास्कन्दनः पुराकृतपराक्रमोद्भूतान्यपि प्रमार्जन्नित्यर्थः। अवदान कर्म्मवृत्तमित्यमरः। अतएव सम्प्रतीतिं ख्यातिम्। प्रतीते प्रथित ख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताइत्यमरः। अभूतामविद्यमानामिवेत्युत्प्रेक्षा सतोऽप्यसत्त्वमुत्प्रेक्ष्यते। तन्वन् कुर्व्वन् पुनश्चाह्नोऽवशेषो दिनान्तोऽर्कत्विषामिवायतीनामुत्तरकालानां प्रयामक्षयन्दैर्घ्यनाशं कुर्व्वन् इति श्रौती पूर्णेयमुपमा। अरिनिराकृतस्य कुतश्चिरायुष्यानमिति भावः ॥ ४३ ॥

प्रसह्येति। पुनश्च परैः शत्रुभिरस्मासु प्रसह्य प्रयुक्तः आचरितो योनिकारः परिभवः केशाकर्षणरूपः स्मर्त्तुं न शक्यः अधिकर्त्तुं

प्राप्तोऽभिमानव्यसनादसह्य
न्दन्तीव दन्तव्यसनाद्विकारम् ।
द्विषत्प्रतापान्तरितोरुतेजाः
शरद्घनाकीर्णइवादिरक्रः ॥ ४५ ॥

मनुभवितुं किमुत । यस्य स्मरणमपि दुःसहमनुभवस्तु सुतरां दुःसह इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । स निकारस्त्वद्विना त्वया विना । पृथग्विनेत्यादिना पञ्चमी । आर्द्रः सन् कुतश्चिदभिभूतात्पुराण प्रहार इव त्वद्विरहदुःखात्पुनर्नवीकरिष्यति नवीभविष्यतीत्यर्थः । उपशुष्यत् त्वया विना शुष्कमिति भावः । दुःखसम्भवं शोषपदार्थः मे हृदयन्नवीकरिष्यति आर्द्रीकरीष्यति व्रणमिवेति भावः । दुःखितस्य पुनर्दुःखोपचयः शोषप्रायमपि दुःखहेतुम्पुनरुद्घाटयतीत्यर्थः । अत्र शोषादिविशेषणसाम्याद्व्रणाद्यप्रस्तुतार्थप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ४४ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण मन्युमुद्दीपयति । प्राप्तइत्यादिभिस्त्रिभिः। तत्र वक्ष्यमाणप्रत्यभिज्ञाभहेतुभिर्ज्जुनत्रयं विशिनष्टि । अभिमानस्य व्यसनाद्भ्रंशात् । व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपज इत्यमरः । दन्तव्यसनाद्दन्तभङ्गाद्दन्तीवासह्यं विकारं वैरूप्य माप्तः । अतोन प्रत्यभिज्ञायतइति भावः । एवमुत्तरत्राप्यनुसन्धेयम् । पुनश्च द्विषत्प्रतापेन शत्रुतेजसान्तरितन्तिरस्कृतं उरु तेजः प्रतापोयस्य स तथोक्तः अतएव शरद्घनाकीर्णः शरन्मेघच्छन्नो ऽर्क आदित्यः प्रत्यूषइव स्थितः । तद्वदेवाप्रत्यभिज्ञायमानइत्यर्थः । अथाऽर्कस्तु मेघावरणेऽपि कथञ्चित्प्रत्यभिज्ञायतएवेत्यासन्नेमां मादिरिति ॥ ४५ ॥

सव्रीडमन्दैरिव निष्क्रियत्वा
न्नात्यर्थमस्त्रैरवभासमानः ।
यशःक्षयक्षीणजलार्णवाभ
स्त्वमन्यमाकारमिवाभिपन्नः ॥ ४६ ॥
दुःशासनाकर्षरजोविकीर्णै
रेभिर्विनाथैरिव भाग्यनाथैः ।
केशैः कदर्थीकृतवीर्य्यसारः
कच्चित्स एवासि धनञ्जयस्त्वम् ॥ ४७ ॥
॥ विशेषकम् ॥

सव्रीडेति । पुनश्च निष्क्रियत्वादर्थक्रियाशून्यत्वात्सव्रीडमन्दैरिव सव्रीडैरतएव मन्दैरपटुभिरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा । मूढाल्पापटुनिर्भाग्यामन्दाः स्युरित्यमरः । अस्त्रैरत्यर्थं नावभासमानः न प्रकाशमानः पूर्व्वन्तु नैवमिति भावः । किन्तु यशःक्षयाद्धेतोः क्षीणजलोयोऽर्णवस्तदाभस्तत्सदृशस्त्वमन्यमाकारमभिपन्नः प्राप्त इव स्थितइवेत्युत्प्रेक्षा तस्य क्षीणजलार्णवाभइत्युपमासंसृष्टिः ॥ ४६ ॥

दुःशासनेति । पुनश्च दुःशासनस्य हर्त्तुराकर्षआकर्षणं सएव रजोधूलिः मालिन्यहेतुत्वादिति भावः । तेन विकीर्णैर्विच्छिन्नैरत एव विनाथैरिव स्थितवतां युष्माकमस्वत्वप्रायत्वादनाथैरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा अन्यथा कथमियन्दुर्द्दशेति भावः । किन्तु भाग्यनाथैर्दैवमात्रशरणैः अन्यथा स्वरूपमपि लुप्येतेति भावः । एभिः परिदृश्यमानैरसंयमितैरिति भावः । केशैः शिरोरुहैः कुत्सितोऽर्थो

स क्षत्रियस्त्राणसहः सतां य
स्तत्कार्मुकं कर्म्मसु यस्य शक्तिः ।
वहन् द्वयीं यद्यफलेऽर्थजाते
करोत्यसंस्कारहतामिवोक्तिं ॥ ४८ ॥

वस्तु कदर्थः । अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिष्वित्यमरः ॥ कोः कत्तत्पुरुषेऽचीति कुशब्दस्य कदादेशः । कदर्थीकृतौ गर्ह्यार्थीकृतौ वीर्य्यनाशे शौर्य्यबले अस्य स तथोक्तः । इत्यम्पूर्व्वविलक्षणस्त्वं एव धनञ्जयोऽसि कश्चित् । कश्चित्कामप्रवेदनइत्यमरः । अएव चेत्त्वं नैनमस्मानुपेक्षसे इति भावः ॥ ४७ ॥

अथाप्युपेक्षणे दोषमाह । सइति । क्षतात्त्रायतइति क्षत्रं क्षत्रियकुलम् । सुपीति योगविभागात्कप्रत्ययः पृषोदरादित्वात्पूर्व्वपदस्याकारलोपः । अथवा क्षणोतेः क्विबन्तोपपदात्कप्रत्ययः । क्षत्रे जातः क्षत्रियः । क्षत्रात् घइति घप्रत्ययः । कर्म्मणे प्रभवतीति कार्मुकं । कर्म्मणउकञित्युकञ्प्रत्ययः । एवं स्थिते वाक्यार्थः कथ्यते यस्सतां साधूनां त्रस्यतइति सहः पचाद्यच् । यस्त्राणस्य सहस्त्राणसहोरक्षणक्षमः सएव क्षत्रियशब्दवाच्यः । तथा यस्य कार्म्मुकस्य कर्म्मसु रणक्रियासु शक्तिः अस्तीति शेषः । तदेव कार्म्मुकशब्दवाच्यं । अत्रैवैतौ शब्दौ मुख्यौ नान्यत्रेत्यर्थः । एवंस्थिते द्वयीं द्विविधामुक्तिं द्वाविमौ क्षत्रियकार्म्मुकशब्दावित्यर्थः । अफले पूर्व्वोक्तावयवार्थशून्यइत्यर्थः । अर्थजाते स्वाभिधेयसामान्यजातिमात्रइत्यर्थः । जातञ्जातौ घजन्मस्थिति विश्वः । वहन् वर्त्तयन् संस्कारहतामयुत्पत्तिदूषितामिव करोतीत्युत्प्रेक्षा । तस्मात्त्वमस्मद्रक्षणेनोक्तदोषादात्मानं मोचयस्वेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

वीतौजसः सन्निधिमात्रशेषा
भवत्कृतां भूतिमपेक्षमाणाः ।
समानदुःखा इव नस्त्वदीयाः
सरूपतां पार्थ गुणा भजन्ते ॥ ४९ ॥
आक्षिप्यमाणं रिपुभिः प्रमादा
न्नागैरिवालूनसटं मृगेन्द्रं ।
त्वां धूरियं योग्यतयाधिरूढा
दीप्त्या दिनश्रीरिव तिग्मरश्मिम् ॥ ५० ॥

अथ लक्षणा अपि नोज्जीवयेयुरित्याह । वीतेति । हे पार्थ वीतौजसो निष्प्रभाः सन्निधिमात्रशेषाः सत्तामात्रावशिष्टाः भवत्कृतां भवता करिष्यमाणां । आशंसायां भूतवच्चेति भूतवत्प्रत्ययः । भूतिमभ्युदयमपेक्षमाणास्त्वदीया गुणाः समानदुःखाः समदुःखभाज इव नोऽस्माकं सरूपतां वीतौजस्त्वादिसाधर्म्यं भजन्तइत्युपमा सा च समानदुःखाइवेत्युत्प्रेक्षया वीतौजस्त्वादिसम्भावितयानुप्राणितेत्यनुसन्धेयम् ॥ ४९ ॥

तथापि ममैव कोऽयम्भारइत्यतआह । आक्षिप्येति । प्रमादात्प्रज्ञाहीनत्वान्नतु दौर्बल्यादितिभावः । रिपुभिराक्षिप्यमाणमधिक्षिप्यमाणमतएव प्रमादान्नागैर्गजैः । मतङ्गजो गजो नागा इति वैजयन्ती । आलूनसटमाक्षिप्तकेसरम् । सटा जटाकेसरयो* रिति विश्वः । मृगेन्द्रं सिंहमिव स्थितन्त्वामियन्धूः कार्य्यभारस्तिग्मरश्मिं सूर्य्यं दीप्त्या दिनश्रीरिव योग्यतया निर्व्वाहकतया । अधिरूढा आरूढवती । कर्त्तरि क्तः । त्वदधीनेत्यर्थः ॥ ५० ॥

करोति यः सर्व्वजनातिरिक्तां
सम्भावनामर्थवतीं क्रियाभिः ।
संसत्सु जाते पुरुषाधिकारे
न पूरणी तं समुपैति सङ्ख्या ॥ ५१ ॥
प्रियेषु यैः पार्थ विनोपपत्ते
र्विचिन्त्यमानैः क्लममेति चेतः ।
तव प्रयातस्य जयाय तेषां
क्रियादघानां मघवा विघातम् ॥ ५२ ॥

एवं निर्व्वमायस्य स क्षत्रिय इत्यादिना दोष उक्तः सम्प्रति व्यव सायिनो गुणमाह । करोतीति । यः पुमानशेषजनादितरजनादति रिक्तामधिकां सर्व्वातिशायिनीमित्यर्थः । सम्भावनां योग्यतां क्रिया भिश्चरितैरर्थवतीं सफलाङ्करोति । तं पुमांसं संसत्सु सभासु । सभासमितिसंसद इत्यमरः । पुरुषाधिकारे योग्यपुरुषगणना प्रस्तावे जाते सति पूर्य्यतेऽनयेति पूरणी सङ्ख्या द्वित्वादिसङ्ख्या न समु पैति न गच्छति । अद्वितीयो भवतीत्यर्थः । तस्मादसाधारणलाभाय त्वयापि महानुत्साह आस्थेय इति भावः ॥ ५१ ॥

अथ द्वाभ्यां सुलभविपक्षस्य प्रोषितस्यार्ज्जुनस्य कर्त्तव्यमुपदि शति । प्रियेष्विति । हे पार्थ प्रियेष्वस्मासु विषये उपपत्तेः कारणा द्विनैव विचिन्त्यमानैरकस्मादेवाशङ्क्यमानैर्यैरघैश्चेतः क्लममेतीति जयाय प्रयातस्य तव सन्निधिना तेषामघानां व्यसनानाम् । दुःखैनो व्यसनेष्वघमित्यमरः । मघवा इन्द्रः योऽस्माभिरुपास्य इति भावः विघातं निवारणं क्रियात्करोतु । आशिषि लिङ् । तस्मादस्मच्चिन्तया

मागाश्चिरायैकचरः प्रमादं
वसन्नसम्बाधशिवेऽपि देशे ।
मात्सर्य्यरागोपहतात्मनां हि
स्खलन्ति साधुष्वपि मानसानि ॥ ५३ ॥

न चेतः खेदयितव्यञ्जयार्थिना त्वया अन्यथा तदसम्भवादिति भावः ॥ ५२ ॥

मागादिति । असम्बाधोऽसङ्कटः विजनइत्यर्थः । सङ्कटं ना तु सम्बाधइत्यमरः । शिवोनिर्बाधः द्वयोरन्यतरस्य विशेष्यत्वविवक्षायां विशेषणसमासः । अस्मिन्नसम्बाधशिवेऽपि देशे चिराय चिरं एकचरः एकाकी वसन् प्रमादन्दौर्बल्यं मागाः । इणोगालुङीति गादेशः । ननु निःस्पृहस्य ममाकिञ्चित्करः प्रमादइति वाच्यमित्याशङ्क्याह । मात्सर्य्येति । मत्सरएव मात्सर्य्यं द्वेषः रागः स्नेहः ताभ्यां उपहतात्मनां रागद्वेषदूषितस्वभावानां मानसानि मनांसि साधुषु सज्जनेष्वपि विषये स्खलन्ति विकुर्वन्ते । अत्र प्रमादनिषेधलक्षणप्रमादरूपकारणेनार्थप्राप्तिरूपकार्य्यस्य व्यतिरेककारणसमर्थनाद्वैधर्म्येण कार्य्यकारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५३ ॥

निगमयति । तदिति । तत्तस्मात्कारणात् । आशु शीघ्रं महर्षेर्वचनं कुर्व्वन् तपस्यन्नित्यर्थः । नोऽस्माकं मनोरथान्सफलीकुरुष्व अरिभिर्यातनेनास्मान्प्रतिष्ठापयेत्यर्थः । प्रार्थनायां लोट् । किञ्च कृतार्थं कृतकृत्यं प्रत्यागतमेव त्वा त्वाम् । त्वामौ द्वितीयायाइति त्वादेशः । स्तनयोरुपपीड्य इति स्तनोपपीडम् । सप्तम्याञ्चोपपीडरुधकर्षइति णमुल् । परिरब्धुङ्कामोयस्याः सा परिरब्धुकामाऽस्मि ।

तदाशु कुर्व्वन्वचनं महर्षे
र्मनोरथान्नः सफलीकुरुष्व।
प्रत्यागतन्त्वास्मि कृतार्थमेव
स्तनोपपीडम्परिरब्धुकामा ॥ ५४ ॥
उदीरितान्तामिति याज्ञसेन्या
नवीकृतोद्ग्राहितविप्रकाराम्।
आसाद्य वाचं स भृशन्दिदीपे
काष्ठामुदीचीमिव तिग्मरश्मिः ॥ ५५ ॥

आलिङ्गितुमिच्छामीत्यर्थः। तुङ्काममनसोरपीति मकारलोपः। प्राकार्य्यसिद्धेः प्रमदालिङ्गनमपि न प्रीतिदमिति भावः ॥ ५४ ॥

उदीरितामिति। सोऽर्ज्जुनः इतीत्थं यज्ञसेनस्यापत्येन स्त्रिया द्रौपद्या उदीरितामुक्ताम्। नवीकृतः पुनरुद्घाटनेन तथा प्रत्यायित अतएव उद्ग्राहितोमनसि निधापितश्च विप्रकारः परिभवोययासा तां वाचमासाद्याकर्ण्येत्यर्थः। उदीचीङ्काष्ठान्दिशम्। दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ता इत्यमरः। तिग्मरश्मिरिव भृशं दिदीपे जज्वाल चुकोधेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

अथेति। अथ विद्विषः शत्रून् पुरोऽभिपश्यन्निव स्थितः तथा पुरोधसा धौम्येनारोपिता समन्त्रं समाहिता हेतिसंहतिरायुध कलापोयस्य स तथोक्तः। हेतिर्ज्वालाङ्कुरायुधइति वैजयन्ती। सोऽर्ज्जुनोरम्यः सौम्यः सन्नपि अभिचारः परहिंसा प्रयोजनं यस्याः सा आभिचारिकी। तदस्य प्रयोजनमिति ठक्। तां क्रियाङ्कृतः अभिचारकर्म्मणि नियुक्तइत्यर्थः। मन्त्रइव रम्यः प्रकृत्या रमणीयः

अथाभिपश्यन्निव विद्विषः पुरः
पुरोधसारोपितहेतिसंहतिः ।
बभार रम्योऽपि वपुः स भीषणं
गतः क्रियाम्मन्त्र इवाभिचारिकीम् ॥ ५६ ॥

अविलङ्घ्यविकर्षणम्परैः
प्रथितज्यारवकर्म्म कार्म्मुकम् ।
अगतावरिदृष्टिगोचरं
शितनिस्त्रिंशयुजौ महेषुधी ॥ ५७ ॥

भीषयतइति भीषणम् । नन्द्यादित्वात् ल्युप्रत्ययः । वपुर्बभार प्रशान्तोमन्त्रः प्रयोगभेदादिव सोऽप्यवस्थाभेदाद्भीषणोबभूवेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

उक्तमायुधारोपणं विशेषतस्त्रस्थानमाह त्रिभिः । अविलङ्घ्येति । शत्रुभिरविलङ्घ्यमनतिक्रमणीयं विकर्षणं यस्य तत् । अमोघाकर्षणमित्यर्थः । किञ्च प्रथितोज्यारवोगुणध्वनिः कर्म्म बाणमोचणादिकञ्च यस्य तत्कार्म्मुकञ्चोद्वहन्नित्यन्वयः । तथाऽरीणां दृष्टिगोचरं दृष्टिपथमगतौ आहवेष्वनिवर्त्तित्वादस्येति भावः । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्योनिस्त्रिंशः खड्गः । डप्रत्यये सङ्ख्यायास्तत्पुरुषस्योपसङ्ख्यानात्समासान्तः । तेन शितेन तीक्ष्णेन युक्तइति शितनिस्त्रिंशयुजौ । सत्सुद्विषेत्यादिना क्विप् । महेषुधी महानिषङ्गौ इषवोधीयन्तेऽनयोरिति विग्रहः कर्म्मण्यधिकरणेचेति किप्रत्ययः । तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गाइषुधिर्द्वयोः । तूण्यां खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासाऽसिरिष्टयइत्यमरः ॥ ५७ ॥

यशसेव तिरोदधन्मुहु-
र्महसा गोत्रभिदायुधक्षतीः ।
कवचञ्च सरत्नमुद्वहन्
ज्वलितज्योतिरिवान्तरन्दिवः ॥ ५८ ॥
अलकाधिपभृत्यदर्शितं
शिवमुर्व्वीधरवर्त्म सम्प्रयान् ।
हृदयानि समाविवेश स
क्षणमुद्वाष्पदृशान्तपोभृताम् ॥ ६९ ॥
॥ विशेषकम् ॥

यशसेति । किञ्च । गोत्रभिद इन्द्रस्यायुधक्षतीः वज्रप्रहार रन्ध्राणि खाण्डवदाहसम्भवाइति भावः । महसा स्वकान्त्या यशसेव मूर्त्तया कीर्त्त्येव मुहुस्तिरोदधत् आच्छादयन् । सरत्नं रत्न सहितं अतएव ज्वलितज्योतिर्दीप्ततारकम् । ज्योतिस्ताराग्निभा ज्वालादृक्पुत्रार्थधरास्विति वैजयन्ती । दिवोऽन्तरन्नभोमध्य मिवावस्थितम् । अन्तरं परिधानीये वाह्ये स्वीयेऽन्तरात्मनि । क्लीवे मध्ये प्रकाशे, चेति वैजयन्ती । कवचञ्चोद्वहन् ॥ ५८ ॥

अलकेति । सोऽर्ज्जुनोऽलकाधिपभृत्येन यक्षेण दर्शितमतः शिवं निर्वाधमुर्व्वीधरवर्त्म हिमवन्मार्गम्प्रति सम्प्रयान् प्रगच्छन् क्षणमुद्वाष्पदृशां वियोगदुःखात्साश्रुनेत्राणान्तपोभृतां द्वैतवनमिवा सिनान्तपस्विनां हृदयानि समाविवेश खेदयामासेत्यर्थः। सम्पूर्व्वस्य विशतेः खेदार्थत्वमवसेयम् ॥ ५९ ॥

अनुजगुरथ दिव्यन्दुन्दुभिध्वानमाशाः
सुरकुसुमनिपातैर्व्योम्नि लक्ष्मीर्वितेने।
प्रियमिव कथयिष्यन्नालिलिङ्ग स्फुरन्तीं
भुवमनिभृतवेलावीचिबाहुः पयोधिः ॥ ६० ॥

इति श्रीभारविकृतौ किरातार्ज्जुनीये
महाकाव्ये तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

अनुजगुरिति। अथाशादिशः दिवि भवं दिव्यं। दिवादिभ्योयत्। दुन्दुभिध्वानमनुजगुः दध्वनुः। अनुगायतेर्लिट्। व्योम्नि सुरकुसुमनिपातैर्लक्ष्मीर्वितेने। पुष्पवृष्टिश्चाजनिष्टेत्यर्थः। किञ्च अनिभृताश्चञ्चलावेलायां कूले या वीचयस्ताएव बाहवोयस्य स तथोक्तः। वेला कूलविकारयोरिति शाश्वतः। पयोधिः स्फुरन्तीमुल्लसन्तीं हर्षात् स्पन्दमानाञ्च भुवम्प्रियमिष्टं भारावतारणरूपं कथयिष्यन्निव कथयितुमिवेत्यर्थः। ऌट् शेषे चेति चकारात्क्रियार्थायां क्रियायां ऌट्। आलिलिङ्ग सर्व्वञ्चेदं शिवन्दैवकार्य्यप्रवृत्तत्वादस्येति भाव। अत्र विशेषणमात्रसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वात्समासोक्तिरलङ्कारः। तच्च चाप्रकृतयोर्भूमिसमुद्रयोः प्रतिपन्नाभ्यां नायकाभ्यामभेदे लक्षणातिशयोक्तिवशादालिङ्गनोक्तिरिति रहस्यम्। एवमतिशयोक्त्यनुप्राणिता समासोक्तिः प्रियकथनात् स्नेहवज्जीवयति तदङ्गभावमजतद्रत्युभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करइति विवेचनीयम् ॥ ६० ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्ज्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

ततः स कूजत्कलहंसमेखलां
सपाकशस्याहितपाण्डुतागुणाम्।
उपाससादोपजनञ्जनप्रियः
प्रियामिवासादितयौवनाम्भुवम् ॥ १ ॥
विनम्रशालिप्रसवौघशालिनी
रपेतपङ्काः ससरोरुहाम्भसः।
ननन्द पश्यन्नुपसीम स स्थली
रुपायनीभूतशरद्गुणश्रियः ॥ २ ॥

ततइति। ततः प्रस्थानानन्तरञ्जनप्रियः सोऽर्ज्जुनः कलहंसाः मेखलाइवेत्युपमितसमासः। अन्यच्च कलहंसाइव ताइति विशेषण समासः। कूजन्ती कलहंसमेखला यस्यास्ताम्। सह पाकेन वर्त्तन्त इति सपाकानि शस्यानि तैः शस्यैराहितः सम्पादितः पाण्डुतैव गुणोयस्यास्ताम्भुवमासादितयौवनाम्प्राप्तयौवनाम्प्रियामिव उपजन ञ्जनसमीपेऽन्यत्र सखीसमक्षं। समीपार्थेऽव्ययीभावः। उपाससादोप गतवान्। उपमालङ्कारः ॥ १ ॥

विनम्रेति। सोऽर्ज्जुनोविनम्रशालिप्रसवौघशालिनीरवनतकलम फलस्तोमशोभिनीरपेतपङ्काः निष्पङ्काः ससरोरुहाण्यम्भांसि यासु तास्तथोक्ताः। उपायनीभूताअर्ज्जुनस्यत्युपहारीभूताः शरद्गुण श्रियः पूर्व्वोक्तशरद्धर्म्मसम्पदोयासु ताः उपसीम ग्रामसीमासु। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः समासान्तविधेरनित्यत्वादनस्येति समासान्तोन भवति। केचित्तु अप्यन्येषां कठिनवपुषां दुर्ग्गमे ग्रामसीम्नीत्यादौ

निरीक्ष्यमाणाइव विस्मयाकुलैः
सरोभिरुन्मीलितपद्मलोचनैः ।
हृतप्रियादृष्टिविलासविभ्रमा
मनोऽस्य जह्रुः शफरीविवृत्तयः ॥ ३ ॥
तुतोष पश्यन् कलमस्य सोऽधिकं
सवारिजे वारिणि रामणीयकम् ।
सुदुर्लभे नार्हति कोऽभिनन्दितु
म्प्रकर्षलक्ष्मीमनरूपसङ्गमे ॥ ४ ॥

नपुंसकप्रयोगदर्शनान्नपुंसकादन्यतरस्यामिति विकल्पाच्च साधु रित्याङः । स्त्रीरङ्कित्रिमाभुवः । जानपदेत्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीष् । पश्यन्ननन्द जहर्ष । अत्र शरद्गुणेषु तादात्म्येनारोप्यमाणस्योपायनस्य प्रकृतेर्नन्दनक्रियोपयोगित्वात्परिणामालङ्कारः ॥ २ ॥

निरीक्ष्यमाणाइति । विस्मयाकुलैराश्चर्य्यरसाविष्टैरतएवोन्मीलितानि पद्मान्येव लोचनानि येषान्तैः सरोभिर्निरीक्ष्यमाणा इव स्थिताः हृतः प्रियादृष्टिविलासानां विभ्रमः शोभा याभिस्तास्तथोक्ताइति मनोहरणत्वहेतूक्तिः। विभ्रमः संशये भ्रान्तौ शोभायाञ्चेति वैजयन्ती । शफरीविवृत्तयः प्रोष्ठीस्फुरितान्यस्यार्ज्जुनस्य मनोजह्रुः ॥ ३ ॥

तुतोषेति। सोऽर्ज्जुनः सवारिजे साम्बुजे वारिणि कलमस्य शालिविशेषस्य। शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमीत्यमरः। रमणीयस्य भावो रामणीयकम् । योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् । तत्पश्यन्नधिकं

नुनोद तस्य स्थलपद्मिनीगतं
वितर्कमाविष्कृतफेनसन्तति ।
अवाप्तकिञ्जल्कविभेदमुच्चकै
र्विवृत्तपाठीनपराहतम्पयः ॥ ५ ॥

तुतोष । अनुरूपसङ्गमादिति भावः । तथाहि सुदुर्लभेऽनुरूप सङ्गमे योग्यसमागमे लब्धे सतीति शेषः प्रकर्षलक्ष्मीं योग्यसमागमनिमित्तामुत्कर्षसम्पदमभिनन्दितुं स्तोतुङ्कोनार्हति सर्व्वोऽप्यभिनन्दत्येवेत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४ ॥

नुनोदेति । आविष्कृता प्रकटीकृता फेनसन्ततिर्हिण्डीरसमूहो यस्य तत्तथोक्तम् । हिण्डीरोऽब्धिकफः फेनइत्यमरः । अवाप्तः किञ्जल्कविभेदः केसरापगमो येन तत्तथोक्तम् । उच्चकैरुच्चकं यथा तथा विवृत्तेन लुठितेन पाठीनेन मत्स्यविशेषेण पराहतन्ताडितं । सहस्रदंष्ट्रः पाठीनइत्यमरः । पयः कर्तृ तस्यार्जुनस्य स्थलपद्मिनीगतन्तद्गोचरमित्यर्थः वितर्कं संशयं नुनोद चिच्छेद । पाठीनपराहत्या किञ्जल्कापायेन जलदर्शनात् स्थलपद्मिनीशङ्का निवृत्तेत्यर्थः । अत्र निश्चयोत्तरसन्देहालङ्कारः ॥ ५ ॥

कृतेति । सोऽर्ज्जुनः शिथिलमायता गच्छता दिने दिने क्षीयमाणेनेत्यर्थः । अतएव शनैः शनैः शान्तरयेण अन्यथोर्म्मिरेखानुदयादिति भावः वारिणा कृताः ऊर्म्मयः तरङ्गाएव रेखाराजयो यस्य तत्तथोक्तन्तरङ्गास्तस्य सञ्जातास्तरङ्गितभङ्गिमत् । तदस्य

ततोर्म्मिरेखं शिथिलत्वमायता
शनैः शनैः शान्तरयेण वारिणा ।
निरीक्ष्य रेमे स समुद्रयोषिता
न्तरङ्गितं चौमविपाण्डु सैकतम् ॥ ६ ॥
मनोरमम्प्रापितमन्तरं भ्रुवो
रलङ्कृतं केसररेणुनाऽणुना ।
अलक्तताम्राधरपल्लवश्रिया
समानयन्तीमिव बन्धुजीवकम् ॥ ७ ॥

संजातमिति इतच् । यत्क्षौमन्दुकूलन्तद्वद्विपाण्डु शुभ्रमित्युपमालङ्कारः । समुद्रयोषितान्नदीनां सिकताऽस्यास्तीति सैकतम्पुलिनं । सिकताशर्क्कराभ्याञ्चेत्यण्प्रत्ययः । तोयोत्थितन्तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयमित्यमरः । निरीक्ष्य रेमे तुतोष ॥ ६ ॥

ततस्त्रिभिः शालिगोप्तीं वर्ण्णयति । मनोरममिति । अणुना सूक्ष्मेण केसरेषु किञ्जल्केषु । किञ्जल्कः केसरोऽस्त्रियामित्यमरः । योरेणुः परागस्तेनालङ्कृतमतएव मनोरमयतीति मनोरमं । कर्म्मण्यणित्यण् । भ्रुवोरन्तरं प्रापितं भ्रूमध्ये निवेशितम्बन्धुजीवकं बन्धूकपुष्पम् । बन्धूकोबन्धुजीवकमित्यमरः । अलक्तताम्रस्य लाक्षारागरक्तस्य अधरपल्लवस्य श्रिया शोभया समानयन्तीं समीकुर्व्वतीमिव साम्यपरीक्षां कुर्व्वतीमिवेत्यर्थः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥७॥

नवेति । महान्निवेशः स्थानं ययोस्तौ महानिवेशौ पीवरावित्यर्थः । पयोधरौ परितः स्तनयोः समन्तादित्यर्थः । अभितः

नवातपालोहितमाहितं मुहु
र्म्महानिवेशौ परितः पयोधरौ।
चकासयन्तीमरविन्दजं रजः
परिश्रमाम्भःपुलकेन सर्पता ॥ ८ ॥
कपोलसंश्लेषि विलोचनत्विषा
विभूषयन्तीमवतंसकोत्पलम्।
सुतेन पाण्डोः कलमस्य गोपिकां
निरीक्ष्य मेने शरदः कृतार्थता ॥ ९ ॥
॥ विशेषकम् ॥

परितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपीति द्वितीया। मुहुराहित न्निःक्षिप्तं नवातपालोहितं बालातपताम्रमरविन्दजं रजः पराग सर्पता प्रसरता परिश्रमाम्भःपुलकेन स्वेदोद्भवेन पुलकेन चकासयन्तीं शोभयन्तीं। चकास्तेर्ण्यन्ताच्छतरि ङीप्। अलङ्करण ङ्कुर्व्वतीं तत्रापि विकृततेति भावः ॥ ८ ॥

कपोलेति। पुनः कपोलसंश्लेषि यदवतंसकोत्पलङ्कर्णोत्पल न्तद्विलोचनत्विषा विभूषयन्तीं आभरणस्यापि आभरणमिति भावः। कलमं गोपायतीति गोपिकां शालिगोप्त्रीं ण्वुल्प्रत्ययः। निरीक्ष्य पाण्डोः सुतेनार्ज्जुनेन शरदः कृतार्थायाभावः कृतार्थता साफल्यम् शरदः स्वगुणसम्पत्सिद्धिर्नियोगलाभादिति भावः। त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः। मेनेऽमानि। मन्यतेः कर्म्मणि लिट् ॥ ९ ॥

उपारताः पश्चिमरात्रिगोचरा
दपारयन्तः पतितुञ्जवेन गाम्।
तमुत्सुकाश्चक्रुरवेक्षणोत्सुक
ङ्गवां गणाः प्रस्नुतपीवरोधसः॥१०॥

उपारताइति। पश्चिमा चाऽसौ रात्रिश्चेति विशेषणसमासः अपररात्रइत्यर्थः। पूर्व्वा दिक् पश्चिमं नभइत्यादिवत् एकदेशि शब्दस्यैकदेशशब्दसामानाधिकरण्यादेकदेशे पर्य्यवसानन्तु पश्चिमं रात्रेरित्येकदेशिसमासः। तद्विधायके पूर्व्वापरादिसूत्रे पश्चिमं शब्दाग्रहणादतएव अहःसर्व्वैकदेशेत्यादिना न समासान्तोऽपि तस्यापि पूर्व्वापरादिसूत्रोक्तसमासविषयत्वादिति। प्रकाशवर्ष स्यैकदेशिसमासमेवाश्रित्य समासान्तमाह तन्मृग्यम्। गावश्चर न्त्यत्रेति गोचरोगवाञ्छिधिस्थानं वनं पश्चिमरात्रौ योगोचर स्तस्मादुपारताः सन्निवृत्ताः जवेन गाम्भुवम्पतितुन्धावितुमपा रयन्तोऽशक्नुवन्तः प्रस्नुतपीवरोधसोवत्सस्मरणात् स्रवत्क्षीराः। ऊधस्तु क्लीबमापीनमित्यमरः। ऊधसोऽनङिति स्त्रीग्रहणङ्कर्त्तव्य मिति नियमान्नानङादेशः। उत्सुकाः वत्सेषूत्कण्ठितागवां गणा स्तमर्ज्जुनमवेक्षणोत्सुकन्दर्शनलालसञ्चक्रुः। स्वर्गेषु पशुवाग्वज्र दिङ्नेत्रघृणिभूजले। लक्ष्यदृष्ट्याक्तियाम्पुंसि गौरित्युभयत्राप्य मरः। अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः। स्वभावोक्तिरलङ्कारोयथा वद्वस्तुवर्णनमिति लक्षणात्॥ १०॥

परीतमिति। सोऽर्ज्जुनःउत्तापजये उत्तान्तरभङ्गे सति जय श्रिया परीतं वेष्टितमुच्चैर्नदन्तं क्षतसिन्धुरोधसं स्वगुणसदृक्तट

परीतमुक्षापजये जयश्रिया
नदन्तमुच्चैः चतसिन्धुरोधसम् ।
ददर्श पुष्टिन्दधतं स शारदीं
सविग्रहन्दर्प्पमिवाधिपङ्गवाम् ॥ ११ ॥
विमुच्यमानैरपि तस्य मन्थर
ङ्गवां हिमानीविशदैः कदम्बकैः ।
शरन्नदीनाम्पुलिनैः कुतूहल
ङ्गलद्दुकूलैर्ज्जघनैरिवादधे ॥ १२ ॥

शरदि भवां शारदीं पुष्टिमवयवोपचयन्दधतं गवामधिपं महोचं सविग्रहं मूर्त्तिमन्तम् । कायो देहः क्लीवपुंसोः शरीरं वर्ष्म विग्रह इत्यमरः । दर्प्पमिवेत्युत्प्रेचा । ददर्श ॥ ११ ॥

विमुच्यमानैरिति । हिमानीविशदैर्हिमसङ्घातशुभ्रैः । हिमानी हिमसंहतिरित्यमरः । इन्द्रवरुणेत्यादिना ङीष् । तस्य नियोगादानुगागमस्य । गवां कदम्बकैः कर्तृभिः । कदम्बकं समूहे श्रीफले पुष्पविशेषके इत्यमरः । मन्थरं मन्दं विमुच्यमानैरपि किमुताविमुच्यमानैरिति भावः । शरन्नदीनां सम्बन्धिभिः । शर द्ग्रहणमाहट्निवृत्त्यर्थन्तत्र पुलिनादर्शनादिति भावः । पुलिनैः कर्तृभिर्गलद्दुकूलैर्ज्जघनैरिव तस्यार्ज्जुनस्य कुतूहलङ्कौतुकमादधे आहितम् ॥ १२ ॥

गतानिति । पाण्डवोऽर्ज्जुनः पशूनाङ्गवां सह जन्म येषां ते सहजन्मानः सोदरास्त एव बन्धवस्तेषाम्भावस्तत्ता ताङ्गतान्पशुषु

गतान्यभूनां सहजन्मबन्धुतां
गृहाश्रयप्रेम वनेषु बिभ्रतः।
ददर्श गोपानुपधेनु पाण्डवः
कृतानुकारानिव गोभिरार्ज्जवे॥ १३॥
परिभ्रमन्मूर्द्धजषट्पदाकुलैः
स्मितोदयादर्शितदन्तकेसरैः।
मुखैश्चलत्कुण्डलरश्मिरञ्जितै
र्नवातपामृष्टसरोजचारुभिः॥ १४॥

सोदराभिमानवतइत्यर्थः। गृहाश्रयं गृहविषयम्प्रेम वनेषु बिभ्रतः वनेषु गृहाभिमानिनइत्यर्थः। आर्ज्जवे ऋजुत्वे विधेयत्वे गोभिः पशुभिः कृतानुकाराननुकृतावस्थितानित्युत्प्रेक्षा। ततोविधेया नित्यर्थः। गाः पातीति गोपाः गोपालकाः। आतोऽनुपसर्गे कइति कप्रत्ययः। तानुपधेनु धेनुसमीपे। समीपार्थेऽव्ययीभावः। ददर्श। अत्रोत्प्रेक्षानुप्राणिता स्वभावोक्तिरलङ्कारः॥ १३॥

अथ चतुर्भिर्वल्लवीर्नर्त्तकीसाम्येन वर्णयति। परिभ्रमदिति। मूर्द्धजाः षट्पदाइवेत्युपमितसमासः। सरोजचारुभिरित्युपमानुसारात्। परिभ्रमद्भिश्चलद्भिर्मूर्द्धजैः षट्पदैराकुलानि तैः दन्ताः केसराइवेति पूर्व्ववत्समासः। स्मितोदयेनादर्शिताईषत्प्रकाशिताः दन्तकेसरायेषान्तैस्तथोक्तैश्चलत्कुण्डलरश्मिरञ्जितैश्चञ्चलकनककर्णवेष्टनप्रभानुलिप्तैरतएव नवातपामृष्टम्बालातपस्पृष्टं यत्सरोजन्तद्वच्चारुभिर्मुखैरुपलक्षिताः॥ १४॥

निबद्धनिःश्वासविकम्पिताधरा
लता इव प्रस्फुरितैकपल्लवाः ।
व्यपोढपार्श्वैरपवर्त्तितत्रिका
विकर्षणैः पाणिविहारहारिभिः ॥ १५ ॥
व्रजाजिरेष्वम्बुदनादशङ्किनीः
शिखण्डिनामुन्मदयत्सु योषितः ।
मुहुः प्रणुन्नेषु मथां विवर्त्तनै
र्नदत्सु कुम्भेषु मृदङ्गमन्थरम् ॥ १६ ॥

निबद्धेति । निबद्धेनानुरुद्धेन निःश्वासेन विकम्पिता अधरा यासान्तास्तथोक्ताः अतएव प्रस्फुरितैकपल्लवाः प्रचलितैकैकपल्लवा इत्यर्थः । क्वचित्सङ्ख्याशब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वं सप्तपर्णादिवदिति कैयटः दैवादेकपल्लवस्फुरणस्यापि लोके सम्भवात् । लता इव स्थिता इत्युपमैवेयं नोत्प्रेक्षा किञ्च व्यपोढानि विपरीतानि पार्श्वानि येषु तैः पाणिविहारहारिभिः पाणिविक्षेपमनोहरैः । अङ्गहारो ऽङ्गविक्षेप इत्यमरः । विकर्षणैर्मन्थगुणकर्षणैरपवर्त्तितत्रिकाः सञ्चलितनितम्बाः । यद्यपि पृष्ठवंशाधरे त्रिकमित्यमरः तथाप्यत्र नितम्बो लक्ष्यते तन्नैकट्यादिति भावः ॥ १५ ॥

व्रजेति । व्रजाजिरेषु गोष्ठप्राङ्गणेषु । अधिकरणे सप्तमी । व्रजो गोष्ठाध्ववृन्देष्विति विश्वः । अम्बुदनादशङ्किनीर्गर्ज्जितभ्रमवतीरिति भ्रान्तिमदलङ्कारः । शिखण्डिनां योषितोमयूरीः योषिद्ग्रहणं मौग्ध्यातिशयार्थं । उन्मदयत्सु उन्मदाः कुर्व्वत्सु । तत्करो

निरीक्ष्यमाणाइव विस्मयाकुलैः
सरोभिरुन्मीलितपद्मलोचनैः ।
हृतप्रियादृष्टिविलासविभ्रमा
मनोऽस्य जह्रुः शफरीविवृत्तयः ॥ ३ ॥
तुतोष पश्यन् कलमस्य सोऽधिकं
सवारिजे वारिणि रामणीयकम् ।
सुदुर्लभे नार्हति कोऽभिनन्दितु
म्प्रकर्षलक्ष्मीमनरूपसङ्गमे ॥ ४ ॥

नपुंसकप्रयोगदर्शनान्नपुंसकादन्यतरस्यामिति विकल्पाच्च साधु रित्याहुः । स्थलीरकृत्रिमाभुवः । जानपदेत्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीष् । पश्यन्ननन्द जहर्ष । अत्र शरद्गुणेषु तादात्म्येनारोप्यमाण स्योपायनस्य प्रकृतेर्नन्दनक्रियोपयोगित्वात्परिणामालङ्कारः ॥ २ ॥

निरीक्ष्यमाणाइति । विस्मयाकुलैराश्चर्य्यरसाविष्टैरतएवो न्मीलितानि पद्मान्येव लोचनानि येषान्तैः सरोभिर्निरीक्ष्यमाणा इव स्थिताः हृतः प्रियादृष्टिविलासानां विभ्रमः शोभा याभिस्ता स्तथोक्ताइति मनोहरणत्वहेतूक्तिः। विभ्रमः संशये भ्रान्तौ शोभाया ञ्चेति वैजयन्ती । शफरीविवृत्तयः प्रोष्ठीस्फुरितान्यस्यार्ज्जुनस्य मनोजह्रुः ॥ ३ ॥

तुतोषेति। सोऽर्ज्जुनः सवारिजे साम्बुजे वारिणि कलमस्य शालि विशेषस्य। शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमीत्यमरः। रमणी यस्य भावोरामणीयकम्। योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्। तत्पश्यन्नधिकं

नुनोद तस्य स्थलपद्मिनीगतं
वितर्कमाविष्कृतफेनसन्तति ।
अवाप्तकिञ्जल्कविभेदमुच्चकै
र्विवृत्तपाठीनपराहतम्पयः ॥ ५ ॥

तुतोष । अनुरूपसङ्गमादिति भावः । तथाहि सुदुर्लभेऽनुरूपसङ्गमे योग्यसमागमे लब्धे सतीति शेषः प्रकर्षलक्ष्मीं योग्यसमागमनिमित्तामुत्कर्षसम्पदमभिनन्दितुं खोतुङ्कोनार्हति सर्व्वोऽप्यभिनन्दत्येवेत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४ ॥

नुनोदेति । आविष्कृता प्रकटीकृता फेनसन्ततिर्हिण्डीरसमूहो यस्य तत्तथोक्तम् । हिण्डीरोऽब्धिकफः फेनइत्यमरः । अवाप्तः किञ्जल्कविभेदः केसरापगमोयेन तत्तथोक्तम् । उच्चकैरुच्चकं यथा तथा विवृत्तेन लुठितेन पाठोनेन मत्स्यविशेषेण पराहतन्ताडितं । सहस्रदंष्ट्रः पाठीनइत्यमरः । पयः कर्त्तृ तस्यार्ज्जुनस्य स्थलपद्मिनीगतन्तद्गोचरमित्यर्थः वितर्कं संशयं नुनोद चिच्छेद । पाठीनपराहत्या किञ्जल्कापायेन जलदर्शनात् स्थलपद्मिनीशङ्का निवृत्तेत्यर्थः । अत्र निश्चयोत्तरसन्देहालङ्कारः ॥ ५ ॥

कृतेति । सोऽर्ज्जुनः शिथिलतमायता गच्छता दिने दिने चीयमाणेनेत्यर्थः । अतएव शनैः शनैः शान्तरयेण अन्यथोर्म्मिरेखानुदयादिति भावः वारिणा कृताः ऊर्म्मयः तरङ्गाएव रेखाराजयो यस्य तत्तथोक्तन्तरङ्गाश्मस्य सञ्जातास्तरङ्गितभङ्गिमत् । तदस्य

क्षतोर्म्मिरेखं शिथिलत्वमायता
शनैः शनैः शान्तरयेण वारिणा ।
निरीच्य रेमे स समुद्रयोषिता
न्तरङ्गितं चौमविपाण्डु सैकतम् ॥ ६ ॥
मनोरमम्प्रापितमन्तरं भ्रुवो
रलङ्कृतं केसररेणुनाऽणुना ।
अलक्तताम्राधरपल्लवश्रियां
समानयन्तीमिव बन्धुजीवकम् ॥ ७ ॥

संजातमिति इतच् । यत्क्षौमन्दुकूलन्तद्वद्विपाण्डु शुभ्रमित्युपमालङ्कारः । समुद्रयोषितान्नदीनां सिकताऽस्यास्तीति सैकतम्पुलिनं । सिकताशर्क्कराभ्याञ्चेत्यण्प्रत्ययः । तोयोत्थितन्तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयमित्यमरः । निरीच्य रेमे तुतोष ॥ ६ ॥

ततस्त्रिभिः शालिगोप्त्रीं वर्णयति । मनोरममिति । अणुना सूक्ष्मेण केसरेषु किञ्जल्केषु । किञ्जल्कः केसरोऽस्त्रियामित्यमरः । योरेणुः परागस्तेनालङ्कृतमतएव मनोरमयतीति मनोरमं । कर्म्मण्यणित्यण् । भ्रुवोरन्तरं प्रापितं भ्रूमध्ये निवेशितम्बन्धुजीवकं बन्धूकपुष्पम् । बन्धूकोबन्धुजीवकमित्यमरः । अलक्तताम्रस्य लाक्षारागरक्तस्य अधरपल्लवस्य श्रिया शोभया समानयन्तीं समीकुर्व्वतीमिव साम्यपरीक्षां कुर्व्वतीमिवेत्यर्थः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥७॥

नवेति । महान्निवेशः स्थानं ययोस्तौ महानिवेशौ पीवरावित्यर्थः । पयोधरौ परितः स्तनयोः समन्तादित्यर्थः । अभितः

नवातपालोहितमाहितं मुहु
र्म्महानिवेशौ परितः पयोधरौ।
चकासयन्तीमरविन्दजं रजः
परिश्रमाम्भःपुलकेन सर्प्पता ॥ ८ ॥
कपोलसंश्लेषि विलोचनत्विषा
विभूषयन्तीमवतंसकोत्पलम्।
सुतेन पाण्डोः कलमस्य गोपिकां
निरीक्ष्य मेने शरदः कृतार्थता ॥ ९ ॥
॥ विशेषकम् ॥

परितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपीति द्वितीया। मुहुराहित न्निःचिप्तं नवातपालोहितं बालातपताम्रमरविन्दजं रजः परागं सर्प्पता प्रसरता परिश्रमाम्भःपुलकेन खेदोद्भवेन पुलकेन चकासयन्तीं शोभयन्तीं। चकास्तेर्ण्यन्ताच्छतरि ङीप्। अलङ्करण ङ्कुर्व्वतीं तत्रापि विकृततेति भावः॥ ८ ॥

कपोलेति। पुनः कपोलसंश्लेषि यदवतंसकोत्पलङ्कर्णोत्पल न्तद्विलोचनत्विषा विभूषयन्तीं आभरणस्यापि आभरणमिति भावः। कलमं गोपायतीति गोपिकां शालिगोप्त्रीं ण्वुल्प्रत्ययः। निरीक्ष्य पाण्डोः सुतेनार्ज्जुनेन शरदः कृतार्थायाभावः कृतार्थता साफल्यम् शरदः स्वगुणसम्पत्तिसिद्धिर्नियोगलाभादिति भावः। तसलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः। मेनेऽमानि। मन्यतेः कर्म्मणि लिट् ॥ ९ ॥

उपारताः पश्चिमरात्रिगोचरा-
दपारयन्तः पतितुं जवेन गाम्।
तमुत्सुकाश्चक्रुरवेक्षणोत्सुकं
गवां गणाः प्रस्नुतपीवरौधसः ॥ १० ॥

उपारता इति। पश्चिमा चाऽसौ रात्रिश्चेति विशेषणसमासः अपररात्र इत्यर्थः। पूर्व्वा दिक् पश्चिमं नभ इत्यादिवत् एकदेशि शब्दस्यैकदेशशब्दसामानाधिकरण्यादेकदेशे पर्य्यवसानन्तु पश्चिमं रात्रेरित्येकदेशिसमासः। तद्विधायके पूर्व्वापरादिसूत्रे पश्चिम शब्दाग्रहणादत एव अहःसर्व्वैकदेशेत्यादिना न समासान्तोऽपि तस्यापि पूर्व्वापरादिसूत्रोक्तसमासविषयत्वादिति। प्रकाशवर्ष स्त्वेकदेशिसमासमेवाश्रित्य समासान्तमाह तन्मृग्यम्। गावश्चर न्त्यत्रेति गोचरो गवाम्भ्रमिस्थानं वनं पश्चिमरात्रौ यो गोचर स्तस्मादुपारताः सन्निवृत्ताः जवेन गां भुवम्पतितुं धावितुमपा रयन्तोऽशक्नुवन्तः प्रस्नुतपीवरौधसौ वत्सस्मरणात् स्रवत्क्षीराः। ऊधस्तु क्लीबमापीनमित्यमरः। ऊधसोऽनङिति स्त्रीग्रहणङ्कर्त्तव्य मिति नियमान्नानङादेशः। उत्सुकाः तत्रोत्कण्ठिता गवां गणा स्तमर्ज्जुनमवेक्षणोत्सुकं दर्शनलालसञ्चक्रुः। स्वर्गेषु पशुवाग्वज्र दिङ्नेत्रघृणिभूजले। लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियाम्पुंसि गौरित्युभयत्राप्य मरः। अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः। स्वभावोक्तिरलङ्कारो यथा वद्वस्तुवर्णनमिति लक्षणात्॥ १०॥

परीतमिति। सोऽर्ज्जुनः उचापजये उचान्तरभङ्गे सति जय श्रिया परीतं वेष्टितमुच्चैर्नदन्तं क्षतसिन्धुरोधसं हृष्णसरित्तटं

परीतमुक्षापजये जयश्रिया
नदन्तमुच्चैः क्षतसिन्धुरोधसम् ।
ददर्श पुष्टिन्दधतं स शारदीं
सविग्रहन्दर्प्पमिवाधिपङ्गवाम् ॥ ११ ॥
विमुच्यमानैरपि तस्य मन्थर
ङ्गवां हिमानीविशदैः कदम्बकैः ।
शरन्नदीनाम्पुलिनैः कुतूहल
ङ्गलद्दुकूलैर्ज्जघनैरिवादधे ॥ १२ ॥

शरदि भवां शारदीं पुष्टिमवयवोपचयन्दधतं गवामधिपं महोक्षं सविग्रहं मूर्त्तिमन्तम् । कायो देहः क्लीवपुंसोः शरीरं वर्ष्म विग्रह इत्यमरः । दर्प्पमिवेत्युत्प्रेक्षा । ददर्श ॥ ११ ॥

विमुच्यमानैरिति । हिमानीविशदैर्हिमसङ्घातशुभ्रैः । हिमानी हिमसंहतिरित्यमरः । इन्द्रवरुणेत्यादिना ङीष् । तत्स न्नियोगादानुगागमश्च । गवां कदम्बकैः कर्तृभिः । कदम्बकं समूहे श्रीफले पुष्पविशेषके इत्यमरः । मन्थरं मन्दं विमुच्यमानैरपि किमुताविमुच्यमानैरिति भावः । शरन्नदीनां सम्बन्धिभिः । शर द्वर्णनप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थन्तत्र पुलिनादर्शनादिति भावः । पुलिनैः कर्तृभिर्गलद्दुकूलैर्ज्जघनैरिव तस्यार्ज्जुनस्य कुतूहलङ्कौतुकमादधे आहितम् ॥ १२ ॥

गतानिति । पाण्डवोऽर्ज्जुनः पशूनाङ्गवां सह जन्म येषां ते सहजन्मानः सोदरास्त एव बन्धवस्तेषाम्भावस्तत्ता ताङ्गतान्पशुषु

गतान्यपूर्ना सदृजन्मबन्धुतां
गृहाश्रयम्प्रेम वनेषु बिभ्रतः।
ददर्श गोपानुपधेनु पाण्डवः
कृतानुकारानिव गोभिरार्ज्जवे॥ १३॥
परिभ्रमन्मूर्द्धजषट्पदाकुलैः
स्मितोदयादर्शितदन्तकेसरैः।
मुखैश्चलत्कुण्डलरश्मिरञ्जितै
र्नवातपामृष्टसरोजचारुभिः ॥ १४ ॥

सोदराभिमानवतइत्यर्थः। गृहाश्रयं गृहविषयम्प्रेम वनेषु बिभ्रतः वनेषु गृहाभिमानिनइत्यर्थः। आर्ज्जवे ऋजुत्वे विधेयत्वे गोभिः पशुभिः कृतानुकारानुकृतावस्थितानित्युत्प्रेक्षा। ततोविधेया नित्यर्थः। गाः पातीति गोपाः गोपालकाः। आतोऽनुपसर्गे कइति कप्रत्ययः। तानुपधेनु धेनुसमीपे। समीपार्थेऽव्ययीभावः। ददर्श। अत्रोत्प्रेक्षानुप्राणिता स्वभावोक्तिरलङ्कारः॥ १३॥

अथ चतुर्भिर्वल्लवीर्नर्त्तकीसाम्येन वर्णयति। परिभ्रमदिति। मूर्द्धजाः षट्पदाइवेत्युपमितसमासः। सरोजचारुभिरित्युपमानुसारात्। परिभ्रमद्भिश्चलद्भिर्मूर्द्धजैः षट्पदैराकुलानि तैः दन्ताः केसराइवेति पूर्ववत्समासः। स्मितोदयेनादर्शिताईषत्प्रकाशिताः दन्तकेसरा येषान्तैस्तथोक्तैश्चलत्कुण्डलरश्मिरञ्जितैश्चञ्चलकनककर्णवेष्टनप्रभानुलिप्तैरतएव नवातपामृष्टम्बालातपस्पृष्टं यत्सरोजन्तद्वचारुभिर्मुखैरुपलक्षिताः॥ १४॥

निबद्धनिःश्वासविकम्पिताधरा
लता इव प्रस्फुरितैकपल्लवाः ।
व्यपोढपार्श्वैरपवर्त्तितत्रिका
विकर्षणैः पाणिविहारहारिभिः ॥ १५ ॥

व्रजाजिरेष्वम्बुदनादशङ्किनीः
शिखण्डिनामुन्मदयत्सु योषितः ।
मुहुः प्रणुन्नेषु मथां विवर्त्तनै-
र्नदत्सु कुम्भेषु मृदङ्गमन्थरम् ॥ १६ ॥

निबद्धेति । निबद्धेनानुरुद्धेन निःश्वासेन विकम्पिता अधरा यासां तास्तथोक्ताः अत एव प्रस्फुरितैकपल्लवाः प्रचलितैकैकपल्लवा इत्यर्थः । क्वचित्त्वेकशब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वं सप्तपर्णादिवदिति कैयटः दैवादेकपल्लवस्फुरणस्यापि लोके सम्भवात् । लता इव स्थिता इत्युपमैवेयं नोत्प्रेक्षा किञ्च व्यपोढानि विपरीतानि पार्श्वानि येषु तैः पाणिविहारहारिभिः पाणिविक्षेपमनोहरैः । अङ्गहारो ऽङ्गविक्षेप इत्यमरः । विकर्षणैर्मन्थगुणकर्षणैरपवर्त्तितत्रिकाः सञ्चलितनितम्बाः । यद्यपि पृष्ठवंशाधरे त्रिकमित्यमरः तथाप्यत्र नितम्बो लक्ष्यते तन्नैकट्यादिति भावः ॥ १५ ॥

व्रजेति । व्रजाजिरेषु गोष्ठप्राङ्गणेषु । अधिकरणे सप्तमी । व्रजो गोष्ठाध्ववृन्देष्विति विश्वः । अम्बुदनादशङ्किनीर्गर्ज्जितभ्रमवती रिति भ्रान्तिमदलङ्कारः । शिखण्डिनां योषितो मयूरीः योषिद्ग्रहणं मौग्ध्यातिशयार्थं । उन्मदयत्सु उन्मदाः कुर्वत्सु । तत्करो

स मन्थरावल्गितपीवरस्तनीः
परिश्रमक्लान्तविलोचनोत्पलाः ।
निरीक्षितुन्नोपरराम वल्लवी
रभिप्रनृत्ताइव वारयोषितः ॥ १७ ॥

॥ कलापकम् ॥

तीति ण्यन्ताच्छतृप्रत्ययः । मथामन्थनदण्डानां । वैशाखमन्थमन्थान मन्थानोमन्थदण्डकइत्यमरः । विवर्त्तनैः परिभ्रमणैः मुहुः प्रणु न्नेषु कम्पितेष्विति स्वभावोक्तिः । कुम्भेषु कलशेषु मृदङ्गवन्मन्थरं ईषन्नदत्सु स्वनवत्सु सत्सु इति नाथसाम्योक्तिः । भावलक्षणे सप्तमीयम् ॥ १६ ॥

स इति । मन्थरं मन्दमावल्गिताश्चञ्चलाः पीवराःस्तनायासान्ता स्तथोक्ताः । स्वाङ्गाच्चोपसर्ज्जनादसंयोगोपधादिति ङीष् । परि श्रमेण क्लान्तानि ग्लानानि विलोचनोत्पलानि यासान्तास्तथोक्ताः वल्लवीर्गोपीः । गोपे गोपालगोसङ्ख्यगोधुगाभीरवल्लवाइत्यमरः । अभिप्रनृत्तानृत्यन्तीः । गत्यर्थादकर्म्मकेत्यादिना कर्त्तरि क्तः गति बुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति चकारादर्त्तमानार्थत्वम् । वारयोषितोवेश्याइव । वारस्त्रीगणिकावेश्याइत्यमरः । सोऽर्ज्जुनोनिरीक्षितुमोक्षितुम् । नोपरराम न विरमति स्म । उपाच्च विभाषाकर्म्मकादिति परस्मैपदं । अत्र चतुःश्लोक्यामुपमास्वभावोक्तोः संसृष्टिः ॥ १७ ॥

पपातेति । सोऽर्ज्जुनः पूर्व्वां प्राक्प्रेष्ण्यां विजिह्मतां वक्रताञ्ज हतस्त्यजतः । शरदि निष्पङ्कत्वेन समरेखयैव सुगमत्वादिति भावः । जहातेः शतृप्रत्ययः । वृषोपभुक्तान्तिकशस्यसम्पदः वृषभ

पपात पूर्व्वां जहतोविजिह्मतां
वृषोपभुक्तान्तिकशस्यसम्पदः ।
रथाङ्गसीमन्तितसान्द्रकर्द्दमा
न्प्रसक्तसम्पातपृथक्कृतान्पथः ॥ १८ ॥
जनैरुपग्राममनिन्द्यकर्म्मभि
र्विविक्तभावेङ्गितभूषणैर्वृताः ।
भृशं ददर्शाश्रममण्डपोपमाः
सपुष्पहासाः स निवेशवीरुधः ॥ १९ ॥

चर्वितप्रान्तशस्यसम्पद्धीन् । सुक्रते वृषभे वृषइत्यमरः । सीमन्ता इव सीमन्तास्तक्राङ्गपद्धतयः सीमन्तवन्तः कृताः सीमन्तिताः । मतवन्तात्तत्करोतीति णिचि क्तः णाविष्टवद्भावान्मतुपोलुक् । रथा ङ्गैस्तक्रैः सीमन्तिताः सान्द्राः कर्दमाघनीभूताः पङ्कायेषु तान्प्रसक्त सम्पातेन सन्ततसञ्चारेण पृथक्कृतान्पथोमार्गान्पपात जगामेति स्वभावोक्तिः ॥ १८ ॥

जनैरिति । सोऽर्ज्जुनः उपग्रामं ग्रामेषु विभक्त्यर्थेऽव्ययी भावः । अनिन्द्यकर्म्मभिरनिषिद्धवृत्तिभिः वृत्तिश्चैकत्र हत्यादि रन्यत्र शिलोञ्छादिः विविक्तान्येकाग्राणि भावोऽभिप्रायः इङ्गित श्चेष्टा भूषणमलङ्कारश्च येषान्तैस्तथोक्तैर्जनैर्वृता अधिष्ठिता इत्यर्थः । अतएवाश्रमेषु मुनिस्थानेषु ये मण्डपाः तदुपमाः । मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयइत्यमरः । सपुष्पहासाः पुष्पविकाश सहिताः। तेन सहेत्यादिनाबहुब्रीहिः । निवेशवीरुधोगृहगुल्मिनीः

ततः स सम्प्रेक्ष्य शरद्गुणश्रियं
शरद्गुणालोकनलोलचक्षुषम् ।
उवाच यक्षस्तमनोदितोऽपिगां
न हीङ्गितज्ञोऽवसरेऽवसीदति ॥ २० ॥
इयं शिवायानियतेरिवायतिः
कृतार्थयन्ती जगतः फलैः क्रियाः ।
जयश्रियम्पार्थ पृथूकरोतु ते
शरत्प्रसन्नाम्बुरनम्बुवारिदा ॥ २१ ॥

वीरुधोवल्लिगुल्मिन्याविितति वैजयन्ती। भृशं सादरन्ददर्श । उपमालङ्कारः ॥ १९ ॥

ततइति । ततः स पूर्व्वोक्तोयक्षः शरद्गुणश्रियं सम्प्रेक्ष्य दर्शनीयां वर्णनीयाञ्च विचार्य्येत्यर्थः । शरद्गुणालोकने लोलचक्षुषं सतृष्णदृष्टिं । लोलश्चलसतृष्णयोरित्यमरः । तमर्ज्जुनमनोदितो ऽप्यपृष्टोऽपि गां वाचमुवाच । तथाहि इङ्गितज्ञोभावज्ञः । इङ्गितं हृद्गतोभावइति विश्वः । अवसरे उक्तियोग्ये काले नावसीदति न वाचं यच्छति । नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयादिति निषेधस्तु नाकाङ्क्षितोक्तिविषयइति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २० ॥

इयमिति । हे पार्थ शिवायाः कल्याणकारिण्याः नियतेः । दैवन्दिष्टम्भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिरित्यमरः । शुभावह दैवस्यायतिः फलदानकालः सेव जगतः क्रियां कृष्यादिकर्म्माणि

उपैति शस्यम्परिणामरम्यता
न्नदीरनौद्धत्यमपङ्कता महीम्।
नवैर्गुणैः सम्प्रति संस्तवस्थिर
न्तिरोहितम्प्रेम घनागमश्रियः ॥ २२ ॥
पतन्ति नास्मिन् विशदाः पतत्त्रिणो
धृतेन्द्रचापान पयोदपङ्क्तयः।
तथापि पुष्णाति नभः श्रियम्परां
न रम्यमाहार्य्यमपेक्षते गुणम् ॥ २३ ॥

फलैर्लाभैः। लाभनिष्पत्तियोगेषु बीजभावे धने फलमिति वैजयन्ती। कृतार्थयन्ती सफलयन्ती प्रसन्नाम्बुर्निर्म्मलोदका अन म्बुवारिदा निर्ज्जलमेघा अनेन विशेषणद्वयेन द्यावापृथिव्योरानु कूल्यं सूचयति। इयं शरत्ते जयश्रियम्पृथूकरोतु। आशीःऽर्थे लोट् ॥ २१ ॥

उपैतीति। शस्यं व्रीह्यादिकम्परिणामेन परिपाकेन रम्यता मुपैति। नदीरनौद्धत्यं नम्रत्वपलमुपैति। महीमपङ्कता निष्पङ्क त्वमुपैति। तथाहि। सम्प्रति नवैर्गुणैः पूर्व्वोक्तैः शरद्धर्म्मैः संस्तवेन परिचयेन स्थिरं दृढमपि घनागमश्रियः प्रावृड्लक्ष्म्याः सम्बन्धि तद्विषयमित्यर्थः प्रेम तिरोहितन्निरर्थकं कृतमित्यर्थः। गुण तन्त्राः प्रेमाणोन परिचयतन्त्रा इति भावः। वास्तवालङ्कारः ॥ २२ ॥

पतन्तीति। अस्मिन्नभसि विशदाः पतत्त्रिणोऽबलाकान पतन्ति न प्रसरन्ति धृतेन्द्रचापाः पयोदपङ्क्तयश्च न पतन्ति। तथापि श्रीकारणाभावेऽपि नभः परां श्रियं शोभाम्पुष्णाति।

विपाण्डुभिर्म्लानतया पयोधरै-
श्च्युताचिराभागुणहेमदामभिः ।
इयं कदम्बानिलभर्त्तुरत्यये
न दिग्वधूनां कृशता न राजते ॥ २४ ॥

तथाहि रम्यं स्वभावसुन्दरं वस्तु आहार्य्यमारोप्यमाणं गुणन्ना पेक्षते । तत्र स्वभावस्यैव समर्थत्वादिति भावः । अर्थान्तरन्यासः ॥ २३ ॥

विपाण्डुभिरिति । कदम्बानिलशब्देन वर्षर्त्तुरुपलक्ष्यते सएव भर्त्ता तस्यात्यये विरहे म्लानतया निर्ज्जलतया दुर्ब्बलतया च विपाण्डुभिः च्युतानि अचिराभा विद्युत्तस्यागुणाएव हेमदामानि सुवर्णसूत्राभरणानि येभ्यस्तैः पयोधरैरम्भोदैरन्यत्र स्तनैरुपलक्षितानां । स्तनाम्भोदौ पयोधराविति वैजयन्ती । दिशएव वध्वस्तासामियं कृशता न राजतइति न किन्तुराजतएव भर्त्तृवियुक्तत्वात् । आर्त्तार्त्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशेति स्मरणादिति भावः । सामान्यतः प्रसक्तमर्थं सङ्कार्थ्यस्यैकेन नञानूद्य द्वितीयेन निषेधति । यथाह वामनः । सम्भाव्यनिषेधनिवर्त्तने द्वौ प्रतिषेधाविति । अत्र रूपकालङ्कारः स्फुटएव ॥ २४ ॥

विहायेति । मदात्ययात् मदक्षयादरक्तकण्ठस्य अश्राव्यस्वरस्य कण्ठशब्देनात्र तद्गतः स्वरोलक्ष्यते शिखण्डिनोमयूरस्य सम्बन्धिनि उदिते उच्चैस्वरे रुते कूजिते वाञ्छां विहाय श्रुतिः श्रोत्रम् । कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवइत्यमरः । उन्मदहंसनिःस्वनं मत्तमरालकूजितं श्रयति भजते । नभ्यकाण्डे परिचित

विहाय वाञ्छामुदिते मदात्यया
दरक्तकण्ठस्य रुते शिखण्डिनः ।
श्रुतिः श्रयत्युन्मदहंसनिःस्वनं
गुणाः प्रियत्वेऽधिकृतान संस्तवः ॥ २५ ॥
अमी पृथुस्तम्बभृतः पिशङ्गता
ङ्गताविपाकेन फलस्य शालयः ।
विकासि वप्राम्भसि गन्धसूचित
न्नमन्ति निघ्रातुमिवासितोत्पलम् ॥ २६ ॥

परिहारेणापरिचिते कथं प्रीत्युदयइत्याशङ्क्यार्थान्तरं न्यस्यति । गुणाइति । प्रीणातीति प्रियः । इगुपधज्ञाप्रीकिरः कइति कप्रत्ययः । प्रियत्वे प्रीतिकरणे गुणाअधिकृतानियुक्ताः संस्तवः परिचयोनाधिकृतः न समर्थः प्रेमाधाने गुणवत्त्वम्प्रयोजकन्न परिचयइत्यर्थः ॥ २५ ॥

अमीति । अमी पृथून् स्तम्बान् गुच्छान् बिभ्रतीति पृथुस्तम्बभृतः । स्तम्बोगुच्छस्तृणादिनइत्यमरः । फलस्य प्रसवस्य विपाकेन परिणामेन पिशङ्गताङ्गताः शालयोव्रीहिविशेषाः । वप्राम्भसि केदारोदके । पुन्नपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रइत्यमरः । विकसतीति विकासि विकसितं गन्धेन सूचितं ज्ञापितमसितोत्पलन्निघ्रातुमिव नमन्ति । निध्यातुमिवेति पाठे द्रष्टुमित्यर्थः । निर्वर्णयितुं वा । निर्वर्णनन्तु निध्यानन्दर्शनालोकनेक्षणमित्यमरः । अत्र फलभारानमनस्य निघ्राणफलकत्वमुत्प्रेक्ष्यतइति फलोत्प्रेक्षा ॥ २६ ॥

मृणालिनीनामनुरञ्जितं त्विषा
विभिन्नमम्भोजपलाशशोभया।
पयः स्फुरच्छालिशिखापिशङ्गितं
द्रुतन्धनुष्खण्डमिवाहिविद्विषः ॥ २७ ॥

अथ चतुर्भिः कलापकमाह । मृणालिनीनामिति । मृणालिनीनाम्बिसलतानान्त्विषा हरितवर्णेन अनुरञ्जितन्तद्वर्णतामापादितमित्यर्थः । तथाऽम्भोजपलाशशोभया पद्मदलकान्त्या आरुणेनेत्यर्थः । विभिन्नं मिश्रितम् । तथा स्फुरच्छालिशिखापिशङ्गितं स्फुरद्भिः कलमाग्रैः पिङ्गलीकृतमित्थं नानावर्णत्वात् द्रुतं विगलितमहिविद्विषो वृत्रशत्रोरिन्द्रस्य । सर्प्पे वृत्रासुरेऽप्यहिरिति वैजयन्ती । धनुष्खण्डमिव स्थितम् । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति विसर्जनीयस्य षत्वम् । पयोवप्राम्भोऽपदिश्य व्याजीकृत्य धावतामित्यागामिना सम्बन्धः । अत्र धनुष्खण्डस्य द्रुतस्य लोकेऽप्रसिद्धत्वादुत्प्रेक्षेयं नोपमा ॥ २७ ॥

विपाण्ड्विति । विपाण्डु शुभ्रमनिलोद्धूतमनिलोत्क्षिप्तं सप्त सप्त पलाशानि पत्त्राणि पर्व्वसु येषान्ते वृक्षाः सप्तपलाशाः । क्वचित्सङ्ख्याशब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वं सप्तपर्णादिवदित्युक्तम् । तेषामपुष्पाणि सप्तपलाशानि । द्विहीनम्प्रसवे सर्व्वमित्यमरः । फले लुगित्यणो लुक् । तेषु जातं सप्तपलाशजं रजः परागं संव्यानमुत्तरीयमिव । संव्यानमुत्तरीयञ्चेत्यमरः । निरुन्धतीर्निवारयन्तीः प्राप्तवतीरिति यावत् । अनाविलान्यकलुषाणि उन्मीलितानि चक्षूंषीव यासान्तास्तथोक्ताः । नीलस्वर्त्त

विपाण्डु संव्यानमिवानिलोद्धतं
निरुन्धतीः सप्तपलाशजं रजः।
अनाविलोन्मीलितबाणचक्षुषः
सपुष्पहासा वनराजियोषितः ॥ २८ ॥
अदीपितं वैद्युतजातवेदसा
सिताम्बुदच्छेदतिरोहितातपम्।
ततान्तरं सान्तरवारिशीकरैः
शिवं नभोवर्त्म सरोजवायुभिः ॥ २९ ॥

गलोदासीबाणश्चोदनपाक्यपीति धन्वन्तरिः। पुष्पाणि हासाइव तैः सह वर्त्तन्तइति सपुष्पहासाः वनराजयोयोषितइव वनराजियोषितः ता अपदिश्येत्यन्वयः। अत्र संव्यानमिवेत्युपमैव अन्यत्रोपमितसमासे लिङ्गम्। यथा काचित् केनचित्कामुकेनाचिप्तं स्तनांशुकं निरुन्धे तद्वदिति भावः ॥ २८ ॥

अदीपितमिति। वैद्युतजातवेदसा वैद्युताग्निना अदीपितम् प्रकाशितं विद्युत्प्रकाशस्य दृष्टिविघातकत्वात्तद्राहित्यं गुणइति भावः। सिताम्बुदानाञ्छेदैः खण्डैः तिरोहितातपम्। न दृष्टि बाधोनाप्यातपबाधइति भावः। सान्तरवारिशीकरैः विरलाम्बुकणैस्ततान्तरं व्याप्तमध्यं सरोजवायुभिः शिवं रम्यं नभोवर्त्मचाप दिश्येति। स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ २९ ॥

सितेति। अपदिश्यधावतामिति पूर्व्वश्लोकत्रयोक्तम्न्वयः प्रभृ निकमुद्दिश्य धावतामसीषां सितच्छदानाम्पतत्रीणां हंसानाम्।

सितच्छदानामपदिश्य धावतां
रुतैरमीषां ग्रथिताः पतत्रिणाम् ।
प्रकुर्व्वते वारिदरोधनिर्ग्गताः
परस्परालापमिवामला दिशः ॥ ३० ॥

॥ कलापकम् ॥

विहारभूमेरभिघोषमुत्सुकाः
शरीरजेभ्यश्च्युतयूथपङ्क्तयः ।
असक्तमूधांसि पयः क्षरन्त्यमू
रुपायनानीव नयन्ति धेनवः ॥ ३१ ॥

हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकस इत्यमरः । रुतैः शब्दैर्ग्रथिताः दृब्धाः । ग्रथितं गुम्फितं दृब्धमित्यमरः । वारिदरोधनिर्ग्गता मेघोपरोधनिर्मुक्ताः अतएवामलाः प्रसन्नाः दिशः परस्परालापं प्रकुर्व्वतइव दिष्ट्या मेघोपरोधनिर्मुक्तास्चिरादुच्छ्वसिताइति हंस कूजितव्याजेन परस्परमालपन्तीत्युत्प्रेक्षा ॥ ३० ॥

विहारेति । विहारभूमेरपरात्रगोचरादित्यर्थः । आगच्छन्त्य इति शेषः । अभिघोषमत्सुकाः व्रजम्प्रत्युत्कण्ठिताः वत्सप्रेम्णेति भावः । घोषआभीरपल्ली स्यादित्यमरः । च्युता त्रुटिता यूथानां कुलानाम्पङ्क्तिः श्रेणिबन्धो यासान्तास्तथोक्ताः । सजातीयैः कुलं यूथमित्यमरः । अमूः धेनवोऽसक्तमप्रतिबन्धम्पयः क्षीरं क्षरन्ति स्रवन्ति वत्सस्मरणात्प्रस्रवन्तीत्यर्थः । क्षरतेः शतृप्रत्ययः । ऊधांसि शरीरजेभ्योऽपत्येभ्य उपायनानीवातितोषकारिणीवेत्युत्प्रेक्षा ।

जगत्प्रसूतिर्ज्जगदेकपावनी
व्रजोपकण्ठन्तनयैरुपेयुषी ।
द्युतिं समग्रां समितिर्गवामसा
वुपैति मन्त्रैरिव संहिताहुतिः ॥ ३२ ॥

नयन्ति प्रापयन्ति । यथा लोके कुतश्चित्प्रवासादेत्य मातरः किञ्चित्खाद्यमानयन्ति तद्वदिति भावः ॥ ३१ ॥

जगदिति । जगत्प्रसूतिर्जगत्कारणमाज्यादिहविर्द्वारेणेति भावः । जगतामेकपावनी मुख्यशोधनी व्रजोपकण्ठं गोष्ठान्तिकम् । दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया चेति द्वितीया । उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा इत्यमरः । तनयैर्वत्सैरुपेयुषी सङ्गता । उपेयिवाननाश्वाननूचानश्चेति क्वसुप्रत्ययान्तो निपातः । उगितश्चेति ङीप् । असौ गवां समितिः संहतिः । मन्त्रैर्ऋग्यजुषादिभिः । मन्त्रो ऋगादिगुह्योक्तिरिति वैजयन्ती । संहिता योजिता आहुतिरिव समग्रां द्युतिमुपैति । आहुतिरपि जगत्प्रसूतिर्ज्जगदेकपावनी च । अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नन्ततः प्रजा इति स्मरणादिति भावः ॥ ३२ ॥

कृतेति । जितबर्हिणध्वनौ केकानुकारिणीत्यर्थः । एतेन षड्जस्वरप्रायङ्गायतीति गम्यते । यथाह मातङ्गः । षड्जं मयूरोवदतीति ॥ गाः पान्तीति गोपास्तेषाम्भार्य्या गोप्यः आतोनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः । पुंयोगादाख्यायामिति ङीष् । ता एव जनः सुरक्तो मधुरकण्ठो यो गोपीजनो वल्लवीजनस्तस्य गीतनिःस्वने गाने कृतावधानमेकाग्रचित्तमिदम्पुरोवर्त्ति मृगीकदम्बकं भूयसीमति

कृतावधानञ्जितवर्हिणध्वनौ
सुरक्तगोपीजनगीतनिःस्वने ।
इदञ्जिघत्सामपहाय भूयसीं
न शस्यमभ्येति मृगीकदम्बकम् ॥ ३३ ॥

असावनास्थापरयावधीरितः
सरोरुहिण्या शिरसा नमन्नपि ।
उपैति शुष्यन् कलमः सहाम्भसा
मनोभुवा तप्त इवाभिपाण्डुताम् ॥ ३४ ॥

महतीञ्जिघत्सामत्तुमिच्छाम् । अदः सन्नन्तादप्रत्ययः लुङ्सनो र्घस्लिति घसादेषः अपहाय हित्वा शस्यं नाभ्येति नोपैति । गीतासक्त्या क्षुधामपि न गणयतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

असाविति । शिरसाग्रेण मूर्ध्नाऽवनमन्प्रणमन्नपि अनास्थापरया ऽनादरपरया सरोरुहिण्या अवधीरितोऽवज्ञातः अम्भसा सहचर भूतेनेति भावः । शुष्यन्नसौ कलमः शालिविशेषो मनोभुवा तप्त इव कामार्त्त इवाभिपाण्डुतामुपैति । अत्रानास्थापरयेति प्रकृत सरोरुहिणी विशेषणसामर्थ्यादप्रस्तुतनायिकाप्रतीतेस्समासोक्तिरुक्ति क्षमानायाः सरोरुहिण्याः प्रतीयमानया नायिकया श्लेषभेदेप्यभेद लक्षणातिशयोक्तिमहिम्नाऽवधीरणक्रियासम्बन्धान्निर्वहन्ती मनो भुवा तप्त इवेत्युत्प्रेक्षानिर्वाहिकेत्यतिशयोक्त्यनुप्राणितसमासोक्त्युप मयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३४ ॥

अमीति । समुद्धृतसरोजरेणुनेति सौरभ्योक्तिः हृतासारकणे नेपान्तास्बुकणेनेति शैत्योक्तिः । धारासम्पात आसार इत्यमरः । वायुना

अमी समुद्धूतसरोजरेणुना
हृताहृतासारकणेन वायुना।
उपागमे दुश्चरिताइवापदा
ङ्गतिन्न निश्चेतुमलं शिलीमुखाः ॥ ३५ ॥
मुखैरसौ विद्रुमभङ्गलोहितैः
शिखाः पिशङ्गीः कलमस्य बिभ्रती।
शुकावलिर्व्यक्तशिरीषकोमला
धनुःश्रियङ्गोत्रभिदोऽनुगच्छति ॥ ३६ ॥

हृता आकृष्टा अमी शिलीमुखा भृङ्गाः आपदामुपागमे राजादिभया गमे दुश्चरितादुष्टकर्म्माणश्चौरादयइव गम्यतइति गतिङ्गन्तव्य देशम्। देशोपायगमे गतिरिति वैजयन्ती। निश्चेतुन्नालन्न समर्थाः। एकत्र वायोः सार्व्वत्रिकत्वेनोपादानादनिश्चयादन्यत्र भयान्धत्वा दिति भावः ॥ ३५ ॥

मुखैरिति। विद्रुमभङ्गलोहितैर्मुखैः पिशङ्गीः पिशङ्गवर्णाः कल मस्य शिखाः शाल्यग्राणि बिभ्रती व्यक्तशिरीषकोमला विकसित शिरीषसवर्णाऽसौ शुकावलिर्गोत्रभिदइन्द्रस्य धनुषः श्रियमनु गच्छत्यनुकरोति नानावर्णत्वादिन्द्रधनुरिवाभातीत्युपमालङ्कारः ॥ ३६ ॥

इतीति। अथ तत्र तस्मिन्पूर्ब्बोक्तयच्चे इतीत्यङ्कथयति सति नाति दूरादनतिदूरादीषद्दूरइत्यर्थः। नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः। पिहितोष्णरश्मिबिम्बस्तिरोहितार्कमण्डलइत्यौन्नत्यो

इति कथयति तत्र नातिदूरा
दथ ददृशे पिहितोष्णरश्मिबिम्बः ।
विगलितजलभारशुक्लभासा
न्निचयइवाम्बुमुचान्नगाधिराजः ॥ ३७ ॥
तमतनुवनराजिश्यामितोपत्यकान्त
न्नगमुपरि हिमानीगौरमासाद्य जिष्णुः ।
व्यपगतमदरागस्यानुसस्मार लक्ष्मी
मसितमधरवासोबिभ्रतः सीरपाणेः ॥ ३८ ॥

ति । नगाधिराजोहिमाद्रिः विगलितोजलभारोयेषान्ते तथोक्ताः । अतएव शुक्लभासः द्वयोरन्यतरस्य विशेष्यत्वविवक्षया विशेषण समासः । तेषां विगलितजलभारशुक्लभासां शुभ्राणामम्बुमुचां निचयइव मेघवृन्दमिव ददृशे दृष्टः ॥ ३७ ॥

तमिति । जिष्णुरर्ज्जुनोऽतनुभिर्महतीभिर्वनराजिभिः श्यामिताः श्यामलाउपत्यकान्ताश्रासन्नभूमिप्रदेशाः यस्य तन्तथोक्तम् । उपत्यकाऽद्रेरासन्ना भूमिरूर्द्धमधित्यकेत्यमरः । उपाधिभ्यान्त्यकन्ना सन्नारूढयोरिति त्यकन्प्रत्ययः । उपरि हिमानीभिर्हिमसङ्घातैः गौरं शुभ्रन्नगं हिमाद्रिमासाद्यापगतोनिवृत्तोमदरागोयस्य तस्य । असितन्नीलमधरं वासः उत्तरीयं बिभ्रतोधृतवतः सीरं हलम्पाणौ यस्य तस्य सीरपाणेर्हलायुधस्य । हलायुधः नीलाम्बरोरौहिणेयस्तालाङ्कोमुषली हली । सङ्कर्षणः सीरपाणि रित्यमरः । सप्तमीविशेषणइति ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदोबहु

इति श्रीभारविकृतौ किरातार्ज्जुनीये
महाकाव्ये शरद्दर्शनोनाम चतुर्थस्सर्गः ॥ ४ ॥

श्रीह्रिः प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ स्त इति सप्तम्याः परनिपातः। राज्ञीं शोभामनुसस्मार स्मृतवान्। अत्र सदृशदर्शनेन सदृशान्तरस्य स्मरणात्स्मरणालङ्कारः। सदृशं सदृशानुभवाद्यत्र स्मर्य्यते तत् स्मरणमिति विद्याधरः॥ ३८॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्ज्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायाञ्चतुर्थस्सर्गः॥ ४॥

अथ जयाय नु मेरुमहीभृतो
रभसया नु दिगन्तदिदृक्षया ।
अभिययौ स हिमाचलमुच्छ्रितं
समुदितं नु विलङ्घयितुन्नभः ॥ १ ॥
तपनमण्डलदीपितमेकतः
सततनैशतमोवृतमन्यतः ।
हसितभिन्नतमिस्रचयम्पुरः
शिवमिवानुगतङ्गजचर्म्मणा ॥ २ ॥

अथ हिमवद्दर्शनमारभते तत्र पञ्चदशभिः कुलकमाह । ।अथेति। अथानन्तरं सोऽर्जुनः मेरुमहीभृतो हेमाद्रेर्जयाय नु जयार्थं वा। नुशब्दोऽत्र वितर्के । नु पृच्छायां वितर्के चेत्यमरः। रभसो वेगः । रभसो वेगहर्षयोरिति वैजयन्ती । तद्वत्या रभसया तीवोत्कटतयेति यावत् । अर्श्आदित्वादच्प्रत्ययः । दिगन्तानान्दिदृक्षया नु द्रष्टुमिच्छया वा नभोऽन्तरिक्षं विलङ्घयितुं नु अतिक्रमितुं वा समुदितं समुत्पतितमिव स्थितमित्यर्थः। कुतः उच्छ्रितमुन्नतं हिमस्याचलं हिमाचलमभिययौ अत्रानिर्द्धारितानेकफलविशिष्टा आनत्यगुणनिमित्तोदितादिक्रियोत्प्रेक्षा सा च व्यञ्जकाप्रयोगात्प्रतीयमानेति सङ्क्षेपः। द्रुतविलम्बितं वृत्तम्। द्रुतविलम्बितमाह नभौ भराविति लक्षणात् ॥ १ ॥

तपनेति । एकतः एकस्मिन्भागे । सार्व्वविभक्तिकस्तसिः । तपनमण्डलेन दीपितम्प्रकाशितं अन्यतोऽन्यस्मिन् भागे सततेनानि

क्षितिनभस्सुरलोकनिवासिभिः
कृतनिकेतमदृष्टपरस्परैः ।
प्रथयितुं विभुतामभिनिर्म्मित
म्प्रतिनिधिञ्जगतामिव शम्भुना ॥ ३ ॥

पिङ्गेन नैशेन निशिभवेन तमसावृतं एकत्राङ्का राव्या चान्यत्र सङ्गतमित्यर्थः । अतएव पुरोऽग्रे हसितेनाट्टहासेन विभिन्नतमिस्रचयन्निरस्ततमस्तोमं तथा गजचर्म्मणा अनुगतम्पश्चाद्भागं । पश्चात्सादृश्ययोरन्वित्यमरः । शिवमिव स्थितम् । तपनतेजःप्रसरो यस्य कारणमिव कुत्रचित्परिसमाप्यतइति महत्त्वातिशयोक्तिः । ॥ २ ॥

क्षितीति । परस्परेऽन्योन्ये । कर्म्मव्यतिहारे सर्व्वनाम्नोद्वे भवत इति वक्तव्यात्परशब्दस्य द्विर्भावः समासवच्च बहुलं यदा समासवत्प्रथमैकवचनन्तदा पूर्व्वपदस्येति वक्तव्यात् प्रथमैकवचनम् सुट् कस्कादित्वाद्विसर्ज्जनीयस्य सत्वम्बहुवचनञ्चान्योन्यशब्दवत् । यथा माघे अन्योन्येषां पुष्करैरामृशन्तइति । अदृष्टाः परस्परे यैस्ते अदृष्टपरस्परास्तैस्तथोक्तैः । क्षितौ नभसि सुरलोके च निवसन्तीति तैस्तथोक्तैः भूर्भुवःस्वर्लोकवासिभिरित्यर्थः । कृतनिकेतं कृतास्पदं अतएव शम्भुना विभुतां स्वसामर्थ्यम्प्रथयितुं अभिनिर्मितञ्जगताम्प्रतिनिधिम्प्रतिकृतिमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । प्रतिकृतिरर्चाः पुंसि प्रतिनिधिरुपमोपमानं स्यादित्यमरः । त्रैलोक्यसाम्योपममपरिच्छेद्यञ्चेति भावः ॥ ३ ॥

भुजगराजसितेन नभःश्रिता
कनकराजिविराजितसानुना ।
समुदितन्निचयेन तडित्वतीं
लघयता शरदम्बुदसंहतिम् ॥ ४ ॥
मणिमयूखचयांशुकभासुराः
सुरवधूपरिभुक्तलतागृहाः ।
दधतमुच्चशिलान्तरगोपुराः
पुर इवोदितपुष्पवनाभुवः ॥ ५ ॥

भुजगेति । पुनश्च भुजगराजसितेन शेषाहिधवलेन नभःश्रिता गगनस्पृशा कनकस्य राजिभिः रेखाभिः विराजिताः सानवो यस्य तेन तथोक्तेन अतएव तडित्वतीं शरदम्बुदसंहतिं लघयता लघूकुर्वता तत्तुल्येनेत्यर्थः । अतएवोपमालङ्कारः । निचयेन शिखरसमुच्चयेन समुदितं समुन्नतम् ॥ ४ ॥

मणीति । पुनर्मणिमयूखचयाएव अंशुकानि पटकाण्डादीनि तैर्भासुराः सुरवधूभिः परिभुक्तालताः गृहाणीव यासु ता तथोक्ताः । उच्चानि शिलान्तराणि शिलामध्यानि गोपुराणीव यासु ताः उदितान्यूर्ज्जितानि पुष्पाणां वनानि यासु ताः अतएव पुरइव नगराणीव स्थिताः भुवोदधतम् ॥ ५ ॥

अविरतेति । पुनश्च अविरतं अविच्छिन्नं उज्झितं वारि यैस्तेऽविरतोज्झितवारयोदृष्टिमन्त इत्यर्थः अतएव विपाण्डवश्च

अविरतोज्झितवारिविपाण्डुभि
र्विरहितैरचिरद्युतितेजसा ।
उदितपक्षमिवारतनिःस्वनैः
पृथुनितम्बविलम्बिभिरम्बुदैः ॥ ६ ॥
दधतमाकरिभिः करिभिः क्षतैः
समवतारसमैरसमैस्तटैः ।
विविधकामहिताम्हिताम्भसः
स्फुटसरोजवनाजवनानदीः ॥ ७ ॥

तैरविरतोज्झितवारिविपाण्डुभिः । अतोहिमवत्पक्षत्वं सम्भवतीति भावः । अचिरद्युतितेजसा विरहितैः विद्युत्तेजोरहितैः । आरतनिःस्वनैः प्रशान्तगर्ज्जितैश्च अन्यथा पक्षत्वहानिः स्यादिति भावः । पृथुनितम्बविलम्बिभिः महाकटकसङ्गिभिः । कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेरित्यमरः । अम्बुदैरुदितपक्षं सञ्जातपक्षमिव स्थितम् । प्राक्छिन्नपक्षस्यापि हिमाद्रेर्धवलाम्बुदसम्बन्धात्पुनः पक्षोत्थानमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ६ ॥

दधतमिति । पुनश्चाकरः खनिरेषामस्ति येनिलिनेत्या करिभिराकरजैः । खनिः स्त्रियामाकरः स्यादित्यमरः । करिभिर्गजैः कर्णैभिः क्षतैर्व्रणैः समवतारेषु तीर्थेषु समैरविषमैः असमैरसदृशैरताहृशैरनुपमैरित्यर्थः तटैरुपलक्षिताः तथा महिताम्भसः श्लाघ्योदकाः अतएव विविधेभ्यः कामेभ्यः अवगाहनाद्युपभोगेभ्योहिताः अनुकूलाः । चतुर्थी तदर्थेत्यादिना समासः ।

नवविनिद्रजपाकुसुमत्विषां
द्युतिमतां निकरेण महाश्मनाम्।
विहितसान्ध्यमयूखमिव क्वचि
न्निचितकाञ्चनभित्तिषु सानुषु ॥ ८ ॥

स्फुटानि विकसितानि सरोजवनानि यासु ताः जवनावेगवतीः। जुचङ्क्रमेत्यादिना युच्। अदीर्घतम्। यमकवृत्त्यनुप्रासभेदत्वात् स्वयमेवालङ्कारः। अर्थालङ्कारस्त्वभ्युच्चयः तस्यातिदुष्करत्वात् सम्पोषोपि नाद्रियते। तदुक्तं। प्रायशोयमके चित्रे रसपुष्टिर्न दृश्यते ॥ ७ ॥

नवेति। पुनश्च नवानि विनिद्राणि च यानि जपाकुसुमानि ताम्रपुष्पिकाकुसुमानि तेषां त्विषइव त्विषोयेषान्ते तेषाम् ओड्रपुष्पञ्जपापुष्पं रूपिका ताम्रपुष्पिका चेति वाग्भटः। द्युतिमतां महाश्मनां मणीनां पद्मरागाणामित्यर्थः विशेषणसामर्थ्यात्। निकरेण समूहेन हेतुना क्वचित् निचिताः सङ्घटिताः काञ्चनभित्तयोयेषु तेषु सानुषु विहिताः सान्ध्याः सन्ध्यायाभवाः मयूखायस्मिन् तमिव स्थितं। काञ्चनभित्तिषु पद्मरागप्रभाप्रसरादुदितसन्ध्यारागइव भातीत्युत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

पृथ्विति। पुनश्च पृथुभिः कदम्बकदम्बकैः नीपकुसुमसमूहैः राजितं। कदम्बमाङ्कः सिद्धार्थे नीपे च निकुरम्बकइत्युभयत्रापि विश्वः। ग्रथितमालैर्बद्धपङ्क्तिभिः तमालवनैश्चापि स्त्ववनैराकुलमाकीर्णम्। कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिञ्छोपीत्यमरः। लघुतुषारं अल्पशीकरं यत्तवारजलं हिमोदकात्

पृथुकदम्बकदम्बकराजितं
ग्रथितमालतमालवनाकुलम् ।
लघुतुषारतुषारजलश्च्युत
न्धृतसदानसदाननदन्तिनम् ॥ ९ ॥
रहितरत्नचयान्न शिलोच्चया
नपलताभवनान दरीभुवः ।
विपुलिनाम्बुरुहान सरिद्वधू
रकुसुमान्दधतन्न महीरुहः ॥ १० ॥

श्च्योतति वर्षति तन्तथोक्तम् । तुषारौ हिमशीकराविति शाश्वतः ।
अन्येभ्योऽपि दृश्यतइति क्विप् । सदानाः समदाः सदाननाः शोभ
नाननाश्च ये दन्तिनः ते धृतायेन तन्तथोक्तम् ॥ ९ ॥

रहितेति । पुनश्च रहितरत्नचयान् रहितः परित्यक्तोरत्नचयो
यैस्तान् रत्नराशिरहितान् शिलोच्चयान् शिखराणि न दधतं अप
लताभवनाः लतागृहरहिताः दरीभुवोगुहाप्रदेशान्न दधतम् ।
दरी तु कन्दरोवा स्त्री देवखातबिले गुहेत्यमरः । विगतानि पुलि
नानि अम्बुरुहाणि च यासान्ताः सरितोवध्वइव ताः सरिद्वधूर्न
दधतं । अत्र सरिताम्बध्वोपम्यात्पुलिनाम्बुरुहाणां वदनजघनौपम्य
ञ्गम्यते । अकुसुमानाहीरुहोवृक्षान्न दधतं किन्तु रत्नादिसम्पन्ना
नेव शिलोच्चयादीन् दधतमित्यर्थः । महाविभाषया नात्र नञ्
समासः ॥ १० ॥

व्यथितेति । पुनश्चानीरशनैरनिर्मेखलैः सरशनैरित्यर्थः । घनै
र्निविडैः अमरलोकवधूजघनैः शनैर्मन्दं मन्दं व्यथितसिन्धुं चोभित

व्यथितसिन्धुमनीरशनैः शनै
रमरलोकवधूजघनैर्घनैः ।
फणभृतामभितो विततन्तत
न्दयितरम्यलताबकुलैः कुलैः ॥ ११ ॥

ससुरचापमनेकमणिप्रभै
रपपयोविशदं हिमपाण्डुभिः ।
अविचलं शिखरैरुपबिभ्रतं
ध्वनितसूचितमम्बुमुचाञ्चयम् ॥ १२॥

कल्पोकं अयमपरः स्वर्गइति भावः । दयिताः प्रियारम्या लतावीरुधोबकुलाः केसराश्च येषान्तैस्तथोक्तैः । विशारदोमद्य गन्धोबकुलः स च केसरइति वैद्यके । फणभृतां कुलैरभितस्ततं व्याप्तन्तथा विततं विस्तृतम्॥ ११ ॥

ससुरेति । अनेकाविचित्रामणिप्रभायेषां तैस्तथोक्तैः हिमेन पाण्डुभिः शिखरैः ससुरचापं सेन्द्रचापं अपपयोनिर्ज्जलः अत एव विशदश्च तमपपयोविशदं अविचलं दैवान्निश्चलञ्च अतः शिखरशङ्कास्याभूदित्यर्थः । किन्तु ध्वनितेन गर्ज्जितेन सूचितं ज्ञापितं अम्बुमुचाञ्चयमुपबिभ्रतं । अत्र कविकल्पितसादृश्यात् शिख रैर्मेघसन्देहे मेघनिश्चयात् सन्देहालङ्कारः ॥ १२ ॥

विकचेति । पुनश्च विकचवारिरुहं नित्यविकसितारविन्द मित्यर्थः वृत्तिसामर्थ्यात् । कलहंसगणैः सह वर्त्ततइति सकल हंसगणम् । कादम्बः कलहंसः स्यादित्यमरः । यद्वा सकलाः

विकचवारिरुहन्दधतं सरः
सकलहंसगणं शुचि मानसम् ।
शिवमगात्मजया च कृतेर्ष्यया
सकलहं सगणं शुचिमानसम् ॥ १३ ॥
ग्रहविमानगणानभितो दिवं
ज्वलयतौषधिजेन कृशानुना ।
मुहुरनुस्मरयन्तमनुक्षप
न्त्रिपुरदाहमुमापतिसेविनः ॥ १४ ॥

सर्व्वे हंसगणा यस्मिन् तत्तथोक्तम् । शुचि नित्यनिर्म्मलं मानसं मानसाख्यं सरो दधतम् । किञ्च कृतेर्ष्यया कुतश्चिन्निमित्तात्कुपितयेत्यर्थः अगात्मजया पार्वत्या सकलहं सविवादं सगणं सप्रमथम् । गणाः प्रमथसङ्घौघादिति वैजयन्ती । शुचिमानसम् अविद्याविनिर्मुक्तचित्तं शिवञ्च दधतम् । एतेन सकलशैलवैलक्षण्यमस्योक्तम् ॥ १३ ॥

ग्रहेति । दिवमभितो दिवोऽभिमुखम् । अभितः परित इत्यादिना द्वितीया । ग्रहाश्चन्द्रादयो विमानानि देवयानानि च । व्योमयानं विमानोऽस्त्रीत्यमरः । तेषाङ्गणान् ज्वलयता प्रदीपयता । मितौ ह्रस्व इति ह्रस्वः । ओषधिजेन तृणविशेषजन्येन कृशानुना अनुक्षपमतिक्षपं । वीप्सायामव्ययीभावः । उमापतिसेविनः प्रमथादीन् गतिबुद्ध्यादिना द्विकर्मत्वम् । त्रयाणाम्पुराणां समाहारस्त्रिपुरं । तद्धितार्थेत्यादिना समासः पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्य इति

विततशीकरराशिभिरुच्छ्रितैः
रुपलरोधविवर्त्तिभिरम्बुभिः ।
दधतमुन्नतसानुसमुद्धता
न्धृतसितव्यजनामिव जाह्नवीम् ॥ १५ ॥

॥ कुलकम् ॥

अनुचरेण धनाधिपतेरथो
नगविलोकनविस्मितमानसः ।
स जगदे वचनम्प्रियमादरा
न्मुखरतावसरे हि विराजते ॥ १६ ॥

स्त्रीलिङ्गप्रतिषेधः । तस्य दाहन्निपुरदाहं मुहुरनुस्मरयन्तम् । नन्वधीगर्थेत्यादिना दाहमित्यत्र षष्ठी किन्न स्यात् तस्याः शेषार्थे विधानात् शेषस्याविवक्षितत्वात् । अत्र कविसम्मतसादृश्यात् स्मृतिरिति स्मरणालङ्कारः ॥ १४ ॥

विततेति । विततशीकरराशिभिः विस्तृतशीकरपुञ्जैरुच्छ्रितैरुत्पतितैः कुतः उपलरोधेनाविवर्त्तिभिरम्बुभिर्हेतुभिः धृतसितव्यजनामिव गृहीतामलचामरामिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा । उन्नतसानुषु समुद्धतां वहन्तीं जाह्नवीं गङ्गान्दधतम् ॥ १५ ॥

अनुचरेणेति । अथो अनन्तरं । मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथेत्यमरः । धनाधिपतेरनुचरेण यक्षेण नगविलोकनविस्मितमानसः सोऽर्जुनः । आदरात्प्रियं वचनञ्जगदे गदितः । गदतेर्द्विकर्मकस्य दुहादित्वात्प्रधाने कर्म्मणि लिट् । अपृष्टपरिभाषणदोषं परिहरति । मुखरतेति । मुखरता वाचालत्वं अपृष्टपरि

अलमेषविलोकितः प्रजानां
सहसा सन्ततिमंहसां विहन्तुम् ।
घनवर्त्म सहस्रधेव कुर्व्वन्
हिमगौरैरचलाधिपः शिरोभिः ॥ १७ ॥

इह दुरधिगमैः किञ्चिदेवागमैः
सततमसुतरं वर्णयन्त्यन्तरम् ।
अमुमतिविपिनं वेद दिग्व्यापिन
म्पुरुषमिव परम्पद्मयोनिः परम् ॥ १८ ॥

भावित्वमिति यावत् अवसरे औतुराकाङ्क्षासमये विराजते हि । आकाङ्क्षितमपृष्टोऽपि ब्रूयादिति भावः ॥ १६ ॥

अलमिति । हिमेन गौरैः शुभ्रैः शिरोभिः शिखरैः घनवर्त्म खं सहस्रधा कुर्व्वन् विपाटयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । एषोऽचलाधिपो हिमवान् विलोकितोदृष्टमात्रएव प्रजानामंहसां सन्ततिम्पाप सङ्घातं सहसा विहन्तुमलं समर्थः । पर्य्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु इति तुमुन् । औपच्छन्दसिकं वृत्तं । पर्य्यन्तेर्य्यौ तथैव शेषञ्चौपच्छन्दसिकं सुधीभिरुक्तमिति स्मरणात् ॥ १७ ॥

इहेति । इहास्मिन्पर्व्वते सुतरं न भवतीत्यसुतरं दुस्तरमित्यर्थः । तरतेः खलप्रत्ययः । अन्तरं मध्यभागं पुरुषे त्वन्तरन्तत्त्वं दुरधिगमैर्दुर्ग्रहैर्दुःखेनाधिगन्तुमशक्यैः आगमैः पुराणादिभिः किञ्चिदेव सततं वर्णयन्ति । नतु कदाचित्प्रत्यक्षेणापि निःशेषं ज्ञातुमशक्यत्वादिति भावः । किन्तु अतिविपिनमतिगहनं दिग्व्यापिनममुङ्गिरिम्परम्पुरुषम्परमात्मानमिव परङ्केवलम् । परमार्थमिच्छन्ति

रुचिरपल्लवपुष्पलतागृहै-
रुपलसज्जलजैर्जलराशिभिः ।
नयति सन्ततमुत्सुकतामय-
न्धृतिमतीरुपकान्तमपि स्त्रियः ॥ १९ ॥

सुलभैस्सदा नयवताऽयवता
निधिगुह्यकाधिपरमैः परमैः ।
अमुना धनैः क्षितिभृताऽतिभृता
समतीत्य भाति जगती जगती ॥ २० ॥

केवलइति विश्वः । पद्मयोनिर्ब्रह्मैव वेद नान्यइत्यर्थः । विदो लटोवेति णलादेशः । अत्रोपमायमकयोः संसृष्टिः । क्षमावृत्तं । तुरगरसयति नौ ततौ गः क्षमा ॥ १८ ॥

रुचिरपल्लवेति । अयं गिरिः । रुचिराणि पल्लवानि पुष्पाणि च येषान्ते तथाभूतालतागृहायेषु तैस्तथोक्तैरुपलसज्जलजैर्जलराशिभिः सरोभिः करणैः उपकान्तङ्कान्तसमीपे धृतिमतीर्द्धैर्यवतीरपि समीपस्थानपि प्रियान्न गणयन्तीः मानिनीरित्यर्थः । स्त्रियः सन्ततं उत्सुकतां नयति तासां मानग्रन्थिं शिथिलयतीत्यर्थः । अथवा उपकान्तन्धृतमतीस्तुष्टिमतीरपि सुरतहृप्ताअपि पुनरुत्सुकतां नयतीत्यर्थः । उभयत्राप्युद्दीपकत्वातिशयोक्तिः । वृत्तमुक्तम् ॥ १९ ॥

सुलभैरिति । नयवता नीतिमता अयवता भाग्यवता च सदा सुलभैर्नान्यैरित्यर्थः । अयः शुभावहोविधिरित्यमरः । निधीनां महापद्मादीनां । अस्त्री पद्मोमहापद्मः शङ्खोमकरकच्छपौ । मुकु

अखिलमिदममुष्य गौरीगुरो
स्त्रिभुवनमपि नैति मन्ये तुलाम्।
अधिवसति सदा यदेनञ्जनै
रविदितविभवोभवानीपतिः ॥ २१ ॥

न्दनन्दनीलाश्च वर्चाः स्युर्निधयोनवेत्यमरः। गुह्यकानाञ्चाधिपं कुवेरं रमयन्तीति तथोक्तैः। कर्म्मण्यण्। परमैरुत्कृष्टैर्धनैः करणैरमुना क्षितिभृता हेतुना अतिभृता पूर्णा सती जगती मही जगती स्वर्गपातालंलोकौ समतीत्यातीत्य भाति। अमानुषै रपि दुर्लभाः सम्पदोऽत्र सम्भवन्तीति भावः। अत्र धनाधिप तेरित्ति पदार्थस्य विशेषणगत्या जगदतिक्रमणहेतुलोक्त्या काव्य लिङ्गन्तस्य यमकेन संसृष्टिः। प्रमिताक्षरावृत्तं। प्रमिताक्षरा सजससैरुदितेति लक्षणात् ॥ २० ॥

अखिलमिति। अमुष्य गौरीगुरोर्हिमवतइदमखिलन्त्रयाणा म्भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनमपि। तद्धितार्थेत्यादिना समासः पात्रादित्वात् स्त्रीत्वप्रतिषेधः। तुलां साम्यं नैति इति मन्ये। यत् यतोजनैरविदितविभवोऽज्ञातमहिमा भवानीपतिः सदा एनं गिरिमधिवसति अस्मिन्वसतीत्यर्थः। उपान्वध्याङ् वसइति कर्म्मत्वं। अतोऽयमस्मर्मर्त्त्येचमिति भावः। प्रभावृत्तं। स्वरशरविरतिर्नौ रौ प्रभेति लक्षणात् ॥ २१ ॥

वीतेति। वीते निवृत्ते जन्मजरसी यस्य तद्वीतजन्मजरसं। जराया जरसन्यतरस्यामिति जरसादेशः। अत्र तदन्तविधेरिष्ट त्वात्परत्वेन स्वादेशबाधकत्वाच। तथाहि टाङसिङसामि

वीतजन्मजरसम्परं शुचि
ब्रह्मणः पदमुपैतुमिच्छताम् ।
आगमादिव तमोपहादितः
सम्भवन्ति मतयोभवच्छिदः ॥ २२ ॥

मात् स्यादेशबाधनात् । परत्वाज्जरसादेशं वभाषे भाष्य कृत्स्वयम् । सूत्रकारमते यत्तु ज्ञापकात्परबाधनम् । भवेत्तदपि टाङस्योर्न पुनर्ङसि सम्भवेत् । मतद्वयेऽपि तत्तुल्यं ङसि यत्पूर्व्व बाधनम् । परत्वाज्जरसादेशस्तस्यात्स्यादेशबाधनात् । ज्ञापकश्चात्र टाङस्योर्यावादेशाविनादिति । ईकारदीर्घयोस्तत्र वैयर्थ्यं तत्तु तौ विना । एत्वे सवर्णदीर्घे च रूपसिद्धिर्भवेद्यतः । व्यर्थ सूत्रावरत्यागात्तेन तज्ज्ञापकम्मणी । स्यातच्चाज्जरसादेशे जगौ पूर्व्वस्यबाधनात् । समर्थनप्रपञ्चस्तु भाष्यकैयटयोः स्फुटः । एवञ्च यदत्र जरसइति केषाञ्चित्पाठान्तरकल्पनन्तदज्ञानविजृम्भितमेव । ब्रह्मणः परमात्मनः सम्बन्धि परमुत्कृष्टं शुचि निष्कलङ्कम्पद्यतइति पदं स्थानन्तादात्म्यलक्षणम् । मुक्तिमित्यर्थः । उपैतुम्प्राप्तुमिच्छतां मुमुक्षूणां आगमात् शास्त्रादिव तमोऽपहन्ति इति तमोऽपहादविद्यानिवर्त्तकत्वात् । अपे क्लेशतमसोरिति डप्रत्ययः । इतोऽस्माद्गिरेः भवं छिन्दन्तीति भवच्छिदः संसारनिवर्त्तकाः । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । मतयः तत्त्वज्ञानानि सम्भवन्ति । क्षेत्रविशेषस्यापि ज्ञानोपपादकत्वादित्याशयः । नच केवलभोगभूमिः किन्तु मुक्तिक्षेत्रमपीति तात्पर्यार्थः । रथोद्धताद्वत्तम् । तल्लक्षणं रान्नराविह रथोद्धता लगाविति ॥ २२ ॥

दिव्यस्त्रीणां सचरणलाक्षारागा
रागायाते निपतितपुष्पापीडाः ।
पीडाभाजः कुसुमचिताः साशंसं
शंसन्त्यस्मिन्सुरतविशेषं शय्याः ॥ २३ ॥

दिव्येति । अस्मिनगिरौ चरणलाक्षारागैस्सह वर्त्तन्ते तास्तथोक्ताः धेनुकपुरुषायितादिबन्धेषु स्त्रियः पादतलस्पर्शात्तद्रागाङ्किताइत्यर्थः । निपतिताः व्यानतकरणे स्त्रीणामधोमुखत्वात् भ्रष्टाः पुष्पापीडाः कुसुमशेखरायासु तास्तथोक्ताः । शिखास्वापीडशेखरावित्यमरः । पीडाभाजोविमर्द्दभाजोभङ्गिमत्यइत्यर्थः । भ्रमरप्रेङ्खोलितादौ सर्व्वतः कटिपरिभ्रमणसम्भवादिति भावः । कुसुमैश्चिताः कुसुमचिताः । इभमार्ज्जारादिकरणेषु स्तनभुजाद्यपवानां शय्यातलस्पर्शयिभाम्मार्द्दवाय कुसुमचिताः कुसुमास्तृता इत्यर्थः । दिव्यस्त्रीणां सम्बन्धिन्यः शेरते आस्विति शय्याः तल्पानि । संज्ञायां समजनिपदेत्यादिना क्यप् । रागायाते रागोद्रेके सति यस्याशंसः सतृष्णः सुरतविशेषस्तं जाताविकवचनं सुरतविशेषानित्यर्थः । शंसन्ति सूचयन्ति विदृणन्तीत्यर्थः । अत्र लाक्षारागादिपदार्थानां सुरतविशेषशंसनम्प्रति विशेषणगत्या हेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गमलङ्कारः यमकेन संसृज्यते । जलधरमालावृत्तम् । म्भौ स्मौ चेत् स्याज्जलधरमाला ख्यातेति लक्षणात् । धेनुकादिबन्धलक्षणम्स रतिरहस्ये । न्यस्तहस्तयुगला निजे पदे योषिदेति कटिरूढवल्लभा । सम्प्रतोयदि शनैरधोमुखी धेनुकं वृषवदुन्नते प्रिये १ लीलया भ्रमति वल्लभेऽपि या योषिदाचरति वल्लभायितम् ।

गुणसम्पदा समधिगम्य परं
महिमानमत्र महिते जगताम्।
नयशालिनि श्रिय इवाधिपतौ
विरमन्ति न ज्वलितुमौषधयः॥ २४ ॥

ध्यानतं रतमिदं यदि प्रिया स्यादधोमुखचतुष्पदाकृतिः २ तत्कटिं समधिरुह्य वल्लभः स्याद्वृषादिपशुसंस्थितिस्थितः चक्रवद्भ्रमति कुञ्चितत्रिका भ्रामरं निगदितं समुद्धतम् ३ सर्व्वतः कटिपरिभ्रमो यदि प्रेङ्खपूर्व्वमिदमुक्तमारतम् । भूगतं स्तनभुजास्यमस्तकामन्नतां स्वयमधोमुखीं स्त्रियम् ४ क्रामति स्वकरकृष्टमेहने वल्लभे करिरतन्तदुच्यते ऽऽ प्रसारिते पाणिपादे शय्यास्पर्शिमुखोरसि। उन्नतायाः स्त्रियाः कट्यां मार्जारीक्रमणं विदुरिति ग्रन्थान्तरे ॥ २३ ॥

गुणेति। जगतां महिते जगद्भिः पूजिते पूज्यमाने। मति बुद्धीत्यादिना वर्त्तमाने क्तः क्तस्य च वर्त्तमानइति षष्ठी। अत्र हिमवति ओषधयस्तृणज्योतींषि नयशालिनि अधिपतौ नीति सम्पन्ने राज्ञि श्रियः सम्पदइव गुणसम्पदा क्षेत्रगुणसम्पत्त्या अन्यत्र सन्ध्यादिगुणसम्पदा परं महिमानं उभयत्रापि प्रकाशशा मर्थ्यं समधिगम्य ज्वलितुम्प्रकाशितुन्न विरमन्ति अविरतं ज्वलन्ती त्यर्थः। अन्यत्र रात्रावेवेति भावः॥ २४ ॥

कुररीति। इह्याद्रौ कुररीगणः उत्क्रोशसङ्घः। उत्क्रोशकुररौ समावित्यमरः। कृतरवः कृतारवः नरवः कुसुमैरानताः कमलं जलं सकमलं सपद्मम्। कमलञ्जलपद्मयोरिति विश्वः। वरणाः

कुररीगणः कृतरवस्तरवः
कुसुमाननताः सकमलं कमलम् ।
इह सिन्धवश्च वरणावरणाः
करिणां मुदे सनलदानलदाः ॥ २५ ॥
सादृश्यकृतमपनिद्रचूतगन्धै
रामोदं मदजलसेकजं दधानः ।
एतस्मिन्मदयति कोकिलानकाले
लीनालिः सुरकरिणां कपोलकाषः ॥ २६ ॥

द्रुमाः आवरणं यासान्तावरणावरणाः । वरणोवरणः सेतुस्ति क्ताकः कुमारकरत्यमरः । सनलदाः सोशीराः । मूलेऽस्यो शीरमस्त्रियाम् । अभयनलदं सेव्यमित्यमरः । अनलं सन्तापं द्यन्ति खण्डयन्ति शमयन्तीत्यनलदाः सनलदाश्च ताः अनलदाः सिन्धवोनद्यः करिणां मुदे भवन्तीति शेषः । न कुत्राप्युत्तवैपरी त्यमिति भावः ॥ २५ ॥

सादृश्यमिति । एतस्मिन्पर्व्वते अपनिद्रचूतगन्धैः सादृश्यकृतं फुल्लाम्रपुष्पसदृशं मदजलसेकजमामोदं परिमलं दधानोबिभ्राणः। अतएव लीनालिः संसक्तभृङ्गः सुरकरिणां कष्यते अनेनेतिकाषः । कपोलानां काषः कषणस्थानमुन्मस्कन्धादि । अकाले वसन्तातिरिक्ते कालेऽपि कोकिलान्मदयति । मितां ह्रस्वइति ह्रस्वः । अत्र वसन्तरूपकारणाभावेऽपि मदाख्यकार्य्योत्पत्तिकथनाद्विभाव नालङ्कारः । तदुक्तम् । कारणेन विना कार्य्यस्योत्पत्तिः स्याद्विभा वनेति । सा च चूतगन्धैः सादृश्यं इत्युपमया आमोदन्दधानइति

सनाकवनितं नितम्बरुचिरं
चिरं सुनिनदैर्नदैर्वृतममुम्।
मता फणवतोऽवतो रसपरा
परास्तवसुधा सुधाधिवसति ॥ २७ ॥

पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गेन चाङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्य्यते । किञ्च कोकिलानां मदगन्धहतनूतनगन्धभ्रान्त्या भ्रान्तिमदलङ्कारोव्यज्यते। प्रहर्षिणीवृत्तम् । म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयमिति लक्षणात् ॥ २६ ॥

सनाकेति । पुनश्च सनाकवनितं साप्सरस्कं नितम्बैः कटकैः रुचिरम्। सुनिनदैः सुघोषैर्नदैः प्रवाहैर्वृतं अमुमस्मिन् गिरावित्यर्थः। उपान्वध्याङ्वस इति कर्म्मत्वम्। अवतः अधोलोकरक्षकस्य फणवतो नागराजस्य मता इष्टा। मतिबुद्धीत्यादिना वर्त्तमाने क्तः तद्योगात् षष्ठी । रसेन परा उत्कृष्टा । परास्तवसुधा त्यक्तभूर्लोका सुधा अमृतञ्चिरमधिवसति । अतोऽन्यत्र भूमण्डले कुत्रापि सुधा नास्तीत्यर्थः । मेरुप्रभावोऽयमद्रिरिति भावः। अत्र प्रस्तुतविशेषणसामर्थ्यादप्रस्तुतमेरुप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारः स च यमकेन संसृज्यते । जलोद्धतगतिवृत्तम् । रसैर्जसजसा जलोद्धतगतिरिति लक्षणात्॥ २७ ॥

श्रीमदिति । अस्मिन्नद्रौ श्रीमल्लताएव भवनम् ओषधयस्तृणज्योतींष्येव प्रदीपाः नवानि ह ...... वानि सुरतरुकिसलयान्येव शय्याः । हरिचन्दनमाख्यातं गोशीर्षे सुरपादप इति विश्वः । रतिश्रमनुदः सुरतश्रमहारिणः सरोजवाताश्च

श्रीमल्लताभवनमोषधयः प्रदीपाः
शय्यानवानि हरिचन्दनपल्लवानि ।
अस्मिन्नतिश्रमनुदश्च सरोजवाताः
स्मर्त्तुं दिशन्ति न दिवः सुरसुन्दरीभ्यः ॥२८॥
ईशार्थमम्भसि चिराय तपश्चरन्त्या
यादोविलङ्घनविलोलविलोचनायाः ।
आलम्बताग्रकरमत्र भवो भवान्याः
श्च्योतन्निदाघसलिलाङ्गुलिना करेण ॥२९॥

सुरसुन्दरीभ्यः । क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी । दिवो दिवम् । अधीगर्थेत्यादिना कर्म्मणि षष्ठी । स्मर्त्तुं न दिशन्ति । विस्मरयन्तीत्यर्थः । स्वर्गादपि अतिरिच्यतेऽसाविति भावः । अत्र पूर्व्वार्द्धे रूपकत्रयं स्फुटमेव ॥ २८ ॥

ईशार्थमिति । ईशायेति ईशार्थं यथा तथेति क्रियाविशेषणम् । अर्थेन सह नित्यसमासः सर्व्वलिङ्गता च वक्तव्या । चिराय चिरमम्भसि तपश्चरन्त्या अतएव यादोविलङ्घनविलोलविलोचनायाः जलजन्तुविघट्टितचलेक्षणाया स्तपसोऽप्यधिकदुःखैव विलोभयन्त्या इति भावः । यादांसि जलजन्तव इत्यमरः । भवान्याः भवपत्न्याः प्रयोगकालापेक्षोऽयं निर्देशः । इन्द्रवरुणभवेत्यादिना ङीष् आनुगागमश्च । करैकदेशाग्रकरं ... ताद्यग्रासौ करश्चेति ... समासः । अतएव वामनः । हस्ताग्राग्रहस्तयोर्गुणगुणिनोर्भेदाभेदाविति तमग्रकरं भवः शिवः श्च्योतन्निदाघसलिलाङ्गुलिना स्वेदाङ्गुलिनेति सात्त्विकोक्तिः । करे

येनापविद्धसलिलः स्फुटनागसद्मा
देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे ।
व्यावर्त्तनैरहिपतेरयमाहिताङ्कः
खं व्यालिखन्निव विभाति स मन्दराद्रिः॥३०॥

णात्र गिरावालम्बत गृहीतवान् । अत्राद्भुतातीतवृत्तान्तस्य प्रत्यक्षवदभिधानाद्भाविकालङ्कारः । अतीतानागते यत्र प्रत्यक्षवदलक्षिते । अत्यद्भुतार्थकार्यत्वाद्भाविकन्तदुदाहृतमिति लक्षणात् । वसन्ततिलकावृत्तम् उक्ता वसन्ततिलका तभजाजगौ गइति लक्षणात् ॥ २९ ॥

येनेति । देवाश्चासुराश्च तैर्देवासुरैः । येषां च विरोधोऽशाश्वतिकइति नैकवद्भावः एषां यतः कार्य्यतएव विरोधान गोव्याघ्रादिवच्छाश्वतिकइत्याङः । येन मन्दराद्रिणा मन्थदण्डीकृतेनेति भावः अपविद्धसलिलः क्षिप्तजलः अतएव स्फुटनागसद्म पातालं यस्मिन् सोऽम्बुनिधिरमृतं ममन्थे मथितः । मथ्नातेर्द्विकर्मकत्वाद्दुहादित्वादप्रधाने कर्म्मणि लिट् । अहिपतेर्मन्थगुणीकृतस्य वासुकेरित्यर्थः । मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिमिति भारतवचनात् । व्यावर्त्तनैर्वेष्टनैराहिताङ्कः कृतचिह्नः सोऽयं मन्दराद्रिः खं आकाशं व्यालिखन् व्यापाटयन्निव विभाति । अत्रोन्नत्यानुपादानेनैव खलेखनेनोत्प्रेक्षणादनुपात्तगुणनिमित्ता क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ ३० ॥

नीतेति । दृषद्भावग्निभिरश्मरश्मिभिः सूर्य्यमयूखैः सङ्क्रान्तैरित्यर्थः । नीताच्छायमुच्छायन्नीता विस्तारितेत्यर्थः । तथा

नीतोच्छ्रायं मुहुरशिशिररश्मेरुस्रै
रानीलाभैर्विरचितपरभागा रत्नैः ।
ज्योत्स्नाशङ्कामिह वितरति हंसश्येनी
मध्येऽप्यह्नः स्फटिकरजतभित्तिच्छाया ॥ २१ ॥
दधतइव विलासशालि नृत्यं
मृदु पतता पवनेन कम्पितानि ।
इह ललितविलासिनीजनभ्रू
गतिकुटिलेषु पयःसु पङ्कजानि ॥ २२ ॥

आनीलाभैरसितप्रभैरत्नैरिन्द्रनीलैर्विरचितपरभागा तत्सन्निधानाल्लब्धोत्कर्षेत्यर्थः । हंसइव श्येनी श्वेतवर्णा विशदश्येतपाण्डुराइत्यमरः । वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तोनइति श्येतशब्दात् ङीप् तकारस्य च नकारः । स्फटिकानां रजतानाञ्च भित्तयस्तासाञ्छाया कान्तिः अह्नोमध्ये मध्याह्नेऽपीत्यर्थः मुहुर्ज्योत्स्नाशङ्कां वितरति । ज्योत्स्नाकृते भ्रान्तिञ्जनयतीति भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ २१ ॥

दधतइति । इहाद्रौ मृदु पतता मन्दं वहता पवनेन कम्पितानि पङ्कजानि ललितविलासिनीजनस्य भ्रूगतिवत्कुटिलेषु ईषत्तरङ्गितेष्वित्यर्थः पयःसु विलासशालि नृत्यं दधतइव सविलासं नृत्यन्तीवेत्युत्प्रेक्षा । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ २२ ॥

अस्मिन्निति । अस्मिन्नद्रौ पिनाकभृता शिवेनाधीरविलोचनाया चकितदृष्टेहरगदर्शनादिति भावः । ईश्वरायागौर्य्याः । स्येशभासेत्यादिना वरच् । पुंयोगविवक्षाभावान्न ङीप् । आवद्धवेपथुः

अस्मिन्नगृह्यत पिनाकभृता सलील
मावद्धवेपथुरधीरविलोचनायाः ।
विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वरायाः
स्रस्तोरगप्रतिसरेण करेण पाणिः ॥ ३३ ॥
क्रामद्भिर्घनपदवीमनेकसङ्ख्यै
स्तेजोभिः शुचिमणिजन्मभिर्विभिन्नः ।
उस्राणां व्यभिचरतीव सप्तसप्तेः
पर्य्यस्यन्निह निचयः सहस्रसङ्ख्याम् ॥ ३४ ॥

प्राप्तकम्पइति सात्विकोक्तिः । ट्वितोऽथुजित्यथुच्प्रत्ययः । विन्यस्ता मङ्गलमहौषधिर्यवाङ्कुरादिर्यस्मिन्स पाणिः स्रस्तोगलितः उरग एव प्रतिसरः कौतुकसूत्रं यस्य तेन । आह: प्रतिसरोहस्तसूत्रे मूल्ये च मण्डनइति विश्वः । करेण सलीलमगृह्यतेति देवस्य पार्वतीपरिणयनवर्णनम् । ईश्वरार्थमित्यत्र लनुग्रहमाचोक्तिरित्य पौनरुक्त्यम् । भाविकमेवालङ्कारः ॥ ३३ ॥

क्रामद्भिरिति । घनपदवीमाकाशं क्रामद्भिर्व्याप्नुवानैरनेक सङ्ख्यैः परःसहस्रैरित्यर्थः । क्वचिदनेकवर्णैरिति पाठस्तु प्रामा दिकएव वैयर्थ्याद्व्याघाताच्चेति । शुचिमणिभ्यः स्फटिकेभ्योजन्म येषान्तैः। जन्माद्युत्तरपदोवहुव्रीहिर्व्यधिकरणोपोष्यतइति वामनः। तेजोभिर्विभिन्नोविमिश्रः अतएव पर्य्यस्यन्प्रसर्पन्दिङ्गाङ्गो सप्तसप्ते स्सवितुरुस्राणां किरणानान्निचयोनिकरः । सहस्रमिति सङ्ख्या सहस्रसङ्ख्या तां स्वनियतामिति शेषः । व्यभिचरति अतिक्रामतो वेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३४ ॥

व्यधत्त यस्मिन्पुरमुच्चगोपुर
म्पुरां विजेतुर्धृतये धनाधिपः ।
स एष कैलास उपान्तसर्प्पिणः
करोत्यकालास्तमयं विवस्वतः ॥ २५ ॥
नानारत्नज्योतिषां सन्निपातै
श्छन्नेष्वन्तःसानु वप्रान्तरेषु ।
बद्धां बद्धां भित्तिशङ्कामसुष्मि
न्नावानावान्मातरिश्वा निहन्ति ॥ २६ ॥

व्यधत्तेति । यस्मिन् कैलासे धनाधिपः कुवेरः पुरां विजेतुः शिवस्य धृतये सन्तोषायोच्चगोपरमुन्नतपुरद्वारम् । पुरद्वारन्त गोपुरमित्यमरः । पुरमलकाख्याम्पुरीं व्यधत्त निर्म्मितवान् तस्य शिवत्वादिति भावः । स एष कैलास उपान्तसर्प्पिणः प्रान्तचारिणो विवस्वतोऽकाले प्रसिद्धेतरकाले अस्तमयङ्करोतीवेत्युत्प्रेक्षा । वस्तुतस्तु तत्कारणाभावाद्व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्योत्प्रेक्षा । सा चोपान्तवर्त्तितयाऽसम्बन्धे सम्बन्धलक्षणातिशयोक्त्युत्थापितेति विवेकः । अस्तमिति मकारान्तमव्ययम् । तस्य पचाद्यजन्तेनायशब्देन षष्ठीसमासः । वंशस्थं वृत्तमुक्तम् ॥ २५ ॥

नानेति । अमुष्मिन् कैलासे अन्तःसानु सानुष्वित्यर्थः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । नानारत्नज्योतिषां सन्निपातैर्व्यतिकरैः छन्नेषु छादितेषु । वा दान्तशान्तेत्यादिना निपातः । वप्रान्तरेषु कटकान्तरेषु बद्धाम्बद्धामभीक्ष्णं बद्धां दृढोत्पादितामित्यर्थः । नित्य

रम्या नवद्युतिरपैति न शाद्वलेभ्यः
श्यामीभवन्त्यनुदिनं नलिनीवनानि ।
अस्मिन्विचित्रकुसुमस्तवकाचितानां
शाखाभृतां परिणमन्ति न पल्लवानि ॥२७॥

वीप्सयोरिति नित्यार्थे द्विर्भावः नित्यमाभीक्ष्ण्यमिति काशिका । एकपदञ्चैतत् । भित्तिशङ्काभित्तिरिति सन्देहमावानावानभी क्ष्णमापतन् । आङ्पूर्व्वाद्दाधातोः शतृप्रत्ययः द्विर्भावादि पूर्व्व वत् । मातरि अन्तरिक्षे श्वयति गच्छतीति मातरिश्वा वायुः । कनि न्प्रत्ययः । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् । निहन्ति निवर्त्तयति वायुसञ्चाराद्भित्त्यभावोऽवधार्यतइत्यर्थः । अतोनिश्चयान्तः सन्दे हालङ्कारः शालिनीवृत्तम् । २६ ॥

रम्येति । अस्मिन्नद्रौ शादाः शष्पाणि सन्त्येष्विति शाद्वला स्तेभ्यः । शाद्वलः शादहरितइत्यमरः । नडशादाड्ड्वलच् । रम्या नवा द्युतिर्नापैति किन्तु नित्येत्यर्थः । नलिनीवनान्यनुदिनं सर्व्वदा श्यामीभवन्ति न कदाचित्पाण्डुरीभवन्तीत्यर्थः । विचित्रकुसुम स्तवकैराचितानां व्याप्तानां शाखाभृतां वृक्षाणाम् पल्लवानि न परिणमन्ति न जीर्णानि भवन्तीत्यर्थः सर्व्वदा नूतनान्येवेत्यर्थः । अत्र प्रस्तुतस्यैव तद्वस्तुगतकान्तिस्थैर्य्यरूपकार्य्यवर्णनात् प्रस्तुत मिव कारणङ्किञ्चिदसाधारणः कैलासस्य महिमावगम्यतइति पर्य्या योक्तिरलङ्कारः । तदुक्तम् । कारणं गम्यते यत्र प्रस्तुतात्कार्य्य वर्णनात् । प्रस्तुतत्वेन सम्बन्धस्तत्पर्यायोक्तमुच्यतइति ॥२७॥

परिसरविषयेषु लीढमुक्ताः
हरिततृणोद्गमशङ्कया मृगीभिः ।
इह नवशुककोमलामणीनां
रविकरसम्वलिताः फलन्ति भासः ॥ ३८ ॥
उत्फुल्लस्थलनलिनीवनादमुष्मा
दुद्धूतः सरसिजसम्भवः परागः ।
वात्याभिर्वियति विवर्त्तितः समन्ता
दाधत्ते कनकमयातपत्रलक्ष्मीम् ॥ ३९ ॥

परिसरेति । इहाद्रौ परिसरविषयेषु पर्य्यन्तदेशेषु । विषयो देश इति निपातः । मृगीभिर्हरिततृणोद्गमशङ्कया नीलतृणाङ्कुरभ्रान्त्येति भ्रान्तिमदलङ्कारः । लीढा पूर्व्वमास्वादिताः पश्चा न्मुक्तालीढमुक्ताः । दग्धप्ररूढइत्यादिवत्पूर्व्वकालेत्यादिना समानाधिकरणसमास. । नवशुककोमलाः शुकसवर्णाइत्यर्थः मणीनां मरकतमणीनाम्भासोरविकरैः सम्वलिताः मिश्रिताः सत्यः फलन्ति सम्मूर्च्छन्ति वर्द्धन्तइति यावत् ॥ ३८ ॥

उत्फुल्लेति । वात्याभिर्वातसमूहैः । वातादिभ्योयदिति यत्प्रत्ययः । अमुष्मादुत्फुल्लस्थलनलिनीवनात् । जलपतितस्य परागस्योत्थानासम्भवात् स्थलग्रहणम् । उत्फुल्लसम्फुल्लयोरुपसङ्ख्यानान्निष्ठातत्वम् । उद्धूतउत्थापितोवियति समन्ताद्विवर्त्तितः परिमण्डलितः । अन्तराले तु दण्डायमानएवेति भावः । सरसिजसम्भवः पद्मोद्भवः परागः । रूढ्यभिप्रायेणात्र सरसिजशब्दप्रयोगो द्रष्टव्यः । कनकमयातपत्रलक्ष्मीमाधत्ते । अत्र परागस्य आतपत्र

इह सनियमयोः सुरापगाया
मुषसि सयावकसव्यपादलेखा ।
कथयति शिवयोः शरीरयोगं
विषमपदा पदवी विवर्त्तनेषु ॥ ४० ॥

लक्ष्मीसम्बन्धासम्भवात् तत्सदृशीं लक्ष्मीमिति प्रतिबिम्बेनाक्षेपा दसम्भविधर्म्मसम्बन्धेयं निदर्शना । तदुक्तम् । असम्भवद्धर्म्मयोगा दुपमानोपमेययोः । प्रतिबिम्बक्रियागम्या यत्र सा स्यान्निदर्शनेति ॥३९ ॥

इहेति । इहाद्रौ उषसि प्रभाते सुरापगायां लक्षणया तत्कच्छे सयावका सालक्तका सव्यपादस्य रेखा वामचरणमुद्रा यस्यां सा । यावोऽलक्तोद्रुमामय इत्यमरः । तथा विषमाणि सह द्वन्द्वानि पदानि यस्यां सा विवर्त्तनेषु प्रदक्षिणक्रियासु पदवी शिवयोः प्रदक्षिणपद्धतिरित्यर्थः सनियमयोः सन्ध्यायामप्रणमतो रित्यर्थः शिवा च शिवश्च तयोः शिवयोरुमाशङ्करयोः । पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः । शरीरयोगं अर्द्धाङ्गसङ्घटनारूपङ्कथयति । सनियमयोरिति नियमविषयेऽपि विरहासहाविह विहरतः शिवा विति भावः । अत्र पदवीविशेषणपदार्थयोः कथनं प्रति हेतु त्वात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४० ॥

सम्मूर्च्छतामिति । इहाद्रौ रजतभित्तिमयूखजालैः सम्मूर्च्छ तामेकीभवताम् आलोलानां पादपलतानामन्तरशाखानां अन्त रेषु रन्ध्रेषु निर्गतानामसृतानां घर्म्मद्युतेरुष्णांशोरंशुजालानां आदर्शमण्डलनिभानि दर्पणबिम्बसदृशानीत्युपमालङ्कारः । पट

सम्मूर्च्छतां रजतभित्तिमयूखजालै
रालोलपादपलतान्तरनिर्गतानाम् ।
घर्म्मद्युतेरिह मुहुः पटलानि धाम्ना
मादर्शमण्डलनिभानि समुल्लसन्ति ॥ ४१ ॥

शुक्लैर्मयूखनिचयैः परिवीतमूर्त्ति
र्वप्राविघातपरिमण्डलितोरुदेहः ।
शृङ्गाण्यमुष्य भजते गणभर्त्तुरुक्षा
कुर्व्वन् वधूजनमनस्सु शशाङ्कशङ्काम् ॥४२॥

लानि मण्डलानि मुहुर्वारंवारं समुल्लसन्ति पुनः पुनः स्फुरन्ति ननु वातत्वेन लतानामालोलत्वाभावात् । तत्र नान्यस्तत्पाषाणादिप्रायाणां सम्भवतीति भावः ॥ ४१ ॥

शुक्लैरिति । शुक्लैर्मयूखनिचयैः शुभ्रकिरणसमूहैः परिवीतमूर्त्तिर्व्याप्तदेहः । वप्राभिघातेन वप्रक्रीडया परिमण्डलितो वर्त्तुलीकृतः उरुदेहोवृहच्छरीरोयस्य तथोक्तोगणभर्त्तुः प्रमथनाथस्योक्षा वृषभः । 'उक्षानड्वान्बलीवर्द्दः ऋषभोवृषभोवृषइत्यमरः । वधूजनमनस्सु शशाङ्कशङ्काञ्चन्द्रभ्रान्तिङ्कुर्व्वन् तेषां मौग्ध्यादिति भावः । अमुष्याद्रेः शृङ्गाणि भजते सेवते । अत्र शङ्काशब्दस्य सन्देहार्थत्वे सन्देहालङ्कारः । भ्रान्तिपरत्वे भ्रान्तिमदलङ्कारः । यथेच्छसि तथास्तु । सचाद्यविशेषणोत्थेन काव्यलिङ्गेनाङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्य्यते ॥ ४२ ॥

सम्पतीति । इहाद्रौ विविधानानावर्णाः शिखरमणिरुचः सम्पति शददीत्यर्थः । लघुन्यगुरूणि कुतः चीणपयसि अतएव भिद्रा

सम्प्रति लब्धजन्म शनकैः कथमपि लघुनि
क्षीणपयस्युपेयुषि भिदां जलधरपटले।
खण्डितविग्रहं बलभिदो धनुरिह विविधाः
पूरयितुम्भवन्ति विभवः शिखरमणिरुचः॥४३॥
स्नपितनवलतातरुप्रवालै
रमृतलवस्रुतिशालिभिर्मयूखैः।
सततमसितयामिनीषु शम्भो
रमलयतीह वनान्तमिन्दुलेखा॥ ४४ ॥

भेदम्। षिद्भिदादिभ्योऽङ् इत्यङ्प्रत्ययः। उपेयुषि गते जलधर पटले मेघमण्डले कथमपि शनकैर्लब्धजन्म उत्पन्नमित्यर्थः। अतएव खण्डितविग्रहच्छिन्नस्वरूपं बलभिदः इन्द्रस्य धनुः पूरयितुं विभवः समर्थाभवन्ति। अत्रेन्द्रधनुषोमणिरुचीनामसम्बन्धे सम्बन्धकथनादतिशयोक्तिरलङ्कारः। वंशपत्रपतितं वृत्तम्॥ दिङ्मुनिवंशपत्रपतितम्भरनभनलगैरिति लक्षणात्॥ ४३ ॥

स्नपितेति। इहाद्रौ शम्भोरिन्दुलेखा स्नपितानि नवानि लता नान्तरूणाञ्च प्रवालानि यैस्तैः। अमृतलवस्रुत्याऽमृतबिन्दु निःस्यन्देन शालन्ते ये तैर्मयूखैः सततं सर्व्वकालं असितयामिनीषु कृष्णपक्षरात्रिष्वपि वनान्तममलयति धवलयति। अन्यत्र नैतदस्तीति व्यतिरेकोव्यज्यते॥ ४४ ॥

क्षिपतीति। अथ योऽद्रिरनुवनं विततां रौचनिकीं इव सैवार्णीमित्यर्थः। रोचनया रक्तां रौचनिकीम् लाक्षारोचना ट्ठगिति ठक् टिड्ढाणञित्यादिना ङीप्। उत्प्रेक्ष्यते। बृहद्बृह

क्षिपति योऽनुवनं विततां बृह-
द्बृहतिकामिव रौचनिकीं रुचम्।
अयमनेकहिरण्मयकन्दर-
स्तव पितुर्दयितो जगतीधरः ॥ ४५ ॥

सक्तिं जवादपनयत्यनिले लतानां
वैरोचनैर्द्विगुणिताः सहसा मयूखैः।
रोधोभुवां मुहुरमुत्र हिरण्मयीनां
भासस्तडिद्विलसितानि विडम्बयन्ति ॥ ४६ ॥

तिकामुत्तरासङ्गमिव। द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथेत्यमरः। क्षिपति प्रसारयति। अनेकानि हिरण्मय्यः कन्दरा यस्य सः। हिरण्मयशब्दो दाण्डिनायनेत्यादिना निपातनात्साधुः। अयमुरोवर्त्तिगिरिरित्यर्थः। तव पितुरिन्द्रस्य दयितः प्रियः जगत्या धरो जगतीधरः। यस्तेगन्तव्य इन्द्रकीलाख्य इत्यर्थः ॥४५॥

सक्तिमिति। अमुत्रामुष्मिन्नद्रौ अनिले जवात् झटिति लतानां सक्तिं अन्योऽन्यसङ्गमपनयति सति सहसा हठात् वैरोचनैः सवितृसम्बन्धिभिर्मयूखैर्द्विगुणितास्तद्विरावृत्ताः कृता इति द्विगुणिताः। गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुष्विति वैजयन्ती। हिरण्मयीनां हिरण्यविकाराणाम्। दाण्डिनायनेत्यादिना निपातनात्साधुः। रोधोभुवां तटभुवां भासो मुहुस्तडिद्विलसितानि विडम्बयन्ति अनुकुर्व्वन्तीत्यर्थः। उपमालङ्कारः ॥ ४६ ॥

कषणकम्पनिरस्तमहाहिभिः
क्षणविमत्तमतङ्गजवर्ज्जितैः ।
इह मदस्नपितैरनुमीयते
सुरगजस्य गतं हरिचन्दनैः ॥ ४७ ॥

जलदजालघनैरसिताश्मना
मुपहतप्रचयेह मरीचिभिः ।
भवति दीप्तिरदीपितकन्दरा
तिमिरसंवलितेव विवस्वतः ॥ ४८ ॥

कषणेति । इहाद्रौ कषणेन कण्डूयनेन यः कम्पस्तेन निरस्ता महाहयोमहासर्प्पा येभ्यस्तैः । क्षणं विमत्तमतङ्गजवर्ज्जितैर्मत्त मतङ्गजरहितैः कुतः मदस्नपितैरैरावतमदसिक्तैरित्यर्थः । मितां हुस्वइति हुस्वः । हरिचन्दनैश्चन्दनद्रुमैः सुरगजस्य ऐरावतस्य गतप्राप्तिरनुमीयते । हरिचन्दनविशेषणैः काव्यलिङ्गमलेयम् ॥ ४७ ॥

जलदेति । इहास्मिन्नद्रौ जलदजालघनैर्मेघवृन्दसान्द्रैरसिता श्मनामिन्द्रनीलानां मरीचिभिर्दीधितिभिः । भानुः करोमरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियामित्यमरः । उपहतप्रचया विघ टितसङ्घाता अतएवादीपितकन्दरा अप्रकाशितगह्वरा विवस्वतो दीप्तिस्तिमिरैः संवलिता व्यामिश्रितेव भवतीत्युत्प्रेक्षा ॥ ४८ ॥

भव्यइति । इहाद्रौ भव्यः शान्तोभवन्नपि मुनेर्व्यासस्य शास नेन इन्द्राराधनरूपेण क्षात्रे पथि क्षत्रियमार्गे स्थितो गृहीत शस्त्र एवेत्यर्थः । हतप्रमादोऽप्रमत्तः सन् तपस्य तपश्चर्य्यांकुरु ।

भव्योभवन्नपि मुनेरिह शासनेन
क्षात्रे स्थितः पथि तपस्य हतप्रमादः।
प्रायेण सत्यपि हितार्थकरे विधौ हि
श्रेयांसि लब्धुमसुखानि विनाऽन्तरायैः ॥ ४९ ॥
मा भूवन्नपथहरास्तवेन्द्रियाश्वाः
सन्तापे दिशतु शिवः शिवामसक्तिम्।
रक्षन्तस्तपसि बलञ्च लोकपालाः
कल्याणीमधिकफलां क्रियां क्रियासुः ॥ ५० ॥

तपस्येति कर्म्मणोरोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोरिति क्यङ्। तदन्ता ल्लोटि लोट्। नच सर्व्वभूतहितकारिणोमे प्रमादः किङ्करिष्यतीति विश्वसितव्यमित्यर्थान्तरन्यासेनाह। प्रायेणेति। हि यस्मात्प्रायेण बाहुल्येन। प्रायोवयस्यनशने मृतौ बाहुल्यतुल्ययोरिति हेम चन्द्रः। हितमर्थङ्करोतीति तस्मिन्विधौ व्यापारे सति अन्तरायै र्विना श्रेयांसि लब्धुमसुखानि अशक्यानीत्यर्थः। अतएव शकधृषे त्यादिनाऽसमानकर्त्तृकेषु तुमुन्। अकारणवैरिणः सर्व्वत्र सर्व्व स्यापि सन्तीति भावः॥ ४९ ॥

माभूवन्निति। तव इन्द्रियाण्येव अश्वास्ते अपथेन हरन्तीत्य पथहरामा भूवन् त्वामपथं मा निनीषुरित्यर्थः। माङि लुङित्या शीरर्थे लुङ्। सन्तापे तपःक्लेशे सति शिवः शिवां साधीयसीम्म सक्तिमव्यक्तिमुक्ताहन्दिशतु। किञ्चेति चार्थः। लोकपालादन्द्रा दयः तपसि विषये बलं शक्तिं रक्षन्तोवर्द्धयन्तः सन्तः कल्याणीं

इत्युक्त्वा सपदि हितम्प्रियम्प्रियार्हे
धाम स्वङ्गतवति राजराजभृत्ये ।
सोत्कण्ठं किमपि पृथासुतः प्रदध्यौ
सन्धत्ते भृशमरतिं हि सद्वियोगः ॥ ५१ ॥

तमनतिशयनीयं सर्व्वतः सारयोगा
दविरहितमनेकेनाङ्कभाजा फलेन ।
अकृशमकृशलक्ष्मीश्चेतसा शंसितं स
स्वमिव पुरुषकारं शैलमभ्याससाद ॥ ५२ ॥

साध्वीं क्रियां अनुष्ठानमधिकफलां क्रियासुः कुर्व्वन्तु । करोते राशिषि लोट् ॥ ५० ॥

इतीति । प्रियार्हे राजराजभृत्ये इति पूर्व्वोक्तम् । हितम्प्रियं वचनमिति शेषः । उक्त्वा सपदि स्वं स्वकीयन्धाम स्थानङ्गतवति सति पृथासुतोऽर्ज्जुनः सोत्कण्ठं सौत्सुक्यङ्किमपि प्रदध्यौ चिन्तयामास । तथाहि । सद्वियोगः सुजनवियोगो भृशमरतिं व्यथां सन्धत्ते करोतीत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ५१ ॥

तमिति । अकृशाः पूर्णाः लक्ष्म्यः शोभायस्य सः अकृशलक्ष्मी रिति बहुवचनाश्रितोबहुब्रीहिः । एवञ्च उरः प्रभृतिभ्यस्चेति कप्प्रत्ययानवकाशः तत्र लक्ष्मीशब्दस्यैकवचनान्तपाठात् । नापिनद्यृत स्चेत्यस्यावकाशः उरः प्रभृतिपाठसामर्थ्यादेव । शेषिकस्तु वैभाषिकत्वादविरोधः । सोऽर्ज्जुनः सर्व्वतः सर्व्वत्र सारयोगादुत्कृष्टबलप्रयोगात् । सारोबले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीवे वरे त्रिष्वित्यभयत्राप्य

इति श्रीमहोपाध्यायभारविकृतौ किरातार्ज्जुनीये
महाकाव्ये हिमवद्दर्णनं नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

मरः । अनतिशयनीयमनतिक्रमणीयम् अनेकेन बहुना अङ्ग भाजा समर्पिकृतेन शीघ्रभाविनेति यावत् । फलेन कार्य्यसिद्ध्या अविरहितमशून्यङ्कार्य्यसिद्धेरवश्यं साधकमित्यर्थः । अक्लमतनु चेतसा आशंसितम्प्राप्तुमिष्टं शैलमिन्द्रकीलं स आत्मीयम्पुरुषस्य कारः कर्म्म तं पुरुषकारमुक्तविशेषणविशिष्टम्पौरुषमिवाभ्यास साद् अधिष्ठितवान् । मालिनीवृत्तम् ॥ ५२ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्ज्जुनीय व्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां पञ्चमस्सर्गः ॥ ५ ॥

रुचिराकृतिः कनकसानुमथो
परमः पुमानिव पतिम्पतताम् ।
धृतसत्पथस्त्रिपथगामभित
स्स तमारुरोह पुरुहूतसुतः ॥ १ ॥

तमनिन्द्यवन्दिनइवेन्द्रसुतं
विहिताऽलिनिक्कणजयध्वनयः ।
पवनेरिताकुलविजिह्मशिखा
जगतीरुहोऽवचकरुः कुसुमैः ॥ २ ॥

रुचिराकृतिरिति । अथो आसदनानन्तरम् रुचिराकृति सौम्यविग्रहः धृतसत्पथोऽवलम्बितसन्मार्गः आकारानुरूपगुणवानित्यर्थः । यत्राकृतिस्तत्र गुणावसन्तीति सामुद्रिकाः । उपमानेऽपि समानमेतत् । स पुरुहूतसुतोऽर्ज्जुनः कनकस्य विकारास्सानवोयस्य तङ्कनकसानुम् । गरुडसावर्ण्यार्थं विशेषणमेतत् । समुदायविकारषष्ठ्याश्चेति बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च । तमिन्द्रकीलम्परमः पुमान् विष्णुः पतताम्पक्षिणाम्पतिङ्गरुडमिव । त्रिभिः पथिभिर्गच्छतीति त्रिपथगा भागीरथी । अन्येष्वपि दृश्यतइति डप्रत्ययः उपपदसमासश्च । तामभितोऽभिमुखमारुरोह । समीपोभयतः शीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभितइत्यमरः । प्रमिताक्षरा वृत्तम् । प्रमिताक्षरा सजससैरुदितेति लक्षणात् ॥ १ ॥

अथास्य कार्य्यसिद्धिनिमित्तानि सूचयन्मार्गं वर्णयति । तमिति । विहिता अलिनिक्कणाजयध्वनयइव यैस्ते तथोक्ताः ।

अवधूतपङ्कजपरागकणा
स्तनुजाह्नवीसलिलवीचिभिदः।
परिरेभिरेऽभिमुखमेत्य सुखाः
सुहृदः सखायमिव तं मरुतः॥ ३॥

पवनेरिताः पवनेन वायुना नुन्ना अतएवाकुला लोला विजिह्मा वक्राश्च शिखाः अग्राणि येषान्ते तथोक्ताः। शिखा ज्वालाकेकिनौ लोः शिखाशाखाग्रमौलिष्विति वैजयन्ती। जगतीरुहो भूरुहः। क्विप्। अनिन्द्या अनवद्याये वन्दिनः स्तुतिपाठकास्तइव तमिन्द्रसुतमर्जुनं कुसुमैरवचकरः अभिवद्दृषुरित्यर्थः। ऋच्छत्यृतामिति गुणः। अत्र किरतेर्वृष्ट्यर्थत्वात्कुसुमानाङ्करणत्वं विक्षेपार्थत्वे तु कर्मत्वमेव यथा कटाक्षान्वामा किरतीति दृश्यतेच धातूनामर्थभेदात्कारकव्यत्ययः यथा सिञ्चतेः चरणार्द्रीकरणयोरर्थयोर्द्रवद्रव्यस्य कर्मत्वकरणत्वे यथा मेघोऽमृतं सिञ्चति गाः पयसा सिञ्चति मेघा अमृतैर्ववृषुरिति। अत्र वाक्ये समासगतयोरुपमयोः साध्यसाधनभावादङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः॥ २॥

अवधूतेति। अवधूताः प्रसारिताः पङ्कजपरागकणाः यैस्ते तथोक्ताः इति सौरभ्योक्तिः। तनूर्जाह्नव्याः सलिलवीचीर्भिन्दन्तीति तथोक्ताः इति शैत्योक्तिः। सुखयन्तीति सुखाः सुखस्पर्शा इति मान्द्योक्तिः। पचाद्यच्। मरुतो वाताः तमर्जुनं सुहृदः सखायमिवाभिमुखमेत्यागत्य परिरेभिरे आलिङ्गितवन्तः॥ ३॥

उदितेति। उदितोपलेषून्नतपाषाणेषु स्खलनेन प्रतिघातेन सम्वलितं घूर्णिताः अतस्तु येघोषइव धमधुमायमानाइत्यर्थः स्फुटै

उदितोपलस्खलनसम्वलिताः
स्फुटहंससारसविरावयुजः ।
मुदमस्य माङ्गलिकतूर्य्यकृतां
ध्वनयः प्रतेनुरनुवप्रमपाम् ॥ ४ ॥

अवरुग्णतुङ्गसुरदारुतरौ
निचये पुरः सुरसरित्पयसाम् ।
स ददर्श वेतसवनाचरिता
म्प्रणतिम्बलीयसि समृद्धिकरीम् ॥ ५ ॥

हंसानां सारसानाञ्च विरावैर्युज्यन्त इति तथोक्ताः । क्विप् । अनुवप्रमपामन्तः पतन्तीनामिति शेषः । ध्वनयोऽस्यार्ज्जुनस्य मङ्गलम्प्रयोजनमेषान्ते माङ्गलिकाः । प्रयोजनमिति ठञ् । तैस्तूर्य्यैः कृतां मुदं हर्षम्प्रतेनुः । अत्रान्यस्यान्यकार्य्यकरणासम्भवात् तूर्य्यकृतमुत्सदृशीं मुदमिति प्रतिविम्बनाक्षेपान्निदर्शनालङ्कारः ॥ ४ ॥

अवरुग्णेति । सोऽर्ज्जुनः पुरोऽग्रे अवरुग्णतुङ्गसुरदारुतरौ भग्नोन्नतदेवदारुद्रुमे बलीयसि बलवत्तरे । मतुन्तादीयसुनि विन्मतोर्लुगिति मतोर्लुक् । सुरसरित्पयसान्निचये पूरे विषये वेतसवनेन वानीरवनेनाचरितां । अथ वेतसे रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवंजुला इत्यमरः । समृद्धिकरीं श्रेयस्करीं लोके यथा दृष्टामित्यर्थः । प्रणतिन्ददर्श । या सर्व्वलोकदृष्टान्तभूतेति भावः ॥ ५ ॥

प्रबभूवेति । सोऽर्ज्जुनः परितस्सरोजरजसा कमलरेणुनाऽरुणितं पाटलितं उत्तरीयञ्च कुसुमादिना अरुणितं संहतिमतीरत्र तरङ्गभङ्गि वारितरङ्गशोभि सरितउत्तरीयं संनाम्य

प्रबभूव नालमवलोकयितु
म्परितः सरोजरजसाऽरुणितम् ।
सरिदुत्तरीयमिव संहतिम
त्स तरङ्गभङ्गि कलहंसकुलम् ॥ ६ ॥
दधति क्षतीः परिणतद्विरदे
मुदितालियोषिति मदस्रुतिभिः ।
अधिकां स रोधसि बबन्ध धृतिं
महते रुजन्नपि गुणाय महान् ॥ ७ ॥

मिव स्थितं कलहंसकुलं कादम्बकुलमवलोकयितुमलमत्यर्थन्न प्रबभूव न शशाक तत्सौन्दर्य्योद्रेकत्वादिति भावः ॥ ६ ॥

दधतीति । सोऽर्ज्जुनः क्षतीः क्षतानि दधति धारयति कुतः परिणतास्तिर्य्यग्दन्तप्रहारिणो द्विरदा यस्मिंस्तस्मिन् । तिर्य्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मतङ्गति हलायुधः । मदस्रुतिभिर्मुदितालियोषिति रोधस्यधिकान्धृतिं प्रीतिम्बबन्ध निश्चलीकृतवानित्यर्थः। तथाहि । महान् जनो रुजन्पीडयन्नपि महते गुणायोत्कर्षाय भवति । महत्कृता पीडापि प्रभावहेतुवेत्यर्थः । तद्युक्तं गजरुग्णस्यापि रोधसः प्रीतिकरत्वमिति भावः ॥ ७ ॥

अन्विति । सोऽर्ज्जुनोऽनुहेमवप्रकनकसानुसमीपे । समीपार्थेऽव्ययीभावः । अरुणैः कनककान्त्युपरञ्जनादिति भावः । पृथुभिरूर्म्मिभिः समतान्तुल्यरूपताङ्गतम् । शाट्टस्याहुर्वचनीयमिति भावः । सहभूतं सहचरमियं सहशब्दस्य पचाद्यजन्तेन चरशब्देन समासः। करुणैर्दीनैः रुतैः कूजितैरनुबध्नतीमन्विष्यन्तीं रथाङ्ग

अनुहेमवप्रमरुणैः समता
ङ्गतमूर्म्मिभिः सहचरम्पृथुभिः ।
स रथाङ्गनामवनिताङ्करुणै
रनुवध्नतीमभिननन्द रुतैः ॥ ८ ॥
सितवाजिने निजगदूरुचय
श्चलवीचिरागरचनापटवः ।
मणिजालमम्भसि निमग्नमपि
स्फुरितं मनोगतमिवाकृतयः ॥ ९ ॥

नामवनितां चक्रवाकीं अभिननन्द प्रहृष्टप्रेमदर्शनात्कस्य नानन्द इति भावः । अत्र तावदूर्म्मीणां स्वधावल्यत्यागेनारुण्यस्वीकारात्तद्गुणालङ्कारः । तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाश्रयादिति लक्षणात्तन्मूलाचेयञ्चक्रवाक्याः स्वकान्ते तरङ्गभ्रान्तिरिति तद्गुणभ्रान्तिमतोङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ८ ॥

सितवाजिनइति । चलवीचीनां रागोरञ्जनं वर्णान्तरापादनन्तस्य रचना क्रिया तत्र पटवः समर्थाः रुचयः प्रभा अम्भसि निमग्नमपि मणिजालं स्वाश्रयभूतमिति भावः । मनोगतं स्फुरितं रोषादिविकारमाकृतयोभ्रूभङ्गादिवाह्यविकारा इव सितवाजिनेऽर्जुनाय निजगदुः ज्ञापयामासुरित्यर्थः आकृत्या हि मनोगतं विचक्षणाजानन्तीति भावः ॥ ९ ॥

उपलेति । उपलैराहताअतएवोद्धतास्ये तरङ्गास्तैर्धूतं निर्गमरोधादित्यर्थः । जविना वेगवता मरुता वातेन विधूतं विततञ्च केतकस्य शिखा तद्वदिशदमपाम्फेनं डिण्डीरम् । डिण्डी

उपलाहतोद्धततरङ्गधृत
ज्ञविना विधूतविततं मरुता ।
स ददर्श केतकशिखाविशदं
सरितः प्रहासमिव फेनमपाम् ॥ १० ॥
बहुवर्हिचन्द्रकनिभं विदधे
धृतिमस्य दानपयसाम्पटलम् ।
अवगाढमीक्षितुमिवेभपतिं
विकसद्विलोचनशतं सरितः ॥ ११ ॥
प्रतिबोधजृम्भणविभिन्नमुखी
पुलिने सरोरुहदृशा ददृशे ।
पतदच्छमौक्तिकमणिप्रकरा
गलदश्रुविन्दुरिव शुक्तिवधूः ॥ १२ ॥

रोऽब्धिकफः फेनइत्यमरः । सरितः प्रहासमट्टहासमिवेत्युत्प्रेक्षा । सोऽर्ज्जुनो ददर्श ॥ १० ॥

बह्विति । वर्हिचन्द्रकनिभं मयूरमेचकसदृशं । समौ चन्द्रकमेचकाविंत्यमरः । बहु अनेकधा । दानपयसाम्पटलं । जातावेकवचनं । बहवो मदाम्बुविन्दव इत्यर्थः । अवगाढमन्तः प्रविष्टं । गाहेः कर्त्तरि क्तः । इभपतिमीक्षितुं विकसदुन्मिषत्सरितो विलोचनशतमिवेत्युत्प्रेक्षा अस्यार्ज्जुनस्य धृतिम्प्रीतिं विदधे ॥ ११ ॥

प्रतिबोधेति । प्रतिबोधः स्फुटनन्निद्रापगमश्च तत्र यज्जृम्भणमष्कूनता तृष्णा च तेन विभिन्नमुखी विश्लिष्टाग्रा विवृत्तास्या च

शुचिरप्सु विद्रुमलताविटप
स्तनुसान्द्रफेनलवसम्वलितः ।
स्मरदायिनः स्मरयति स्म भृश
न्दयिताधरस्य दशनांशुभृतः ॥ १३ ॥

उपलभ्य चञ्चलतरङ्गधृतं
मदगन्धमुत्थितवताम्पयसः ।
प्रतिदन्तिनामिव स सम्बुबुधे
करियादसामभिमुखान् करिणः ॥ १४ ॥

अतएव पतन्प्रसरन् अच्छोमौक्तिकमणीनाम्प्रकरः सोमो यस्याः सा तथोक्ता अतएव गलदश्रुविन्दुरिव स्थितेत्युत्प्रेक्षा । शुभ्रैर्बधूरिव पुलिने शयनीयइवेति भावः । सरोरुहद्युतिः अर्ज्जुनेन दृदृशे दृष्टा अत्र प्रतिबोधादिविशिष्टपदोपात्तानां प्रकृतानां शुक्तिबध्वोरुपमारूपकयोः साधकबाधकाभावात्सन्देहालङ्कारस्तत्प्रेक्षा चाश्रुगलनोत्प्रेक्षेति तयोरङ्गाङ्गिभावः ॥ १२ ॥

शुचिरिति । अप्सु शुचिः स्वच्छः तनुना सान्द्रेण च फेनस्य लवेन शकलेन सम्वलितः सङ्गतोविद्रुमलतायाः विटपः पल्लवः । विटपः पल्लवे षिङ्गे विस्तारे स्तम्बशाखयोरिति विश्वः । स्मरदायिनः कामोद्दीपकस्य दशनांशुभृतोदन्तकान्तिकलितस्येत्यर्थः । दयिताधरस्य । अधीगर्थेत्यादिना षष्ठी । भृशं स्मरयति स्म । लट् स्मे इति भूतार्थे लट् मितां ह्रस्वइति ह्रस्वः । स्मरणालङ्कारः ॥ १३ ॥

उपलभ्येति । सोऽर्ज्जुनश्चञ्चलतरङ्गैर्धृतन्नीतसङ्क्रान्तमित्यर्थः । मदगन्धमुपलभ्याघ्राय पयसः उत्थितवतां रोषादिति शेषः ।

स जगाम विस्मयमुदीच्य पुरः
सहसा समुत्पिपतिषोः फणिनः ।
प्रहितन्दिवि प्रजविभिः श्वसितैः
शरदभ्रविभ्रममपांपटलम् ॥ १५ ॥
स ततार सैकतवतीरभितः
शफरीपरिस्फुरितचारुदृशः ।
ललिताः सखीरिव बृहज्जघनाः
सुरनिम्नगामुपयतीः सरितः ॥ १६ ॥

करिणां यादसां । शाकपार्थिवादिषु द्रष्टव्यः । प्रतिदन्तिनामिवाभिमुखानभियातानित्यर्थः । करिणः मत्स्यबुधे ददर्शेत्यर्थः ॥ १४ ॥

स इति । सोऽर्ज्जुनः पुरोऽग्रे सहसा समुत्पिपतिषोः समुत्पतितुमिच्छोः । पतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सन इड्वा वक्तव्य इति विकल्पादिडागमः । फणिनः प्रजविभिरतिवेगवद्भिः श्वसितैः फूत्कारैर्दिवि आकाशे प्रहितम्प्रेरितं शरदभ्रस्य विभ्रमइव विभ्रमः सौन्दर्य्यं यस्य तत् शुभ्रमभ्रव्यापकञ्चेत्यर्थः । अपाम्पटलमुदकमुदीच्य विस्मयञ्जगाम । अत्रोपमानुप्राणिता स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ १५ ॥

स इति । सोऽर्जुनः सैकतवतीः पुलिनवतीरभितः शफरीणां शफरीभिः परिस्फुरितान्येव चारवो दृशो यासान्ताः । सुरनिम्नगा गङ्गामुपयतीर्भजन्तीः । इणः शतुरुगितत्वात् ङीप् । अतएव बृहज्जघनाः ललिताः सखीरिव स्थिताः सरितस्ततार अभिचक्रमे ॥ १६ ॥

अधिरुह्य पुष्पभरनम्रशिखैः
परितः परिष्कृततलान्तरुभिः ।
मनसः प्रसत्तिमिव मूर्द्धि गिरेः
शुचिमाससाद स वनान्तभुवम् ॥ १७ ॥
अनुसानु पुष्पितलताविततिः
फलितोरुभूरुहविविक्तवनः ।
धृतिमाततान तनयस्य हरे
स्तपसेऽधिवस्तुमचलामचलः ॥ १८ ॥

अधिरुह्येति । सोऽर्ज्जुनोऽधिरुह्य अर्थात् गिरिमिति शेषः । पुष्पभरेण नम्रशिखैर्न्नताग्रैस्तरुभिः परितः परिष्कृततलाम्भूषितस्वरूपाम् । अधःस्वरूपयोरस्त्रीतलमित्यमरः । सम्पर्य्युपेभ्यः करोतौ भूषणे इति सुडागमः । शुचिं शुद्धां अतएव मनसः प्रसत्तिमिव मूर्त्तं मनःप्रसादमिव स्थितान्तर्द्धौ तद्भावोत्प्रेचा । गिरेर्मूर्द्धि वनान्तभुवमाससाद । अन्तःशब्दः स्वरूपवचनः । अन्तो व्यवसिते मृत्यौ स्वरूपे निश्चयेऽन्तिकइति वैजयन्ती ॥ १७ ॥

अनुसान्विति । अनुसानु प्रतिसानु वीप्सार्थेऽव्ययीभावः । पुष्पिताः संजातपुष्पाः लताविततयोर्यस्मिन्सः फलिताः उरुभूरुहाः येषु तानि विविक्तानि विजनानि पूतानि वा वनानि यस्मिन्स तथोक्तः । विविक्तौ पूतविजनावित्यमरः । अचलइन्द्रकीलः हरेस्तनयस्यार्ज्जुनस्य तपसे तपश्चर्य्यार्थमधिवस्तुमधिष्ठातुम् । क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थी । अचलां स्थिरां धृतिं सन्तोषमाततान ।

प्रणिधाय तत्र विधिनाथ धिय
न्दधतः पुरातनमुनेर्म्मुनिताम् ।
श्रममादधावसुकरन्न तपः
किमिवावसादकरमात्मवताम् ॥ १९ ॥

शमयन् धृतेन्द्रियशमैकसुखः
शुचिभिर्गुणैरघमयं स तमः ।
प्रतिवासरं सुकृतिभिर्ववृधे
विमलः कलाभिरिव शीतरुचिः ॥ २० ॥

अत्राचलविशेषणपदार्थस्य धतिकरणहेतुत्वात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १८ ॥

प्रणिधायेति । अथ तत्राद्रौ विधिना योगशास्त्रानुसारेण धियश्चित्तवृत्तिम्प्रणिधाय ध्येयविषये धियं नियम्य । नेर्गदेत्यादिना णत्वम् । मुनितान्दधतस्तपस्यतइत्यर्थः । पुरातनमुनेरर्ज्जुनस्येत्यर्थः । असुकरं दुष्करन्तपः श्रमं खेदन्नादधौ न चकार । तथाहि आत्मवतां मनस्विनां अवसादकरमशान्तिजनकङ्किमिव न किञ्चिदित्यर्थः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ १९ ॥

शमयन्निति । धृतमिन्द्रियशमो विषयव्यावृत्तिरेवैकमसख्यं सुखमाह्लादो येन तथोक्तः आत्मारामइत्यर्थः । अन्यत्र धृतं हृतमिन्द्रियशमः सन्तापनिवर्तनमेकमद्वितीयं सुखमाह्लादस्य येन स तथोक्तः । शुचिभिर्निर्म्मलैर्गुणैर्मैत्र्यादिभिरन्यत्र कान्त्यादिभिरघमयम्पापरूपन्तमः अज्ञानमन्यत्रान्धकारञ्च शमयन्निवर्त्तयन् । विमलो

अधरीचकार च विवेकगुणा
दगुणेषु तस्य धियमस्तवतः ।
प्रतिघातिनीं विषयसङ्गरतिं
निरुपप्लवः शमसुखानुभवः ॥ २१ ॥
मनसा जपैः प्रणतिभिः प्रयतः
समुपेयिवानधिपतिं स दिवः ।
सहजेतरौ जयशमौ दधती
बिभराम्बभूव युगपन्महसी ॥ २२ ॥

ऽमलिनः पापरहितः शुभ्रोऽन्यत्र सोऽर्ज्जुनः प्रतिवासरं सुक्षतिभिः सुक्षतैस्तपोभिरित्यर्थः । स्त्रियां क्तिन् । कलाभिः शीतरुचिश्चन्द्र इव ववृधे ॥ २० ॥

अधरीचकारेति । किञ्चेति चार्थः विवेकस्तत्त्वावधारणं सएव गुणस्तस्मात्तेन हेतुनेत्यर्थः । विभाषागुणेऽस्त्रियामिति पञ्चमी । अगुणेषु कामक्रोधादिदोषेषु विषये । तद्विरोधेन नञ् समासः । धियश्चित्तवृत्तिमस्तवतोनिवारितवतस्तस्यार्ज्जुनस्य निरुपप्लवोनिर्ब्बाधः शमसुखानुभवः शान्त्यानन्दानुभवः प्रतिघातिनीं सोपप्लवां विषयसङ्गरतिं शब्दाद्युपभोगरुचिमधरीचकार विषयनिस्पृहश्चकारेत्यर्थः । उत्कृष्टसुखलाभस्य अपकृष्टवैराग्यहेतुत्वादिति भावः ॥ २१ ॥

मनसेति । प्रयतः अहिंसादिनिरतोमनसा ध्यानेन जपैर्विधिवन्मन्त्राभ्यासैः प्रणतिभिर्नमस्कारैः एवं मनोवाक्कायकर्म्मभि

शिरसा हरिन्मणिनिभः स वहन्
कृतजन्मनोऽभिषवणेन जटाः ।
उपमां ययावरुणदीधितिभिः
परिमृष्टमूर्द्धनि तमालतरौ ॥ २३ ॥
धृतहेतिरप्यधृतजिह्ममति
श्चरितैर्म्मुनीनधरयन् शुचिभिः ।
रजयाञ्चकार विरजाः स मृगान्
कमिवेशते रमयितुन्न गुणाः ॥ २४ ॥

दिवोऽधिपतिमिन्द्रं समुपेयिवान् उपसेदिवान्सोऽर्जुनः सहजेतरौ नैसर्गिकागन्तुकौ जीयते अनेनेति जयोवीररसः । एरजित्यच् । शम्यतेऽनेनेति शमः जयशमौ वीरशान्तरसौ दधती पुष्णती महसी तेजसी युगपद्बिभराम्बभूव बभार । भीभृहुवामिति विकल्पादाम्प्रत्ययः । अत्र युगपद्वीरशान्ताधिकरणत्वाभिधाना दस्य लोकाद्भुतमहिमत्वं व्यज्यते ॥ २२ ॥

शिरसेति । हरिन्मणिनिभोमरकतमणिश्यामः अभिषवणेन स्नानेन कृतजन्मनोजनिताः अतः पिशङ्गीरिति भावः जटाः शिरसा वहन् सोऽर्जुनोऽरुणस्यासूरोर्दीधितिभिः परिमृष्टमूर्द्धनि व्याप्तशिरसि तमालतरौ उपमान्तमालतरोः सादृश्यं ययावित्यार्थो यमुपमा । तरोरौपम्याधिकरणत्वात्तदपेक्षया सप्तमी ॥ २३ ॥

धृतेति । धृतहेतिर्धृतायुधोऽपि अधृता जिह्ममतिः कुटिलमतिर्येन सः शुचिभिः चरितैः मुनीनधरयन् तिरस्कुर्वन् । बेचे

अनुकूलपातिनमचण्डगति
ङ्किरता सुगन्धिमभितः पवनम् ।
अवधीरितार्त्तवगुणं सुखता
न्नयता रुचां निचयमंशुमतः ॥ २५ ॥

णेन भीषणेनतु कर्मणेति भावः । कुतोविरजाः रजोगुणरहितः सोऽर्ज्जुनोमृगान् रजयाञ्चकार रमयामास । रञ्जेर्णौ मृगरमणे नलोपोवक्तव्यइति नलोपः । तथाहि गुणाः दयादयः कमिव रमयितुं न ईशते कंवा वशीकर्त्तुन्न शक्नुवन्तीति भावः । शुद्धिरेव हि परं विश्वासबीजम्परस्य न वेषोनापि संस्तवइति भावः ॥ २४ ॥

अथास्य त्रिभिः तपःसिद्धिमाह । अनकूलेत्यादिना । अनुकूलपातिनन्नतु प्रतिकूलपातिनमचण्डगतिं मन्दगामिनं सुगन्धिं । गन्धस्येत्वेतदेकान्तग्रहणेऽपि कवीनां निरङ्कुशत्वात्समासान्तः । अथवा केचिदागन्तुकत्वेऽप्येकवचनेन समासान्तमिच्छन्ति । पवनमभितः किरता प्रवर्त्तयतेत्यर्थः । ऋतुरस्य प्राप्तः आर्त्तवः । ऋतोरणित्यणप्रत्ययः । स चासौ गुणस्तिग्मत्वरूपः सोऽवधीरितस्तिरस्कृतो यस्य तं अंशुमतोरुचान्निचयं सुखतां सुखस्पर्शतान्नयता प्रापयता । नयतेर्द्विकर्म्मकत्वम् ॥ २५ ॥

नवेति । प्रचये पुष्पावचयप्रसङ्गे नवपल्लवाएवाञ्जलयस्तान् बिभ्रतीति तथोक्तान्वृहतः उच्चांस्तरूनवनतिङ्गमयता । गतिबुद्धीत्यादिना तरूणाङ्कर्म्मत्वं । प्रतिदिशं दिशि दिशि प्रत्यनीयतामुपयती

नवपल्लवाञ्जलिभृतः प्रचये
बृहतस्तरून् गमयतावनतिम् ।
स्तृणता तृणैः प्रतिनिशं मृदुभिः
शयनीयतामुपयतीं वसुधाम् ॥ २६ ॥

पतितैरपेतजलदान्नभसः
पृषतैरपां शमयता च रजः ।
स दयालुनेव परिगाढकृशः
परिचर्य्ययानुजगृहे तपसा ॥ २७ ॥

महते फलाय तदवेक्ष्य शिवं
विकसन्निमित्तकुसुमं स पुरः ।
न जगाम विस्मयवशं वशिनां
न निहन्ति धैर्य्यमनुभावगुणाः ॥ २८ ॥

शयनस्थानीभूतामित्यर्थः वसुधां मृदुभिस्तृणैः स्तृणता आच्छादयता ॥ २६ ॥

पतितैरिति । अपेतजलदान्निरभ्रान्नभसः पतितैरपाम्पृषतैर्जलबिन्दुभिः रजश्च शमयता तपसा कर्त्रा दयालुनेवेत्युत्प्रेक्षा । दयालुत्वं सूचयति । परिगाढकृशोऽतिक्षीणः सोऽर्जुनः परिचर्य्यया उक्तविधया शुश्रूषया अनुजगृहेऽनुगृहीतः । अनुग्रहोऽच सहकारित्वमेव सर्व्वभूतानुकूल्यलिङ्गात्पचेलिमन्तपोऽस्येति भावः । अत्र श्लोकत्रयस्याप्येकवाक्यत्वादुत्प्रेक्षैव प्रधानालङ्कारः ॥ २७ ॥

महतइति । सोऽर्जुनो महते फलाय श्रेयसे शस्याय च विकसत्पुष्पं [illegible] निमित्तमेव कुसुमं पुरोऽपेक्ष्य विस्मयवशं न

तदभूरिवासरकृतं सुकृतै-
रुपलभ्य वैभवमनन्यभवम् ।
उपतस्थुरास्थितविषादधियः
शतयज्वनोवनचरावसतिम् ॥ २९ ॥
विदिताः प्रविश्य विहितानतयः
शिथिलीकृतेऽधिकृतकृत्यविधौ ।
अनपेतकालमभिरामकथाः
कथयाम्बभूवुरिति गोत्रभिदे ॥ ३० ॥

जगाम । तथाहि । वशिनामनुभावएव गुणः स च धैर्य्यं न निहन्ति विस्मयादिविकारं न जनयतीत्यर्थः । तपः चरति विस्मयादिति स्मरणादिति भावः ॥ २८ ॥

तदिति । सुकृतैस्तपोभिः करणैरभूरिभिः कतिपयैरेव वासरैः कृतन्तत्पूर्व्वोक्तं वैभवमतोऽन्यस्य न भवतीत्यनन्यभवमन्यस्यासाध्य मित्यर्थः । पश्चाद्यजन्तोत्तरपदेन नञ्समासः । उपलभ्य निश्चित्य आस्थितविषादाः प्राप्तखेदाः धियोयेषान्ते वनचराः । तत्पुरुषेकृति बहुलमिति बहुलग्रहणाल्लुक् । शतेन शतस्य वा मखानां यज्वनः शतक्रतोः । अत्र सङ्ख्येयविशेषलाभोयजिसन्निधानादवगन्तव्यः । यज्वा तु विधिनेष्टवानित्यमरः । सुयजोर्ङ्वनिप् । वसतिमुपतस्थुः आपुः ॥ २९ ॥

विदिताइति । वनचरादृत्यनुवर्त्तनीयम् । विदिताः ज्ञाताः अनमतप्रवेशाः सन्तइत्यर्थः । प्रविश्य विहितानतयः कृतप्रणामाः

शुचिवल्कवीतवपुरन्यतम
स्तिमिरच्छिदामिव गिरौ भवतः।
महते जयाय मघवन्ननघः
पुरुषस्तपस्यति तपन् जगतीम्॥ ३१॥
स बिभर्त्ति भीषणभुजङ्गभुजः
पृथु विद्विषाम्भयविधायि धनुः।
अमलेन तस्य धृतसच्चरिता
श्चरितेन चातिशयिता मुनयः॥ ३२॥

अधिकृतकृत्यस्य नियुक्तकर्म्मणः मैत्ररचनात्मकस्य विधावनुष्ठाने शिथिलीकृते सति अनपेतकालमनतिक्रान्तकालं यथा तथा गोत्रभिदे शक्राय इति वक्ष्यमाणप्रकारेण अभिरामकथाः आचचक्षाते। चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्चेत्यङ्प्रत्ययः। कथयाम्बभूवुः॥ ३०॥

शुचीति। शुचिना वल्केन वल्कलेन वीतमाच्छादितं वपुर्यस्य सः। तिमिरच्छिदां सूर्य्यादीनामन्यतमइव स्थितइत्युत्प्रेक्षा। अनघः पुरुषः हे मघवन् भवतो गिरौ इन्द्रकीले जगतीं भवन्तपन् तापयन्महते जयाय तपस्यति तपश्चरति। कर्म्मणो रोमन्थेत्यादिना क्यङि लट्॥ ३१॥

जयाय तपस्यतीत्युक्तन्तत्र हेतुमाह। सइति। भीषयेते इति भीषणौ। नन्द्यादित्वात् ल्युप्रत्ययः। तौ च तौ भुजङ्गौ च ताविव भुजौ यस्य स तथोक्तः पुरुषो विद्विषाम्भयविधायि पृथु धनु

मरुतः शिवानवतृणा जगती
विमलन्नभोरजसि वृष्टिरपाम् ।
गुणसम्पदाऽनुगुणताङ्गमितः
कुरुतेऽस्य भक्तिमिव भूतगणः ॥ ३३ ॥

इतरेतरानभिभवेन मृगा
स्तमुपासते गुरुमिवान्तसदः ।
विनमन्ति चास्य तरवः प्रचये
परवान्स तेन भवतेव नगः ॥ ३४ ॥

र्बिभर्त्ति अतोजयार्थीत्यर्थः । अमलेन तस्य पुरुषस्य चरितेन धृतानि सच्चरितानि यैस्ते मुनयोऽतिशयिता अतिक्रान्ताः ॥ ३२ ॥

अथास्य तपःसिद्धिं वर्णयति । मरुतइत्यादिना । मरुतो वाताः शिवाः सुखाः जगती पृथ्वी नवतृणा शयनासनाद्यनुकूले त्यर्थः । नभोविमलन्नीहारादिरहितं रजसि सति अपां वृष्टिर्भवतीति शेषः । किम्बहुना अस्य पुरुषस्य गुणसम्पदा भूतहिता दिगुणसम्पत्त्यानुगुणतामनुकूलताङ्गमितोवशीकृतइत्यर्थः । भूतगणः पृथिव्यादिपञ्चकं भक्तिं सेवां कुरुतइवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३३ ॥

इतरेतरेति । किञ्च मृगाः पशवस्तं अन्तेऽन्तिके सीदन्तीत्यन्तसदोऽन्तेवासिनः । सत्सूद्विषेति क्विप् । गुरुमिव इतरेतरेषामनभिभवेनाद्रोहेणोपासते सेवन्ते । प्रचये पुष्पावचये तरवोऽस्य विनमन्ति करप्रचेयाभवन्तीत्यर्थः । अस्येति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । किम्बहुना । स नगइन्द्रकीलोभवतेव तेन परवान्पराधीनः, सालिकस्यापि तवेव तस्यातिशयोवर्त्ततइत्यर्थः ॥ ३४ ॥

उरु सत्त्वमाह विपरिश्रमता
परमं वपुः प्रथयतीव जयम्।
शमिनोऽपि तस्य नवसङ्गमने
विभुतानुषङ्गि भयमेति जनः॥ ३५ ॥
ऋषिवंशजः स यदि दैत्यकुले
यदि वान्वये महति भूमिभृताम्।
चरतस्तपस्तव वनेषु सदा
न वयन्निरूपयितुमस्य गतिम्॥ ३६ ॥

उर्व्विति। किञ्च विपरिश्रमता आयासेऽपि श्रमराहित्यं उरु महत्सत्त्वमन्तःसारमाह दुर्बलस्य श्रमजयासम्भवादिति भावः। परमं वपुः जयम्प्रथयति च आकारेणैव जिष्णुत्वं गम्यते इत्यर्थः। शमिनः शान्तस्यापि तस्य नवसङ्गमनेऽपूर्व्वप्राप्तौ जनोविभुतायाः प्रभावस्यानुषङ्गि व्यापकं नतु हिंसकत्वानुषङ्गीति भावः भयमेति। शान्तोद्भवम्पराभवङ्गमयतीति भावः॥ ३५ ॥

अथेदृशोऽसौ क इति चेत्तन्न विद्म इत्याह। ऋषीति। स पुरुषः ऋषिवंशजोवेति शेषः काकुर्वा। यदिवा दैत्यकुले जात इति शेषः। यद्विवा महति भूमिभृतामन्वये जातः। तव वनेषु तपश्चरतोऽस्य गतिं स्वरूपं निरूपयितुं वयं अशक्ता इति सदाः। पश्चादप्। न शक्ताः स्म इति शेषः॥ ३६ ॥

अदृष्टपरिभाषणापराधम्परिहरति। विगणय्येति। अनेक मुखं बहुफलं,दृश्यत्वादनेकफलसाधकत्वेन योग्यमित्यर्थः। कारण

विगणय्य कारणमनेकगुणं
निजयाथवा कथितमल्पतया।
असदप्यदः सहितुमर्हसि नः
क्व वनेचराः क्व निपुणामतयः ॥ ३७ ॥
अधिगम्य गुह्यकगणादिति त
न्मनसः प्रियम्प्रियसुतस्य तपः।
निजुगोप हर्षमुदितं मघवा
नयवर्त्मगाः प्रभवतां हि धियः ॥ ३८ ॥

न्तपोरूपं विगणय्य विचार्य्य अथवा निजया नैसर्ग्गिक्या अल्पतया बालिश्येन वा कथितं नोऽस्माकं, अदः इदं वचनमित्यर्थः। असदप्यसाध्वपि सहितुं सोढुं। तीषसहेत्यादिना विकल्पादिडागमः। अर्हसि योग्योऽसि। तर्हि सदैव किन्नोक्तन्तत्राह। वनेचराः क्व निपुणामतयोविवेकबुद्धयः क्व नोभयं सङ्गच्छतइत्यर्थः। अज्ञाने नापराध्यन्तीति भावः। अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः॥ ३७ ॥

अधिगम्येति। मघवा इन्द्रइति पूर्व्वोक्तगुह्यकगणात्तन्मनसः प्रियम्प्रियसुतस्यार्ज्जुनस्य तपः अधिगम्य ज्ञात्वा। गुप्त्यपेक्षया समानकर्तृकत्वात् क्त्वाप्रत्ययनिर्देशः। उदितन्तत्तपसोदेवकार्य्यार्थत्वादुत्पन्नं हर्षं निजुगोप गोपयामास। तथाहि। प्रभवताम्प्रभूणान्धियोनयवर्त्मगानीतिमार्ग्गानुसारिण्योहि। अन्यथा मन्त्रभेदे कार्य्यहानिः स्यादिति भावः॥ ३८ ॥

प्रणिधायेति। अथ हरिरिन्द्रस्तिम्प्रणिधाय विषयान्तरपरिहारेण आत्मन्यवस्थाप्य तत्र तस्मिन्नर्जुने भक्ततया विदिते

प्रणिधाय चित्तमथ भक्ततया
विदितेऽप्यपूर्व्व इव तत्र हरिः ।
उपलब्धुमस्य नियमस्थिरतां
सुरसुन्दरीरिति वचोऽभिदधे ॥ ३९ ॥
सुकुमारमेकमणु मर्म्मभिदा
मतिदूरगं युतममोघतया ।
अविलक्ष्यमस्त्रमपरङ्कृतमं
विजयाय यूयमिव चित्तभुवः ॥ ४० ॥

सत्यपि । उपलक्षणे तृतीया । अपूर्व्व इवाविदित इवेत्यर्थः । पूर्व्वा दिभ्योनवभ्योवेति विकल्पान्न स्मिन्नादेशः । अस्यार्ज्जुनस्य नियमे स्थिरतान्दार्ढ्यमुपलब्धुम्परीक्षितुमित्यर्थः । लोकप्रतीत्यर्थमिति भावः । सुरसुन्दरीरिति वक्ष्यमाणप्रकारं वचोऽभिदधे ॥ ३९ ॥

सुकुमारमिति । मर्म्मभिदां मर्म्मच्छेदिनामस्त्राणां मध्य इत्यर्थः । यतश्च निर्द्धारणमिति षष्ठी । अपरमन्यत्कतमम् वा बहूनाञ्जातिपरिप्रश्ने डतमच् । यूयमिव सुकुमारं नतु कठिनम् । अन्यत्तु कठिनम्भवति । तथा एकं न बहु तत्तु अनेकम्भवति तथाऽणु सूक्ष्मन्न स्थूलम् अलक्ष्यप्रवेशित्वादिति भावः । तत्तु लक्ष्यप्रवेशि । तथा अतिदूरगं दूरलक्ष्यभेदि तत्तु समीपलक्ष्य भेदि । तथा अमोघतया अमोघत्वगुणेन युतं युक्तम् कदाचिन्नभि चरतीति भावः । अन्यत्तु कदाचिदपि लक्ष्यादपराध्यति । तथा अविलक्ष्यमप्रतिकारं । अन्यद्विद्यमानप्रतीकारं अस्त्रञ्चित्तभुवः

भववीतये हतबृहत्तमसा
मवबोधवारि रजसः शमनम् ।
परिपीयमाणमिव वोऽसकलै
रवसादमेति नयनाञ्जलिभिः ॥ ४१ ॥

बहुधा गताञ्जगति भूतसृजा
कमनीयतां समभिहृत्य पुरा ।
उपपादिता विदधता भवतीः
सुरसद्मयानसुमुखी जनता ॥ ४२ ॥

कामस्य । कर्त्तरि षष्ठी । विजयाय अस्तीति शेषः नकिञ्चिद स्तीत्यर्थः । अत्रोपमालङ्कारः । साभिप्रायविशेषणत्वात्परिकरा लङ्कारश्च । तयोरुभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ४० ॥

अथासामर्थ्यशङ्कां परिहरति । भवेति । भववीतये संसारनिवृ त्तये हतबृहत्तमसां निरस्तमहामोहानां योगिनां सम्बन्धि रजो गुणः रजोधूलिरिति श्लिष्टरूपकम् तस्य शमनं निवर्त्तकं अवबोध स्तत्त्वज्ञानमेव वारि तद्वो युष्माकमसकलैरसमग्रैर्नयनान्येवाञ्जल यस्तैः परिपीयमाणमिवेत्युत्प्रेक्षा । अवसादं क्षयमेति । मुक्ता नपि बध्नतीनां वः कथमसामर्थ्यमिति भावः । अत्रोत्प्रेक्षारूप कयोः सङ्करः ॥ ४१ ॥

बहुधेति । किञ्च पुरा जगति बहुधा गतां नानामुखेन विप्रकीर्णां कमनीयतां चन्द्राद्युपमानद्रव्यगतलावण्यं समभिहृत्य संगृह्य भवतीर्विदधता भूतसृजा ब्रह्मणा जनता जनसमूहः ।